

נוער ערבי בישראל: בין סיכוי לסיכון

עורכים:

אלי רכס ואריק רודניצקי

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי נוסדה ב-2004 על ידי קרן קונרד אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב וכחלק ממרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה. היא מהווה המשך והרחבה של התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל שהוקמה על ידי קרן אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב ב-1995. ייעודה של התכנית הוא להעמיק את הידע וההבנה של יחסי יהודים-ערבים בישראל באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד.

مشروع كونرد ادناور للتعاون اليهودي-العربي

تأسس مشروع كونرد ادناور للتعاون اليهودي-العربي في العام ٢٠٠٤ من قبل صندوق كونرد ادناور وجامعة تل أبيب وكجزء من مركز موشيه ديان لأبحاث الشرق الأوسط وأفريقيا. وهو يشكل امتداداً وتوسيعاً لمشروع بحث السياسة العربية في إسرائيل الذي أسسه كل من صندوق كونرد ادناور وجامعة تل أبيب خلال عام ١٩٩٥. يرمي هذا المشروع إلى تعميق المعرفة وفهم العلاقات بين اليهود والعرب في إسرائيل من خلال الأبحاث، والمنشورات والتوثيق.

הערבים בישראל

נוער ערבי בישראל: בין סיכוי לסיכון

עורכים:

אלי רכס ואריק רודניצקי

קרן קונרד אדנאואר

אוניברסיטת תל-אביב

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

The Arabs in Israel

**Arab Youth in Israel:
Caught between Prospects and Risk**

Editors: Elie Rekhess and Arik Rudnitzky

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי
אוניברסיטת תל-אביב
רמת-אביב, תל-אביב 69978
טל: 03-6409991
פקס: 03-6406046
E-mail: arabpol@post.tau.ac.il

ISBN: 978-965-7438-03-9
© כל הזכויות שמורות
אוניברסיטת תל-אביב, 2008
תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

עימוד ממוחשב והבאה לדפוס: מיכל סמו-קובץ, יעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי
עיבוד ההרצאות ועריכה לשונית: נחמה ברוך
תרגום לאנגלית: רנה הוכמן
תרגום לערבית: תרגומדיה
התמונות על העטיפה: משה מילנר, מרק ניימן וכהן פריץ, לשכת העיתונות הממשלתית;
ישראל סאן
עיצוב עטיפה: יעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי
הדפסה: סדר-צלם

العرب في إسرائيل

الشبيبة العربية في إسرائيل: بين الآمال والمخاطر

تحرير: إيلي ريخس وأريك رودنيتسكي

مشروع كونرد ادناور للتعاون اليهودي-العربي
جامعة تل أبيب
رمات أفييف، تل أبيب ٦٩٩٧٨

هاتف: 03-6409991

فاكس: 03-6406046

E-mail: arabpol@post.tau.ac.il

ISBN: 978-965-7438-03-9

© جميع الحقوق محفوظة

جامعة تل أبيب، ٢٠٠٨

مشروع كونرد ادناور للتعاون اليهودي-العربي

تنضيد محوسب وإعداد للطباعة: ميخال سمو كوفتس، مكتب التصميم الغرافي

تحرير لغوي: نخاما باروخ

ترجمة للانجليزية: رنا هوخمان

ترجمة للعربية: مكتب ترجميديا

صور الغلاف: موشيه ميلنر، مارك نايمين وكوهين فرييتس، مكتب الصحافة الحكومي، إسرائيل سان

تصميم الغلاف: يعيل كفير، مكتب التصميم الغرافي

طباعة: مطبعة "سدار تسلم"

תוכן

הקדמה / 9

ח'אלד אבו עסבה

בני הנוער הערבים בישראל במערכולת השינוי החברתי-תרבותי / 19

אלי רכס

עולמם הפוליטי-לאומי של בני הנוער הערבים בישראל / 23

ח'אולה אבו בקר

צעירים כפופים בדור הזקוף: המפגש החברתי-נפשי עם החברה הישראלית / 31

בני פפרמן

עיסוקיהם של בני נוער ערבים / 39

אימן אגבאריה

דילמות ואתגרים בחינוך לאזרחות בבתי הספר הערביים / 45

אמירה קראקה-אברהמים

נשירה גלויה וסמויה במערכת החינוך הערבית / 55

מונא ח'ורי-כסאברי

אלימות בבתי ספר ערביים מנקודת מבט אקולוגית / 60

פייסל עזאיזה וח'אלד אבו-עסבה

שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תלמידים ערבים / 67

מרים כהן-נבות

בילוי שעות הפנאי וחינוך בלתי פורמלי / 75

פאולה כאהן-סטרבצ'ינסקי

היחסים בין בני נוער ערבים להוריהם / 84

טלל דולב

מצוקות ואתגרים בחיי בני הנוער הערבים / 91

לי פרלמן

מפגשים של בני נוער ערבים ויהודים במבחן הזמן והתוצאות / 97

הכותבים המשתתפים בקובץ / 102

תקצירים בערבית / 105

תקצירים באנגלית / 124

فهرس المحتويات

مقدمة / 9

خالد ابو عصبه

أبناء الشبيبة العرب في إسرائيل: في متاهة التغير الاجتماعي-الثقافي / 19

ايلى ريخس

الإطار السياسي والقومي للشبيبة العربية في إسرائيل / 23

خولة أبو بكر

"شباب محنيون" ضمن الجيل منتصب القامة: اللقاء الاجتماعي-النفسي مع المجتمع الإسرائيلي / 31

بني ففر من

تشغيل الشبيبة العربية في مجالات العمل / 39

أيمن اغبارية

معضلات وتحديات في التربية للمواطنة في المدارس العربية / 45

أميرة قراقرة - إبراهيم

التسرب الظاهر والخفي في جهاز التعليم العربي / 55

منى خوري - كسابري

العنف في المدارس العربية من وجهة نظر بيئية / 60

فيصل عزازية وخالد ابو عصبه

استعمال المواد المنشطة بين الطلاب العرب في المدارس / 67

مريم كوهن-نفوت

قضاء ساعات الفراغ والتعليم غير الرسمي / 75

باولة كاهن- ستربوشنسكي

العلاقات بين أبناء الشبيبة العرب وأولياء أمورهم / 84

طلال دولف

مآزق وتحديات في حياة الشبيبة العربية / 91

لي برلمان

لقاءات بين الشبيبة اليهودية والعربية في تجربة الواقع / 97

المشاركون في الكراس / 102

الملخصات بالعربية / 105

الملخصات بالانجليزية / 124

הקדמה

קובץ מאמרים זה מתמקד בפלח האוכלוסייה של הנוער בחברה הערבית בישראל. קשה למצוא הגדרה אחידה למונח "נוער" (Youth); יש המתכוונים במונח זה לטווח הגילים המשתרע בין 15 ל-24 שנה, והגדרות אחרות רואות בני נוער כמי שמשתייכים לטווח הגילים המשתרע בין 14 ל-21 שנה או בין 20 ל-25 שנה.¹ על פי ההגדרה המילונאית, המונח "נוער" הוא שם כולל לקטינים או לצעירים בגיל ההתבגרות שגילם נע בין 12 ל-15 שנה. מבחינת החוק הישראלי, המונח כולל את הצעירים המבוגרים יותר מ"ילדים" (בני 12 עד 14 שנה) והצעירים מ"בוגרים" (בני 18 שנה ומעלה). למרות חוסר האחידות בהגדרת טווח הגילים, מקובל לחשוב שמונח זה מכווון לפרק הזמן בחיים המשתרע בין "ילדות" לבין "בגרות". בקובץ זה הדיון במונח "נוער" מכוון לבני קבוצת האוכלוסייה שגילם נע בין 12 ל-18 שנה.

אוכלוסיית בני הנוער בחברה הערבית בישראל מהווה פלח ניכר בחברה זו. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 2007 מנתה קבוצת בני הנוער (בני 12 עד 18 שנה) 218,800 נפש (כ-15.3% מכלל האוכלוסייה הערבית בישראל). שיעורם של בני הנוער בקהילה המוסלמית (15.6%, כ-186,000 נפש) גבוה מן השיעור המקביל של בני הנוער בקהילה הדרוזית (14.7%, כ-17,400 נפש) ושל בני הנוער בקהילה הנוצרית הערבית (12.7%, כ-15,400 נפש). לשם השוואה, השיעור המקביל של בני הנוער באוכלוסייה היהודית עמד על 10.7% בלבד (583,100 נפש). חלקם של בני הנוער הערבים והדרוזים מכלל בני הנוער בישראל עמד על 27.3%, שיעור גבוה בהרבה משיעורה של האוכלוסייה הערבית בכלל האוכלוסייה בישראל (19.9%).

חשיבות העיסוק בפלח של אוכלוסיית בני הנוער הערבים נובעת משיעורם הגבוה בחברה הערבית. לשם המחשה נעמיק את ההתבוננות בשני תחומים המשפיעים במיוחד על חייהם של ילדים ובני נוער בישראל: חינוך ורווחה. בתחום החינוך מראים נתוני המועצה הלאומית לשלום הילד לשנת 2007, כי שיעורי ההשתייכות של ילדים יהודים וערבים בגיל גן חובה ובגיל בית ספר יסודי (בני 5-13) למסגרת לימודית דומים. הפער בין שתי קבוצות האוכלוסייה הולך ומתגלה בקבוצת האוכלוסייה של בני הנוער והוא מתרחב עם הגיל. הוא ניכר החל מגיל 15 ומגיע לשיאו בקבוצת הגיל העליונה (בני 16-17): בקבוצה זו כמעט כל בני הנוער היהודים

1 ראו: <http://www.un.org/esa/socdev/unyin/qanda.htm> (נדלה ביום 4.11.2008)

ממשיכים להשתייך למסגרת לימודית, ולעומת זאת אחד מכל שישה בני נוער ערבים אינו משתייך למסגרת לימודית כלשהי.

לוח 1: שיעור התלמידים הלומדים בבית הספר,
לפי קבוצת אוכלוסייה ולפי כיתה (2007)

גיל (כיתה)	מערכת החינוך העברית	מערכת החינוך הערבית	פער
5 (גן חובה)	95.0	93.3	1.7
6-13 (כיתות א' עד ח')	94.4	96.9	(2.5)
14 (כיתה ט')	99.8	98.0	1.8
15 (כיתה י')	98.9	92.4	6.5
16 (כיתה י"א)	97.4	89.0	8.4
17 (כיתה י"ב)	92.9	83.5	9.4

(מקור: המועצה הלאומית לשלום הילד, השנתון הסטטיסטי "ילדים בישראל – 2007")

הסיבה לפער מתרחב זה היא שיעורי נשירה גבוהים במיוחד של תלמידים ערבים ממערכת החינוך בהשוואה לתלמידים יהודים. שיעור הנושרים "רשמית" בכיתות ט' עד י"ב (שנים שבהן שיעורי הנשירה מבית הספר מגיעים לשיאם) בסוף שנת הלימודים תשס"ו (2005/6) בקרב תלמידים ערבים היה גבוה כמעט פי שניים מהשיעור המקביל בקרב תלמידים יהודים (7.2% לעומת 3.8%) וגבוה במידה ניכרת משיעור הנשירה הכלל-ארצי (4.6%). זאת ועוד, ברשימת 17 מוקדי הנשירה (ישובים שבהם שיעור התלמידים הנושרים היה כפול ויותר מן השיעור הארצי) רק שניים הם יישובים יהודיים; שאר מוקדי הנשירה מצויים במערכת החינוך הערבית בערים מעורבות (לוד, ירושלים ורמלה) וביישובים ערביים.

לוח 2: מוקדי הנשירה הארצית של תלמידים בכיתות ט' עד י"ב (2007)

הישוב	שיעור הנשירה (באחוזים)
לוד – מערכת החינוך הערבית	19.3
מודיעין עילית	19.1
כפר מנדא	16.8
ג'דידה – מכר	15.1
כסרא סמיע	14.9
ירושלים – מערכת החינוך הערבית	13.5
ג'סר א-זרקא	12.9

12.7	דיר חנא
12.1	רמלה – מערכת החינוך הערבית
11.1	מעלה עירון
10.8	בסמ"ה
10.6	עראבה
9.5	זכרון יעקב
9.0	רהט
7.4	שפרעם
4.7	ערערה
7.3	חורה

(מקור: המועצה הלאומית לשלום הילד, השנתון הסטטיסטי "ילדים בישראל – 2007")

לצד זאת יש להזכיר את שיעורם הגבוה של תלמידים רבים במערכת החינוך הערבית המוגדרים "נושרים סמויים", דהיינו תלמידים אשר להלכה משתייכים למסגרת הלימודית ורשומים כתלמידים בבית הספר, אולם למעשה הישגיהם הלימודיים נמוכים מן הרמה המינימלית הנדרשת והם מרבים להיעדר מן הלימודים.

בתחום הרווחה מראים נתוני המוסד לביטוח לאומי כי שיעור הילדים ובני הנוער הערבים העניים (עד גיל 18), קבוצה שממילא התאפיינה ברמה גבוהה של עוני, עלה בשנים האחרונות מ-52.1% בשנת 2001 ל-67% בקירוב בשנת 2006. מדובר בעלייה גבוהה הרבה יותר מן העלייה בשיעור הילדים ובני הנוער היהודים העניים (מ-19.2% בשנת 2001 ל-24.3% בשנת 2006). שיעור העוני בקרב ילדים ובני נוער ערבים גבוה אפוא כמעט פי שלושה משיעורו בקרב ילדים ובני נוער יהודים.

לוח 3: תחולת העוני בקרב ילדים ובני נוער (לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים, באחוזים)

ערבים	יהודים	השנה
52.1	19.2	2001
54.4	20.4	2002
57.5	21.2	2003
59.2	23.9	2004
64.2	24.4	2005
66.8	24.3	2006

(מקור: המוסד לביטוח לאומי, סקירה שנתית, שנים נבחרות)

נוכח תמונת מצב זו מתעוררות שורה של שאלות: כיצד משפיעים נתונים אלה על דפוס התנהגויות סיכון (כגון עישון, צריכת סמים, צריכת אלכוהול ומקרי אלימות) בקרב בני נוער ערבים? האם דפוסים אלה שונים מדפוס התנהגות של כלל אוכלוסיית בני הנוער בישראל? מהם הגורמים המשפיעים על גיבוש תפיסת עולמם הפוליטית של בני הנוער הערבים בישראל? כיצד מתמודדים בני נוער אלה, המשתייכים ברובם לחברה מסורתית, עם תהליכי שינוי ומודרניזציה? כיצד הם מושפעים מן המפגש עם החברה היהודית בכלל ועם בני נוער יהודים בפרט? מהו דפוס היחסים בין בני נוער ערבים להוריהם בתוך חוג המשפחה וכיצד הם נוהגים לבלות את שעות הפנאי שלהם?

*

שאלות אלה ואחרות עומדות בבסיסו של קובץ מקיף וייחודי זה. בקובץ 12 מאמרים העוסקים בהיבטים שונים הנוגעים לעולמם הפוליטי והחברתי של בני נוער ערבים בישראל. המאמרים מבוססים על הרצאות שנישאו בכינוס שנערך ב-5 במאי 2008 באוניברסיטת תל-אביב מטעם תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, במרכז משה דיין.

ד"ר ח'אלד אבו עסבה, מנהל מכון "מסאר" למחקר, תכנון וייעוץ חברתי, סוקר במאמרו את השפעותיהן של תמורות חברתיות ותרבותיות על בני הנוער הערבים בישראל. לדבריו, החברה הערבית בישראל שרויה במשבר חברתי, תרבותי, ערכי ומוסרי ומשבר זה מחלחל גם אל בני הנוער. אחד הסימנים לכך הוא הקוטביות הערכית המאפיינת את החברה הערבית כיום: מצד אחד ניצבים מי שלא אימצו את ערכי המודרניזציה, ומנגד ניצבים מי שרכשו השכלה והדוגלים בגישה אינדיווידואליסטית. קוטביות זו יוצרת קונפליקט פנימי חריף אשר במרכזו נמצאים בני הנוער. אבו עסבה טוען כי יש להתמודד עם השינויים החברתיים והתרבותיים ועם המשבר ואין לעמוד מנגד ולהשקיף עליהם בלא להתערב, כפי שקורה כיום. אם לא כן, מתריע אבו עסבה, תיווצר מערבולת שתמשיך לטלטל בעוצמה את בני הנוער ותיצור בקרבם אי-ודאות שתוביל להתנהגויות סיכון כגון עבריינות, שימוש בסמים ונשירה מבתי הספר – התנהגויות שיפגעו הן בבני הנוער והן בקהילתם.

ד"ר אלי רכס, מנהל תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי באוניברסיטת תל-אביב, משרטט במאמרו את תמונת עולמם הפוליטי-לאומי של בני הנוער הערבים בישראל. הוא מבחין בשלוש מסגרות הפועלות בקרב בני הנוער. מסגרת אחת היא המסגרת המפלגתית, בעלת דפוס פעולה פוליטיים-מסורתיים, המיוצגת על-ידי תנועות הנוער של המפלגות הציוניות ושל מפלגות כדוגמת מק"י (מפלגה קומוניסטית ישראלית) ובל"ד (ברית לאומית דמוקרטית), הפועלות לחיזוק המודעות הפוליטית בקרב בני הנוער ולשימור המורשת והזיכרון ההיסטוריים

הפלטטיניים. המסגרת השנייה היא התנועה האסלאמית הפועלת במגוון תחומים כגון שמירה על המוסר, הפעלת מסגרת חינוך חלופית לזו הממלכתית ופיתוח התודעה ההיסטורית והאסלאמית. המסגרת השלישית היא המסגרת החוץ-ממסדית, המיוצגת בעיקר על-ידי ארגון "כלדנא – עמותת הצעירים הערבים", הפועל להכשרת מנהיגים צעירים, מעניק מלגות לימודים ומשמש הרוח החיה במסע ההסברה נגד כוונתה של הממשלה לחייב בני נוער ערבים להתגייס לשירות אזרחי-לאומי. רכס מסביר כי השילוב בין גיוס פוליטי-לאומי, שינוי חברתי-תרבותי ומצוקה חברתית-כלכלית, יוצר מצב נפיץ בקרב בני הנוער והדבר אף נזכר בדו"ח ועדת אור. לדבריו, בניגוד לדור ההורים והסבים, הדור החדש של בני הנוער הערבים יוצא להיאבק למען מימוש זכויותיו בזכות ולא בחסד, והארגונים השונים הפועלים באוכלוסייה זו מוצאים קרקע פורייה לקליטת תורתם הפוליטית והלאומית.

ד"ר ח'אולה אבו בקר, מרצה בכירה בחוג למדעי התנהגות במכללת עמק יזרעאל על שם מקס שטרן, בוחנת את השפעות המפגש החברתי-נפשי עם החברה הישראלית על בני "הדור הזקוף" בחברה הערבית. אבו בקר טבעה מונח זה וכוונתה לדור ההנהגה השלישי בחברה הערבית שקם בעקבות הדור הראשון ("דור השורדים") והדור השני ("דור השחוקים"). היא גורסת כי מדיניות הממשלה בתחומים שונים כמו תעסוקה, חינוך ורווחה, מכופפת את בני הדור הזקוף כדי שהללו לא יזקפו את קומתם ויתחילו להתייחס אל המדינה כאל שוות-ערך להם. לדבריה, משבר הזהות של הצעירים הערבים מחריף משום שהם מושפעים מחמישה מעגלים תרבותיים: התרבות הישראלית (ובמיוחד תרבות הצעירים הישראלית), התרבות הפלסטינית, תרבותו של העולם הערבי, תרבות הנוער הכלל-עולמית והתרבות האסלאמית. אבו בקר מזכירה כי החברה הערבית סובלת מבעיות חברתיות רבות ואלה משפיעות באופן ישיר על שכבת הצעירים ובני הנוער: עוני ואבטלה, אלימות בתוך המשפחה, מחסור בדיור, היעדר מסגרות מתאימות לנוער מנותק, נישואי מתבגרים ומתבגרות והתמכרות לסמים. היא קוראת לממשלה להכיר באוכלוסייה הערבית כאוכלוסייה נצרכת ולהתאים את השירותים המוענקים לה לצרכים אלה.

מר בני פפרמן, מנהל מינהל, מחקר וכלכלה במשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה (תמ"ת), מציג את דפוסי התעסוקה של בני נוער ערבים בני 15 עד 18 שנה. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומשרד התמ"ת, שיעור בני הנוער הערבים הלומדים ואינם עובדים הוא כ-71 אחוזים, כ-7 אחוזים עובדים ולומדים ו-22 אחוזים אינם לומדים ואינם עובדים. הקבוצה האחרונה מוגדרת כקבוצת סיכון. כשני שלישים ממנה, שהם 14 אחוזים מבני הנוער הערבים בני 15 עד 18 שנה, מוגדרים כקבוצה בסיכון גבוה הכוללת בני נוער שבפועל נושרים הן מן הלימודים והן משוק העבודה. לשם השוואה, שיעורה של הקבוצה המקבילה באוכלוסייה

היהודית, הכוללת בני נוער בסיכון גבוה, הוא פחות מחמישה אחוזים. פפרמן מציג נתונים הממחישים את פערי ההכנסה הצפויים לאורך החיים בין בני נוער יהודים לבני נוער ערבים שהמשיכו בלימודיהם וכן את הפערים בתוך אוכלוסיית בני הנוער הערבים בין מי שהמשיכו ללמוד לבין בני קבוצת הסיכון שלא למדו. מסקנתו היא שאין למקד את פתרון הבעיות הכלכליות באוכלוסיית בני הנוער בלבד אלא לבדוק שלבים מוקדמים יותר כמו חוג המשפחה והמעונות לילדים.

ד"ר אימן אגבאריה, מרצה לחינוך במכללת בית ברל ובאוניברסיטת חיפה, מציג דילמות ואתגרים בחינוך לאזרחות בבתי הספר הערביים. הוא מותח ביקורת הן על תכנית הלימודים הנוכחית לאזרחות אשר אינה כוללת דיון בזכויות הקולקטיביות של המיעוט הערבי ואינה נותנת ביטוי לזהות הפלסטינית והן על תכנית הלימודים החדשה. לדבריו, התכנית החדשה אמנם עדיפה על התכנית הקודמת, אולם עדיין מייצגת גישה אתנוצנטרית המייצגת רק את הנרטיב הציוני ואינה מציעה תרבות אזרחית משותפת ליהודים וערבים בישראל. אגבאריה טוען כי התכנית החדשה רואה את סוגיית ההשתלבות של הערבים בישראל כאתגר נפרד וכמעט בלעדי של החברה הערבית ולא כאתגר משותף הניצב בפני כלל החברה הישראלית. לגרסתו, החינוך הערבי סובל מהתנערותה של המדינה מן האחריות כלפיו מצד אחד, ומצד אחר – מחתירתה של המדינה להידוק השליטה בו. כך בחינוך לאזרחות: המדינה מהדקת את הפיקוח באמצעות החלת תכנית לימודים אחידה ליהודים ולערבים, ומצד אחר היא נמנעת מלתמוך בחינוך הבלתי-פורמלי ואינה מטפחת אותו. עקב כך בית הספר מצמצם את תפקידו החברתי ומתמקד רק במשימת שיפור הציונים של התלמידים, ללא הצלחה יתרה. אגבאריה קובע כי על החינוך לאזרחות לאפשר לבני הנוער דיון ביקורתי לא רק באזרחותם אלא גם בלאומיותם, ואף לאפשר את הבנייתן של זהות ותרבות אזרחיות עצמאיות לבני הנוער הערבים בישראל.

גב' אמירה קראקה-אבראהים, רכזת מחקרי בריאות במכון "מסאר" למחקר, תכנון וייעוץ חברתי, מציגה ממצאי מחקר שהעריך את ממדי הנשירה הגלויה והסמויה במערכת החינוך הערבית. לפי נתוני משרד החינוך לשנת הלימודים תשס"ו-תשס"ז, שיעור הנשירה הגלויה במערכת החינוך הערבית היה כפול מזה שבמערכת החינוך העברית: 6.8% לעומת 3.4%. ממצאי המחקר שנערך מטעם מכון "מסאר" מראים, שאף ששיעורי הנשירה הגלויה הולכים ופוחתים בשנים האחרונות, עדיין שיעור הנשירה ביישובים ערביים מסוימים עולה פי כמה על השיעור הממוצע הארצי ואפילו על הממוצע במערכת החינוך הערבית. למשל, שיעור הנשירה בסח'נין עמד על 11 אחוזים, בעראבה על 10 אחוזים וברהט על 12.5 אחוזים. לדבריה של קראקה-אבראהים, אנשי חינוך וחוקרים ערבים מעריכים כי שיעור הנשירה הסמויה בקרב

תלמידים ערבים עומד כיום על 30 אחוזים לפחות. הללו נתונים בסכנת נשירה גלויה מצד אחד, ומצד אחר נוכחותם במערכת החינוך אינה אפקטיבית. מסקנותיו העיקריות של המחקר הן שאין טיפול מספק בתופעת הנשירה בכלל ובתופעת הנשירה הסמויה בפרט: מספר התקנים של קציני הביקור הסדיר (קב"סים) וכן של כוח עזר חינוכי (פסיכולוגים, עובדים סוציאליים, יועצים חינוכיים) אינו הולם את ממדי הנשירה.

ד"ר מונא ח'ורי-כסאברי, מרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית בירושלים, בוחנת את תופעת האלימות בבתי ספר ערביים תוך התמקדות בתפיסתם של התלמידים ובמעורבותם באלימות כקרבנותיה או כמבצעים. היא מציגה ממצאים מתוך ארבעה מחקרי שטח שנערכו בקרב כ-27 אלף תלמידים יהודים וערבים בכיתות ד' עד י"א, כ-1,860 מחנכים ויותר מ-400 מנהלים בבתי הספר שבהם לומדים תלמידים אלה. לדבריה, בכל הקשור לאלימות פיזית מתונה ההבדלים בין בתי הספר היהודיים ובין בתי הספר הערביים אינם גדולים. ביטויים של אלימות מילולית, כמו קללות והעלבות, שכיחים הרבה יותר בבתי הספר היהודיים מאשר בבתי הספר הערביים. לעומת זאת, התלמידים הערבים נחשפים יותר מהתלמידים היהודים למקרים של אלימות פיזית חמורה ולאלימות הכרוכה בשימוש בנשק קר. בתחום של אלימות אנשי הצוות כלפי התלמידים ניכרים פערים גדולים בין שתי האוכלוסיות: התלמידים הערבים מדווחים יותר מהתלמידים היהודים על מקרים של פגיעה פיזית, על פגיעה מילולית-רגשית ואף על הטרדה מינית מצד אנשי צוות בית הספר. ח'ורי-כסאברי מסכמת כי אין להתמקד רק בהסבר הכלכלי או התרבותי לתופעת האלימות בבתי ספר ערביים, וכי ניתן לפעול לשיפור המצב באמצעות שיפור האווירה בבתי הספר, שיפור היחסים בין המורים לתלמידים ושיתוף התלמידים בקבלת ההחלטות.

פרופ' פייסל עזאיזה, ראש תכנית מ"א בבית הספר לעבודה סוציאלית וראש המרכז היהודי-ערבי באוניברסיטת חיפה, וד"ר ח'אלד אבו עסבה מציגים ממצאי מחקר על דפוסי השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תלמידים ותלמידות בבתי ספר ערביים ודרוזיים מכיתה ז' עד כיתה י"ב ומשווים אותם לממצאי מחקרים מקבילים שנערכו בקרב תלמידים ותלמידות בבתי ספר יהודיים. ממצאי המחקר העלו כי 14 אחוזים מהתלמידים הערבים דיווחו על שימוש בטבק בשנה האחרונה, 12 אחוזים מהם דיווחו על שימוש בטבק בחודש האחרון, וכ-10 אחוזים דיווחו על שימוש בטבק בשבוע האחרון. כמו כן, 17 אחוזים מן התלמידים הערבים דיווחו על שימוש במשקה אלכוהולי כלשהו בשנה האחרונה, לעומת 14 אחוזים שדיווחו על צריכת משקאות אלכוהוליים בחודש האחרון ו-12 אחוזים שדיווחו על כך בשבוע האחרון. השוואה בין היהודים, הערבים והדרוזים מראה שהשימוש בטבק בקרב בני נוער יהודים גבוה הרבה

יותר מהשימוש בקרב בני הנוער הערבים והדרוזים, אולם המגמה הפוכה בכל הקשור בשימוש בסמים בלתי חוקיים: בני נוער ערבים משתמשים יותר בסמים ביחס לבני נוער יהודים. כ-9 אחוזים מן התלמידים הערבים דיווחו על שימוש בסמים קשים (כגון מורפיום, קוקאין, קראק או LSD) בשנה האחרונה. שיעור המשתמשים בסמים קשים בחודש האחרון היה 8.5 אחוזים ושיעורם בשבוע האחרון היה 8 אחוזים. עזאיזה ואבו עסבה מצביעים על שורה של גורמים חברתיים העשויים להשפיע על שיעורי השימוש בחומרים פסיכו־אקטיביים בקרב בני הנוער. למשל, ככל שהמשפחה נתפסת בעיני הנער כמופרדת ומפורדת כך גבוהים שיעורי השימוש בחומרים הפסיכו־אקטיביים מכל הקבוצות. נתון משפיע אחר הוא רמת הדתיות: בני נוער שרמת הדתיות שלהם גבוהה משתמשים פחות מבני הנוער שרמת הדתיות שלהם נמוכה.

גב' מרים כהן־נבות, מנהלת מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאיירס־ג'וינט־מכון ברוקדייל, מציגה ממצאי מחקרים על מנהגי הבילוי בשעות הפנאי של בני נוער ערבים ויהודים ועל פעילותם במסגרות החינוך הבלתי־פורמלי. המחקרים מבוססים על שלושה סקרים: סקר HBSC (Health Behaviors in School-Aged Children) העוסק ברווחה חברתית, ברווחה בריאותית ובהתנהגויות סיכון בקרב בני נוער בישראל; סקר שני שנערך בשיתוף עיריית תמרה וסקר שלישי שנערך בשיתוף עיריית נצרת. לדבריה, הסקרים מבקשים לאתר צרכים ולהצביע על הדרכים למתן מענה על צרכים אלה. הממצאים מראים כי כמחצית מבני הנוער הערבים משתתפים בפעילויות של החינוך הבלתי־פורמלי; הבנים משתתפים יותר מן הבנות ובני הנוער הצעירים משתתפים יותר מבני הנוער המבוגרים יותר. הסיבות העיקריות לאי־השתתפות בפעילויות אלה הן: שעות הפעילות אינן מתאימות, בני הנוער עסוקים מדי והחוגים אינם מושכים דיים. אשר לדפוסי הפנאי של בני הנוער הערבים, הן הבנים והן הבנות, נמצא כי הבנים משתמשים במחשב יותר מן הבנות ומבלים עם חברים, ואילו הבנות צופות בטלוויזיה יותר מן הבנים ומבלות עם בני המשפחה. השוואה בין בני הנוער הערבים לבני הנוער היהודים מראה כי בני הנוער הערבים משתמשים פחות במחשב וצופים יותר בטלוויזיה בסופי שבוע, הם מבלים עם המשפחה יותר מבני הנוער היהודים, מבלים פחות עם חברים וחשים בידוד יחסית ליהודים. כהן־נבות קוראת לחזק את מערכת החינוך הבלתי־פורמלי ולפתח תשתיות ומתקנים קהילתיים כדי שבני הנוער הערבים יוכלו לבלות עם חברים בביטחון.

גב' פאולה כאהן־סטרבצ'ינסקי, חוקרת בכירה במרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאיירס־ג'וינט־מכון ברוקדייל, מציגה במאמרה ממצאי מחקר נבחרים על אודות תפיסת בני נוער ערבים את יחסיהם עם ההורים תוך השוואה לבני נוער יהודים. תחילה היא סוקרת שורה של שינויים המתחוללים בחברה הערבית בישראל אשר עשויים להשפיע על דפוסי היחסים בתוך

המשפחה, כגון התמעטות השפעתה של תרבות החמולה על חיי היום-יום של המשפחה; נטייה גוברת של החברה הערבית לאמץ את ערכי המערב, המייחסים חשיבות לאינדיבידואליות לעומת הקולקטיביות, וכן פער הדורות המתרחב בין בני הנוער ובין הוריהם, אשר מוביל לחילוקי דעות ואף לעימותים הנוגעים להתנהגויותיהם של בני הנוער. אחד הממצאים של המחקר מצביע על כך ששיעור בני הנוער המתקשים לשוחח עם הוריהם על עניינים המטרידים אותם גבוה הן בקרב היהודים והן בקרב הערבים. אשר לפעילויות המשותפות להורים ולבני הנוער, נמצא כי בני נוער ערבים דיווחו על פעילויות משותפות במידה רבה יותר מבני נוער יהודים. מנגד, בני נוער יהודים דיווחו יותר מבני נוער ערבים על קבלת עידוד ותמיכה מצד הוריהם וכן על מידת עצמאות גדולה יותר. הממצאים מראים שבקרב בני הנוער שדיווחו על פעילות משותפת מועטה עם הוריהם גבוה שיעורם של המדווחים שהם אינם מרגישים מאושרים, מרגישים בדידות ודחייה, מגדירים את עצמם כתלמידים ממוצעים או מתחת לממוצע וגם מעורבים יותר באלימות לעומת בני נוער הערבים לבלות עם הוריהם בפעילות משותפת. כאהן-סטרבצ'נסקי מסכמת כי איכות היחסים בין בני הנוער הערבים ובין הוריהם היא גורם הקשור במידה רבה לרווחה הנפשית והפיזית של בני הנוער: קשרים טובים עם ההורים מסייעים לבני הנוער להתמודד טוב יותר עם הסוגיות של גיל ההתבגרות, בעיקר כשמדובר בחברה שמתחוללים בה שינויים חברתיים.

מאמרה של גב' טלל דולב, בעבר מנהלת מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, וכיום מנהלת התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון, במשרד הרווחה והשירותים החברתיים, עוסק במצוקות ואתגרים בחיי ילדים ובני נוער ערבים בני 11 עד 16 שנה. הממצאים מבוססים על סקר HBSC. לדבריה, בכל אחד מתחומי החיים המשמעותיים – בריאות, השתייכות למשפחה, למידה ורכישת מיומנויות, יחסים חברתיים ותחושת רווחה אישית – עשויים בני הנוער הערבים להיתקל בקשיים. בתחום ההישגים בלימודים ההבדלים בין בני נוער ערבים ויהודים אינם כה בולטים. לעומת זאת, הנתונים בדבר הרווחה הנפשית מלמדים שבני נוער ערבים סובלים הרבה יותר מבני נוער יהודים על רקע מצבים רגשיים: 40 אחוזים מבני הנוער הערבים מדווחים על התמודדות עם בעיות הנוגעות למספר רב של תחומים, לעומת 25 אחוזים מבני הנוער היהודים. באופן דומה, יותר מרבע מבני הנוער הערבים מדווחים על ביטויים תכופים של מצב רוח רע, כעס, עצבנות וקושי להירדם, לעומת 13 אחוזים בלבד מבני הנוער היהודים. דולב משערת שהן הורי הילדים והן אנשי המקצוע אינם ערים במידה מספקת לביטויים הפנימיים של הלך הרוח הנפשי ולעתים ממקדים את הטיפול ואת השירותים בביטויים המוחצנים של הסיכון. היא קוראת הן להורי הילדים והן לכל העוסקים במערכת

החינוך הערבית, הן הפורמלית והן הבלתי-פורמלית, להגביר את הערנות כדי למצוא את הדרך לאתר את הילדים המצויים במצבי סיכון, לטפל בהם ולהיות אוזן קשבת בעבורם.

מר לי פרלמן, מרצה באוניברסיטת תל-אביב ובעבר מנהל תכניות ומיזמים ביוזמות קרן אברהם, בוחן במאמרו את האפקטיביות של המפגשים בין בני נוער ערבים ויהודים. הוא מציג שלוש סוגיות הנוגעות למפגשים אלה. ראשית, מאז הסכמי אוסלו, ובמיוחד לאחר אירועי אוקטובר 2000, רמת המודעות העצמית של בני הנוער הערבים נמצאת במגמת עלייה והם בוחנים באופן ביקורתי את התועלת ואת כללי המשחק של מפגשים אלה. שנית, לעומת העבר שבו נתפסו המפגשים כמשרתים אינטרסים יהודיים במובהק, הרי כיום ניתן דגש רב יותר למציאת מענה על צוריהם ועל מאווייהם של בני הנוער הערבים המשתתפים במפגשים. שלישית, שתי המגמות הללו משקפות תהליכים המתחוללים בחברה האזרחית הערבית, המנסה לקחת חלק פרואקטיבי יותר בתהליכים הפוליטיים בישראל. פרלמן מסביר כי מפגשי נוער יהודי-ערבי הם רק אסטרטגיה אחת לחינוך לחיים משותפים בישראל וכי על מערכות החינוך, הן הערבית והן היהודית, לתת ביטוי לערכים אלה בחיי היום-יום. לדבריו, המפגשים נדרשים כיום להתמודד עם אתגר של ממש: להוות מסגרת לדיאלוג פתוח ומוגן בין בני נוער ערבים ויהודים באשר לתנאי הקיום המשותף, ואולי אף לעסוק בבנייה של חזון עתידי משותף. הוא קורא למנהיגות הערבית החינוכית והציבורית להירתם יחד עם החברה האזרחית ועם האקדמיה לטיפול החינוכי לחיים משותפים בין יהודים וערבים במדינת ישראל. הוא מסכם ומביע תקווה כי מתוך המפגשים הללו תצמח החלופה לדפוס היחסים העכור הקיים בין שתי הקבוצות.

*

אנו סבורים שמבחר המאמרים המגוון הכלול בקובץ זה יתרום להבנה טובה יותר של מכלול ההיבטים הנוגעים לחייהם של בני הנוער הערבים בישראל ויקדם את המחקר האקדמי ואת השיח הציבורי בנושא. אנו מבקשים להודות לקרן קונרד אדנאואר על תמיכתה המתמשכת בתכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי. אלמלא עזרתה ועידודה לא היה קובץ זה רואה אור.

אלי רכס ואריק רודניצקי

בני הנוער הערבים בישראל במערכות השינוי החברתי-תרבותי

ח'אלד אבו עסבה

בבואנו לדון בעולמם של בני הנוער הערבים הפלסטינים בישראל, יש להניח ארבע הנחות יסוד:

- **הנחה ראשונה:** בדרך כלל כאשר דנים בהיבט החברתי של בני הנוער הערבים בישראל, נוהגים לכרוך את הדברים במעמדה של האוכלוסייה הערבית מהיבטים אחרים – ההיבט האזרחי, הפוליטי והכלכלי במדינת ישראל. לדעתי, מן הראוי לדון בחברה הערבית כשלעצמה, במסגרתה הפנימית; הרי דיון בהיבטים חברתיים ותרבותיים אינו חייב להיעשות תמיד בקשר למערכת היחסים עם קבוצת הרוב, אף שמערכת היחסים הזו משפיעה על ההתרחשויות הפנימיות בחברה הערבית.

לפני שנים אחדות השתתפתי בכנס שנערך בתוניסיה בנושא מעמדם של ההורים בעיני בני הנוער בחברה הגלובלית. שם התברר שגם העולם הערבי מתמודד עם סוגיות דומות הנוגעות לבני הנוער ולא רק אנחנו. הדברים שנשאתי שם נשמעו גם מפי המשתתפים ממרוקו, מתוניסיה וממדינות המפרץ, ולכן יש להביא בחשבון שלחברה הערבית – כמו לכל חברה – יש מאפיינים חברתיים ותרבותיים פנימיים שאינם קשורים למערכת היחסים עם קבוצת הרוב, וחברה זו עוברת תהליכי שינוי בדומה לשאר החברות המסורתיות. להערכתי, מסמכי "החזון העתידי" שהתפרסמו לאחרונה, שהם מייצגים בין היתר את אורחות החיים של הציבור הערבי הפלסטיני בישראל, מביטים פנימה, אל תוך החברה הערבית לא פחות מן הדיון במערכת היחסים בין הרוב היהודי והמיעוט הערבי הפלסטיני. רק מסמך אחד או פרק אחד ב"מסמכי החזון" דן במערכת היחסים בין המיעוט הערבי הפלסטיני לבין הרוב היהודי, אולם כמעט כל שנכתב ב"מסמכי החזון" בעיניי הינו דיון פנימי חברתי.

- **הנחה שנייה:** בבואנו לבחון את הסוגיות אשר בני הנוער נתקלים בהן, נדרשת מסגרת תיאורטית אשר יש בה כדי להסביר – על פי מודלים מורכבים יותר או מורכבים פחות – את התפתחותה של שכבת גיל זו המשתייכת לקבוצת מיעוט לאומי המתמודדת עם קבוצת הרוב על מעמדה האזרחי והפוליטי במישורי החיים השונים. נדרשים מודלים תיאורטיים

מורכבים משום שלא ניתן לדון במשך עשרות שנים רק על נתונים יבשים הניתנים לפרשנויות שונות מצד חוקרים שונים. מודלים אלה אינם יכולים להתבסס על התפיסה הסוציולוגית הקלאסית הישראלית אשר מייחסת את מעמדה של האוכלוסייה למשתנים הפנימיים שבה – ובהתאם לכך מנתחים ומפרשים את התנהגותה של שכבת גיל הנוער – למאפיינים תרבותיים פנימיים בלבד. התפיסה חייבת להיות כוללת, מתוך נקודת מבט ביקורתית כלפי המדיניות הקיימת והמופעלת כלפי האוכלוסייה הערבית מצדה של המדינה.

בהנחה זו אין הכוונה להוציא את הביקורת כלפי חוץ בלי לייחס לביקורת כלפי פנים מקום באותו מודל אשר אנו מציעים. אני אף סבור שטמונה סכנה חמורה בהפניית הביקורת כלפי גורמי חוץ בלבד. זאת משום שמיעוט אשר מפנים ערכים של מדוכא הוא מיעוט המביא על עצמו סכנה חמורה מאוד מאחר שהוא לעולם לא יוכל להיחלץ ממצבו. עם זאת, מערכת היחסים העכורה בין שתי האוכלוסיות במדינה באה לידי ביטוי בתחומים רבים – החינוך, הרווחה, הכלכלה, השותפות הפוליטית, המעמד האזרחי וכו', אולם יש למצוא מודל חברתי שיוכל לספק הסבר כוללני למצב הנתון. בלי הסבר כזה יקשה להציע חלופות של היחלצות מהמצב שבו שרויה האוכלוסייה בכלל וקבוצת בני הנוער בפרט.

- **הנחה שלישית:** השיח הפוסט־מודרניסטי הקפיטליסטי חדר מהחברה היהודית הישראלית אל החברה הערבית. שיח זה של כלכלת שוק מעמיד במרכז את ההישגים כערך מוביל ומותיר מאחור את הדיון בערכים האחרים. אין זה מקרה שבית הספר שלנו אינו עוסק בהפנמתם של ערכים. הגישה הנאו־ליברלית השתלטה על השיח והשפעתה ניכרת בהתנהגותם של בני הנוער, הן לחיוב והן לשלילה. השיח הזה מעמיק את הפערים בין הדורות והדבר בא לידי ביטוי בהתנהגותם של בני הנוער, מה גם שהוא רווח מאוד גם במערכת החינוך.¹ הסטנדרטיזציה במערכת החינוך מלמדת על חתירה לכיוון הזה והנוער הערבי מושפע עד מאוד מהשיח הזה של המערכת. יתר על כן, בחברות מופנמות יותר ומסורתיות יותר השיח הזה בא לידי ביטוי ביתר חריפות בשבר החברתי הקיים כתוצאה מפערי הדורות. הכרה בסיבות השבר ולמידת סיבותיו והשלכותיו עשויות גם לכוון את קובעי המדיניות להציע דרכים להתמודדות עם אותו שבר חברתי וערכי.

- **הנחה רביעית:** כאוכלוסייה בוגרת איננו עושים די בעבור בני הנוער. לאחרונה השתתפת במחקר אשר עסק בפעילות פנאי של בני הנוער הערבים. במחקר סקרנו את עצם קיומן של מסגרות בלתי פורמליות ואת הפעילות של בני נוער במסגרות בלתי פורמליות קיימות. אמנם תנועות הנוער מפליאות לעשות וכך גם המתנ"סים, משרד החינוך, מנהל החברה והנוער וכדומה, אך מתברר כי שיעורם של בני הנוער המשתתפים בפעילויות בלתי פורמליות עומד

1 הערת העורך: על השפעותיה של הגישה הנאו־ליברלית על תפקודה של מערכת החינוך הערבית, ראו מאמרו של אימן אגבאריה, "דילמות ואתגרים בחינוך לאזרחות בבתי הספר הערביים", בקובץ זה.

על חמישה אחוזים בלבד.² אם כן, היכן 95 האחוזים הנוותרים? הרי אין הם חיים בחלל ריק. על מי ניתן להלין בעניין זה? לדעתי, יש להלין על השלטון המרכזי, על השלטון המקומי, על ההורים ועל החברה האזרחית. עלינו להלין על כל אלה, אך לא על בני הנוער. בני הנוער לעולם אינם אשמים; אנו, המבוגרים, אשמים בכך שאיננו מתוונים בעבורם מסגרות וכיוון דרך. אנו מרבים להאשים את בני הנוער ולהטיח בהם ביקורת על התנהגותם, אולם כמבוגרים אין אנו מנסים להיכנס לעולמם. כניסה לעולמם משמעה הבנת צורכיהם וגם ניסיון לספק צרכים אלה בדרך אשר תצמיח דור בריא בגופו ובנפשו.

לאחר סקירת ארבע הנחות אלה אסכם ואומר, שזה שנים אנו נוהגים לומר כי החברה הערבית בישראל שרויה בתהליך של מעבר חברתי ותרבותי (מחברה מסורתית לחברה מודרנית), אך לדעתי אין טעות גדולה מזו. החברה הערבית בישראל אינה שרויה כלל בתהליך מעבר כי אם במשבר חברתי-תרבותי-ערכי-מוסרי והמשבר מחלחל גם אל בני הנוער. במצב של משבר מעין זה עומדת בפני סוכני הסוציאליזציה שתי אפשרויות – והכוונה לאו דווקא לסוכני הסוציאליזציה הממשלתיים-הממסדיים אלא לסוכנים הראשוניים בעיקר (קרי המשפחה): האפשרות האחת היא להתמודד עם השינויים החברתיים והתרבותיים ועם המשבר ולא לעמוד מנגד ולהשקיף עליהם בלא להתערב. על סוכני הסוציאליזציה להכריע בשאלות ערכיות, ולא – יאבדו את מקומם ואת מרכזיותם כסוכני סוציאליזציה. האפשרות השנייה היא לנקוט מדיניות של "שב ואל תעשה", כלומר לא להתמודד במישרין או בעקיפין עם השינויים האלה ולהחליט לא לעסוק בשאלות ערכיות. עמדותי כמובן היא, שיש לנקוט את האפשרות הראשונה, כי האפשרות השנייה תוביל למערכות שתמשיך לטלטל את בני הנוער ותגרום לאי-ודאות שתבוא לידי ביטוי בהתנהגותם – עבריינות, שימוש בסמים, נשירה מבתי הספר ועוד כהנה וכהנה התנהגויות שיפגעו בהם בראש ובראשונה ולאחר מכן בקהילתם ובחברתם. למעשה, כיום אנו חווים את פירותיה של בחירת האפשרות השנייה החוזרת כבומרנג לחברה בכללותה. לכל היותר אולי ניתן לדחות את הטיפול בנושא הערכים, אולם התנתקות מוחלטת היא בלתי אפשרית ומלאכותית; בעטייה תאבדנה מסגרות הסוציאליזציה את מעמדן ובמקומן תצמחנה מסגרות אחרות, בלתי נשלטות, כמו מסגרות הרחוב. מסגרות הרחוב מובילות להיווצרותן של סטיות חברתיות.

סטיות חברתיות קבוצתיות נוצרות כשיש קונפליקטים כמערכת הערכים או כנורמות ההתנהגות בין סוכני הסוציאליזציה השונים באותה מסגרת חברתית. כיום לא ניתן להכריע אם התנהגותם של בני הנוער היא סטייה התנהגותית-חברתית או התנהגות נורמטיבית. השערים

2 הערת העורך: להרחבה ראו מאמרה של מרים כהן-נבות, "בילוי שעות הפנאי וחינוך בלתי פורמלי", בקובץ זה.

נפרצו ומסגרת ההתנהגויות הנורמטיביות הלכה והתרחבה עד כי קשה לשלוט בה. הזרם המרכזי (main stream) השתנה, אם כי לא חל בחברה הערבית שינוי קולקטיבי, אלא ניתן לזהות מעבר של יחידים מחברה מודרנית לחברה פוסט-מודרנית או מחברה מסורתית לחברה מודרנית. כיום החברה הערבית מאופיינת בקוטביות והקוטביות הזו היא קוטביות ערכית. מצד אחד ניצבים מי שלא עברו אל הצד המודרני כי הם לא יכלו לעבור או כי לא רצו בו, ומנגד נמצאת הקבוצה הקוטבית האחרת, אותה קבוצה שלרוב רכשה השכלה ואשר נוטה יותר ויותר לכיוון אינדיווידואליסטי. כך הפערים בין מרכיבי החברה השונים הולכים ומתרחבים עוד ועוד עד כדי קוטביות. כתוצאה מקוטביות זו נוצר קונפליקט חריף פנימי ובני הנוער נמצאים במרכזו. יש ללמוד לעומק את מצבה של החברה הערבית בישראל מכל ההיבטים. למידה מעמיקה זו תאפשר לנו להבין טוב יותר את השכבות המרכיבות אותה, ובכלל זה את שכבת הגיל של בני הנוער.

עולמם הפוליטי-לאומי של בני הנוער הערבים בישראל

אלי רכס

מאמר זה מבקש לשרטט את תמונת עולמם הפוליטי-לאומי של בני הנוער הערבים בישראל שגילם 15-18, קבוצה שידוע עליה מעט מאוד. המונחים בערבית ל"נער" (שאב, וברבים שבאב או שבאן) ו"נוער" (שביבה) שונים מן המקובל בשפה העברית. הלקסיקוגרפים של ימי הביניים הגדירו שאב כמי שהגיע לבשלות מינית, גיל 16 בדרך כלל. בשפה הערבית בת-זמננו המונח שבאב מכוון לקבוצה רחבה, ועשוי לכלול בני 30 ואפילו בני 40. להלן נדון כאמור בגילאי 15-18. שלוש מסגרות פוליטיות-לאומיות פועלות בקרב בני הנוער הערבים בישראל ולכל אחת מהן קווי אופי ברורים: המסגרת המפלגתית, בעלת דפוסי פעולה פוליטיים-מסורתיים; המסגרת האסלאמית והמסגרת החוץ-ממסדית.

המסגרת המפלגתית

רבות מן המפלגות הציוניות פעלו בעבר בקרב בני הנוער הערבים; מפ"ם הייתה מן הראשונות והיא הקימה את תנועת הנוער הערבי החלוצי. כיום פעילותו של השומר הצעיר בתחום זה מועטה ביותר. מפלגת העבודה מפגינה מדי פעם בפעם פעילות כלשהי, והתנועה הציונית היחידה הפועלת בתחום היא תנועת הנוער העובד והלומד: על פי דיווחיה היא מפעילה כ-23 סעיפים ביישובים הערביים, וחברים בה – על פי דיווח מנהיגיה – כ-20,000 בני נוער. התנועות המפגניות פעילות של ממש הן שתי התנועות המפלגתיות: בנק"י ואיחוד הנוער הלאומי-דמוקרטי.

בנק"י – ברית הנוער הקומוניסטי הישראלי

זכות הבכורה ההיסטורית בתחום הפעילות בקרב בני הנוער בהיקף נרחב שמורה למפלגה הקומוניסטית, שהקימה את "ברית הנוער הקומוניסטי הישראלי" (בנק"י, ובערבית: אתחאד

א-שביבה א-שיועיה אל-אסראילי). בנק"י החלה לפעול ביום שבו קמה מחדש המפלגה במדינת ישראל שלאחר 1948.

כיום הייחודיות של בנק"י לעומת הגופים האחרים באה לידי ביטוי בהמשך דבקותה בתאוריה המרקסיסטית-לניניסטית גם לאחר קריסת הקומוניזם בסוף שנות השמונים של המאה העשרים. בנק"י פועלת במסגרת מפלגת האם, מק"י (המפלגה הקומוניסטית הישראלית), ותוך שיתוף פעולה הדוק עם חד"ש (החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון). התנועה מדגישה שהיא היחידה בישראל המושתתת על עקרון השוויון ועל שיתוף הפעולה בין יהודים לערבים הן במוסדות התנועה והן בפעילותה. פעילות התנועה מתפרסת על פני שלושה מישורים: א. המישור הרעיוני שבו מתרכזים בקריאה מודרכת ושיטתית של טקסטים מהקלאסיקה המרקסיסטית.

ב. המישור הפוליטי-לאומי שבו מתנהלת פעילות כפי שנעשתה בעבר: התנועה פועלת לקידום העמדות הפוליטיות של מפלגת האם, להפצת העמדות נגד מדיניות ישראל בשטחים ונגד אפליית הערבים בישראל.

ג. מישור המורשת, שהוא תחום חדש יחסית בפעילות של בנק"י, המשותף לכל הכוחות הפועלים בקרב בני הנוער הערבים: שימור המורשת הפלסטינית-לאומית של הערבים בישראל, שחזור הזיכרון ההיסטורי ובעיקר החייאת זיכרון הנכבה, מגמה שהחלה לבלוט לפני כעשר שנים, בשנת היוכל להקמת המדינה.¹ ואכן באמצע מארס 2008 השיקה חד"ש פרויקט חדש לתיעוד הגרסה שבעל-פה ליום האדמה, והוא הוגדר כך: "במטרה לשמר את הזיכרון הקולקטיבי ולחזק את הזהות הלאומית בקרב בני הנוער, בנק"י הוא הכלי".

ההסברה של בנק"י נעשית באמצעות ועד מרכזי החולש על אזורים מרחביים ובהם סניפים פעילים. אין נתונים בדבר מספר החברים, אך יש להניח שמאז קריסת הקומוניזם קטן מספר החברים בתנועה. הוועד הארצי של תלמידי התיכון הערבים למשל, גוף שפעל במסגרת המפלגה בשנות השבעים, איננו קיים עוד. התנועה מוציאה לאור שני עיתונים: "ספרטקוס" בשפה העברית ו"אל-ע'ד", ירחון הנוער היוצא לאור בשפה הערבית זה שנים רבות.

בל"ד – איחוד הנוער הלאומי-דמוקרטי

ארגון הנוער של בל"ד, איחוד הנוער הלאומי-דמוקרטי (אתחאד א-שבאב אל-וטני א-דימקראטי), הוא גוף פעולה הדומה לזה של מק"י וחד"ש. זוהי תנועת נוער שמפעילה מפלגת האם בל"ד לחיזוק שורשיה בקרב הדור הצעיר, והיא משמשת ככלי להפצת עמדותיה הפוליטיות.

1 במסגרת אחרת כיניתי את התופעה "הפתיחה מחדש של תיקי 1948". ראו אלי רכס, "הערבים בישראל לאחר תהליך אוסלו: לוקליזציה של המאבק הלאומי". המזרח החדש, כרך מ"ג (תשס"ב), עמ' 275-303.

- ארגון נוער זה פועל באמצעות שלושים סניפים ומתרכז בשלושה תחומים:
- א. בתחום הקהילתי התנועה מארגנת קורסי לימוד לבני נוער ערבים ומחלקת ספרי לימוד. לאחרונה הפעילות הקהילתית הזו מוצגת כ"חלופה לשירות הלאומי".
 - ב. בתחום ההסברה נוער בל"ד פועל כזרוע של המפלגה. חברי התנועה משתתפים בטקסים לציון יום השנה לאירועי אוקטובר ובטקסים לציון יום האדמה ומבקרים את הבדואים בדרום לאות סולידריות. מקרה מאפיין מדגים את אופי הפעילות בתחום ההסברה: ביוני 2007 נפתחה הוועידה החמישית של בל"ד בשפרעם על פי המסורת הקומוניסטית של שנות השישים: עשרות חברי נוער בל"ד הניפו את דגלי בל"ד ואת דגלי פלסטין, הקיפו את האולם ושרו את ההמנון "בלאדי, בלאדי". בנוסף, התנועה מוציאה לאור פרסום עונתי בשם מגילת א-שביבה א-תג'מעה.
 - ג. בתחום הפוליטי-הרעיוני מדגישה התנועה את נושא הערביות, אולי כהשתקפות של מרכזיות הנושא בתורתו המדינית של עזמי בשארה, במטרה לחזק את הזהות הלאומית ולהחדיר בבני הנוער תודעה פוליטית ערבית. התנועה גם מביעה מחאה נגד הפעילות של ישראל בשטחים ונגד האפליה של אזרחי ישראל הערבים, ונאבקת נגד החלת חובת שירות לאומי על ערבים.

המסגרת האסלאמית

נדמה כי עד כה לא הובלטה דייה תרומתה של התנועה האסלאמית לפעילות בקרב בני הנוער. בתחום זה מצטלבים שני יעדי יסוד של התנועה: מתן מענה פרקטי ופרגמטי לצרכים החברתיים של הקהילה, והפצת הדעה האסלאמית, הקריאה אל האסלאם. התנועה חותרת להכשיר את הלבבות ולעשות נפשות הן באמצעות טיפוח שכבה חדשה של פעילים שיצמחו בחיק התנועה מגיל צעיר והן באמצעות הרחבת מעגל אוהדי התנועה בקרב משפחות נזקקות בעצם מתן סיוע בתחום החינוך ובתחום הביטחוני בשעות הפנאי.

התנועה האסלאמית פועלת קודם כול בתחום המוסרי. בשנת 2002 יצאה התנועה במסע פרסום ציבורי רחב שכותרתו "בנינו בסכנה" (אבנא'ונא פי ח'טר), מסע שנועד להרחיק את בני הנוער הערבים מתרבות המערב הנתפסת כמזיקה ולהגן עליהם מפני מגמות של חילון. התנועה האסלאמית גורסת כי האיום טמון בחיכוך היום-יומי עם הסביבה היהודית המופקרת, לשיטתה, משום שהוא חושף את בני הנוער להשפעות שליליות כמו מתירנות מינית, חומרנות וניהיליזם. יתר על כן, התנועה גורסת כי תפקידה לסייע לנוער להתגבר על ההשפעות השליליות הנגרמות בעייתיים של משברים כלכליים, של אבטלה ושל תסכול פוליטי.

תחום נוסף שנודעת לו חשיבות רבה בעיני התנועה האסלאמית הוא תחום החינוך. טיפוח החינוך בקרב בני הגיל הרך, נושא שהמדינה מזניחה ומפקירה, נתפס בעיני התנועה כמשימה

בעלת חשיבות מן המעלה הראשונה, ולמעשה היא פעילה בו זה שנים רבות. ביישובים רבים פועלים גני ילדים לגיל הרך במחיר מוזל וחלקם צמודים למסגדים. הילדים זוכים לארוחות ולהסעות חינם, ולמעשה ניתן לומר כי התנועה האסלאמית פיתחה מערכת חינוך חלופית, אוטונומית למחצה, במקום מערכת החינוך הממלכתית.

הפעילות בבתי ספר פחותה בהשוואה לפעילות בגני הילדים, אולם כאן פיתחה התנועה דרך פעולה חלופית באמצעות ועדי ההורים. בוועדים שבהם יש לתומכי התנועה רוב או תמיכה מסיבית, מתאפשר לה להשליט נהלים בעלי גוון דתי, כמו זה המחייב תלמידות לבוא בלבוש אסלאמי.

תחום אחר שבו פעילה התנועה הוא תחום החינוך הבלתי פורמלי, בעיקר באמצעות קייטנות או מחנות תרבות שמארגנות עמותות אסלאמיות מקומיות. מסגרות אלה כוללות לימודי קודש, התנסות בתנאי שדה ופעילויות תרבות וספורט. הקייטנות זוכות להצלחה מיוחדת בקרב האוכלוסייה הברווית, מרובת הילדים. התנועה אף יוזמת טיולים לאתרים אסלאמיים; למשל, קברו של שיח' עז א-דין אל-קסאם בבלד א-שיח' שבנשר הפך למוקד עלייה לרגל של משתתפי קייטנות אסלאמיות בניצוחה של עמותת אל-אקצא. כך מגדירה העמותה את מטרת הביקורים: "על מנת להכיר לילדים ולבני הנוער את הארץ, את ההיסטוריה שלה ואת המקומות אשר מסגדיהם נהרסו ובתי הקברות בהם נגרפו."²

אחת מגולות הכותרת של הפעילות של התנועה האסלאמית היא "קרן ילדי אל-אקצא" (צנדוק טפל אל-אקצא) שהוקמה בראשית שנת 2000. מיזם חינוכי זה נועד ללמד את הילדים על ההיסטוריה של מסגד אל-אקצא ועל חשיבותו ולשלבם במאבק שמנהלת התנועה להצלתו, כדבריה. המיזם מוגדר גם כמפעל לכידות, שכן טמונה בחובו "היכולת ללכד את הילדים המוסלמים בכל רחבי העולם".³

המסגרת החוץ-ממסדית

ארגון "בלדנא" – עמותת הצעירים הערבים (ג'מעית א-שבאב אל-ערב) מייצג דגם חדש בחיים הקהילתיים הפוליטיים-חברתיים של הנוער הערבי בישראל. משמעות השם היא 'ארצנו', 'עירנו', 'יישובנו', 'הווייתנו', 'הווייתנו המקומית', כלומר השם נושא מטען רגשי-לאומי בולט.⁴

2 צות אל-חק ואל-חריה, 16.4.2004.

3 צות אל-חק ואל-חריה, 13.9.2002.

4 גם תנועת נוער בל"ד בחרה במושג "בלד" כמייצג את שאיפותיה, ויש להזכיר גם קבוצה פוליטית ותיקה אחרת, "אבנאא' אל-בלד", שם שתורגם לעברית כ"בני הכפר" אך נראה כי התרגום הנכון יותר הוא "בני הארץ" או "בני המקום".

בגרעין המקימים של "בלדנא" היו – על פי הצהרתם לפחות – פעילי דו-קיום יהודי-ערבי, שחשו לדבריהם תסכול מדפוס היחסים הקיים. הארגון שם לו למטרה להכשיר את ההנהגה הצעירה של דור ההמשך של הערבים בישראל, ופרסומיו שבים וחוזרים על הצורך לטפח ולקדם את הדור החדש, "הדור הזקוף", באמצעות פעולה חינוכית, גיבוש הזהות, פיתוח המודעות והגדרת ערכים של פלורליזם ושל דמוקרטיה. הארגון מייצג את הדור השלישי שלאחר הנכבה, דור שהתגבש כנגד המבנה הפטריארכלי המסורתי, שלבני הנוער הערבים אין בו דריסת רגל, לדבריהם.

במה שונה הדגם של הארגון החוץ-ממסדי מן הדגם של ארגונים אחרים? ארגונים כמו מרכז "מוסאוא" לזכויות האזרחים הערבים בישראל, "עדאלה" – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, ו"איתיג'אה" – איחוד עמותות ערביות, למשל, פועלים בכלל האוכלוסייה, אולם "בלדנא" מתמקד בפלח אוכלוסייה מוגדר: בני הנוער. הארגון רואה את עצמו כחלק מהמבנה החברתי החדש שמסמכי "החזון העתידי" שואפים לפתחו – הקמת מערכת ארגונים מקומיים עצמאיים, ושחלקם נושא אופי בדלני.

הארגון עוסק בחינוך למנהיגות באמצעות קורסים למיניהם ובאמצעות "סיורי שורשים" לכפרים של "הפליטים במולדתם" (תושבי כפרים ערבים שנעקרו מכפריהם בעקבות מלחמת 1948, אך נשארו בתחום מדינת ישראל). הארגון אף מוציא לאור פרסומים שונים ומעניק מלגות בסכומים בלתי מבוטלים. בשש השנים הראשונות לקיומו העניק "בלדנא" כחצי מיליון שקלים ל-170 סטודנטים, ובקיץ 2007 העניק 18 מלגות בסכום של 1,000 דולר כל אחת.

פעילותו של "בלדנא" כוללת גם "מועדון ויכוחים לנוער" (משרוע אל-ג'דל א-שבאבי) ותקשורת באמצעות עיתונות ואינטרנט: אתר "ממכן" (www.momken.org) ואתר "ג'פרא" (www.jafra.org). האינטרנט הוא כלי חשוב לאי-ערוך בעשיית הארגון, ועל פי הערכות מספר הכניסות לאתר "ממכן" הוא 30,000 בחודש.

פעילותו של הארגון מתמקדת בזיקה אל הזירה הבין-לאומית, תכונה המייחדת אותו לעומת הארגונים האחרים. הארגון קשור לגופי נוער בין-לאומיים כמו YAP (Youth Action for Peace), למשל. נדים נאשף, מזכ"ל "בלדנא", מכהן כנשיא YAP. הארגון קשור גם ל-EVS (European Volunteers for Service), ארגון התנדבות נוער השייך לנציבות האירופית. לפעילות במסגרת EVS נודע מקום מרכזי וחשוב. עשרות מתנדבים מאירופה באים לארץ למחנה עבודה ועוסקים בשיקום שכונות, בניקוי, בנטיעת עצים, בהוראת אנגלית ובסיוע לתלמידים. מנגד, חברי "בלדנא" משתתפים בכנסים בין-לאומיים.

ככל הידוע, מימון הפעילות של הארגון מגיע בחלקו מגופים בין-לאומיים. על פי הפרסומים של הנציבות האירופית, ארגון שנקרא CCFD (Comité Catholique contre la Faim et pour

(le Développement) מממן את הפעילות בחלקה, הנציגות של הוותיקן בארץ תומכת בארגון וגם הקרן החדשה לישראל משתתפת במימון.

"בלדנא" נודע בעיקר כמסע ההסברה שהוא מנהל נגד השירות האזרחי-לאומי מאז ספטמבר 2000. הססמה הראשית שבחר "בלדנא" הייתה "שירות אזרחי – הדרך שלך לצבא" (אל-ח'דמה אל-מדניה – טריקב ללג'יש). חברי הארגון הסבירו כי השירות האזרחי מהווה למעשה זרוע ישירה של צבא הכיבוש, ולכן כל הניסיונות להציג את השירות הלאומי או האזרחי כפעילות למען החברה מקורו בהטעיה מכוונת של הציבור, שהרי המיזם הוא ביטחוני באופיו וכל המעורבים בצד המנהלי הם יוצאי מערכת הביטחון.

אחת הסמאות הפופולריות של מסע ההסברה היא "אני לא משרת" (אנא מש ח'אדם), ססמה העשויה להתפרש גם כמובן של "אני לא משרת בצבא" וגם כמובן של "אני לא משרת" (servant). ב-27 באוקטובר 2007 ערך "בלדנא", בשיתוף ועדת המעקב העליונה, כנס רב-משתתפים נגד השירות. בין הדוברים היו ג'מאל זחאלקה, יו"ר סיעת בל"ד בכנסת, שיח' ראיד צלאח, ראש הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, ושוקי ח'טיב, יו"ר ועדת המעקב העליונה של האוכלוסייה הערבית בישראל. אכן הארגון קצר את פירות ההשקעה בהפכו לכתובת הראשית להתנגדות לשירות האזרחי. עם זאת, נדים נאשף טורח להבהיר כי "בלדנא" אינו מתנגד להתנדבותם של צעירים ערבים, אך לא כתנאי מקדים לקבלת הזכויות המגיעות להם. יתרה מזאת, בניסיון למתן את העמדות, נאשף התנער בעקיפין מדבריו הבוטים של ג'מאל זחאלקה, שהכריז שכל מתנדב ערבי לשירות הלאומי הוא מצורע ועל החברה להוקיעו.⁵

מהו הלך הרוחות בקרב בני הנוער הערבים?

נשאלת השאלה מה חושבים בני הנוער הערבים ומה עמדתם בנושאים פוליטיים-לאומיים, כמו השירות האזרחי. תוצאות סקר שפרסמו פרופ' סמי סמוחה וד"ר נוהאד עלי מאוניברסיטת חיפה, שנערך בסתיו 2007, מלמדות שרבים מהם (75.3 אחוזים) תומכים בשירות בתמורה לקבלת תנאים דומים למשוחזרי צה"ל. בסקר בולטת לעין העובדה ששיעור גדול מהציבור הערבי (78.2 אחוזים) ומבני הנוער הערבים תומך ברעיון השירות הלאומי, בניגוד כמעט מוחלט לתמונה המצטיירת מפעילות הארגונים הפועלים בקרב הנוער.⁶

נשאלת השאלה כיצד יש לפרש את הפער הזה. עורכי הסקר מסבירים שאכן יש מחנה פרגמטי ומתון השולל את העמדות של ההנהגה, ונראה כי יש מן האמת בטיעון הזה. הנתונים של מנהלת השירות האזרחי הלאומי מצביעים על גידול במספר המתנדבים: כיום (קיץ 2008)

5 ידיעות אחרונות, 28.10.2007.

6 תוצאות הסקר הוצגו ב"כנס הרצליה" השמיני, 23.1.2008. ראו: http://www.herzliyaconference.org/_Uploads/2800SmoohaH.ppt

יש 630 מתנדבים ו-350 ממתנינים לשילובם.⁷ עם זאת, יש הגורסים אחרת, כמו אסעד ע'אנם, למשל, הטוען שהפרשנות לנתוני הסקר מטעה, משום שבני הנוער נשאלו על נכונות לתרום לקהילה.⁸ משימה זו אכן מקובלת על רבים מבני הנוער, אולם הם אינם מוכנים להתנדב לשירות הנתפס כביטחוני. נראה כי האמת ניצבת בין שתי הפרשנויות.

סיכום

קשה לשרטט תמונה חד-משמעית וברורה של עולמם הפוליטי-לאומי של בני הנוער הערבים פרט לדיון הממוקד בשאלת השירות האזרחי-לאומי. קשה לבחון את הדבר משום שמדובר בפלח אוכלוסייה שעדיין אינו מצביע לכנסת. מעט מאוד סקרים עדכניים בוחנים את ההשקפות הפוליטיות והלאומיות של הצעירים. סקרים רבים אחרים עוסקים בסוגיות אחרות, אך אין מחקרים רבים הנוגעים לסוגיות הפוליטיות. למרות זאת, ניתן להסיק מסקנות אחדות. ראשית, אפשר להניח שכל הגופים שנסקרו – בנק"י, נוער בל"ד, התנועה האסלאמית ו"בלדנא" – מגיעים לקהל היעד שלהם בזכות פעילותם הנמרצת ויוצרים מודעות פוליטית-לאומית בקרב בני הנוער. המסרים הפוליטיים הלאומיים והאסלאמיים מכים שורשים ונופלים על אוזניים קשובות. הגופים הללו מצליחים להבנות זהות פלסטינית לאומית וזהות אסלאמית, לשחזר את הזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי ולשקמו, לטפח את הזיקה הרגשית והלאומית אל "הפליטים במולדתם" ובכפרי העקורים, לשמר את הזיכרון הלאומי ולשכנע בצורך להיאבק למען זכויות קולקטיביות ולמען תמיכה בעם הפלסטיני.

שנית, המגמה הפוליטית-לאומית-דתית אינה המגמה היחידה המשפיעה על בני הנוער הערבים. בני נוער אלה נתונים במערבולת של כוחות וזרמים מנוגדים הסותרים זה את זה. תמונת העולם שלהם מתעצבת באמצעות תהליכי שינוי חברתיים-תרבותיים ובהם תהליכים של ישראליות, של התמערבות (ואפילו של אמריקניזציה) ושל גלובליזציה דרך החשיפה לאמצעי התקשורת. התמונה המצטיירת אפוא היא רבת-פנים. כל הכוחות הללו עשויים לנטרל את האיוון הלאומי או להשתלב בו, ולחלופין גם להעצימו. על כך יש להוסיף את השפעתן המצטברת של מצוקות בתחום החברתי-כלכלי, המתבטאות בנשירה מבית הספר, בעבריינות וכדומה.

7 מנהלת השירות האזרחי-לאומי, "השירות האזרחי והאוכלוסייה הערבית", מצגת בכנס באוניברסיטת חיפה, פברואר 2008. ראו: <http://www.pmo.gov.il/NR/rdonlyres/7B3D31ED-49FD-4361-BD58-388C2A1CF071/0/chap3.pdf>

8 אסעד ע'אנם, "להרים את הכפפה", חדשות NRG, 4.3.2008, <http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/705/129.html>

הצירוף של שלושת המעגלים – גיוס פוליטי-לאומי, שינוי חברתי-תרבותי ומצוקה חברתית-כלכלית – יוצר מצב נפיץ. בדו"ח ועדת אור נאמר כי "גורם נוסף המצוי ברקע לתהליכי ההסלמה לקראת אוקטובר 2000, הוא הופעתו של דור צעיר אשר רבים בקרב מגלים בעמדותיהם ובנטייתיהם מיליטנטיות רבה יותר מקודמיהם. בקווים כלליים, הכוונה היא לילידי השנתונים שלאחר אירועי 'יום האדמה' ב-1976".⁹ בהמשך נאמר כי "בהפגנות ובהתנגשויות שהלכו ורבו משנות התשעים, השתייכו כמעט כל רעולי הפנים, מידי האבנים, תוקפי השוטרים ומניפי דגלי פלסטין על גגות ועמודים, לבני הדור הזה".¹⁰ לאחרונה אנו עדים לתופעה של ריבוי מקרי ידוי אבנים לעבר מכוניות בכבישי המשולש והצפון – ואדי עארה, נצרת עילית, עכו, פורידס וצומת המוביל. בשנים 2006-2007 עלה שיעור מקרי ידוי האבנים ב-62 אחוזים, מ-136 ל-222.¹¹ נראה כי דברים אלה הם ביטוי מעשי של התופעות שדו"ח ועדת אור רמז עליהם.

בני הנוער הערבים נתונים בעיצומם של תהליכי שינוי אינטנסיביים. דו"ח ועדת אור מגדיר אותם כבני דור חדש שצמחו "באווירה של פוליטיקה אינטנסיבית יותר, נחשפו יותר לרעיונות רדיקליים וחיו במציאות משוחררת יותר מאשר בעבר".¹² זו שכבה חדשה שנקלעה למאבק בין-דורי וללחצים מנוגדים של מגמות מודרניזציה מצד אחד ולכוחה האוכף של המסורת השמרנית הנוקשה מצד אחר. זהו גם דור שגדל ונולד בישראל, דור שלישי, אשר בניגוד לדור ההורים והסבים יוצא למאבק למימוש זכויותיו בזכות ולא בחסד, ומסגרת ההשוואה היחידה להערכת מצבו ולגיבוש דעותיו היא החברה היהודית השכנה. זהו דור מתוסכל, מנוכר, מאוכזב, דור שהוא לחם חוקם של ארגונים פוליטיים ערביים, החל ממק"י, דרך התנועה האסלאמית, וכלה ב"בלדנא". אלה מרביצים בו את תורתם הפוליטית-לאומית ומכשירים אותו – הייתי מסתכן ואומר – להיות "חיילי המהפכה הבאה של הערבים בישראל". להט מהפכני הוא תו היכר של צעירים ושל בני נוער בכל מקום בעולם, בייחוד אם בני שכבת גיל זו מתוסכלים ומרירים ומחפשים אפיקים שיאפשרו לזעם המצטבר לפרוץ.

9 ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000, דין וחשבון: כרך א (ירושלים, ספטמבר 2003), עמ' 78 (להלן: דוח ועדת אור).

10 שם, עמ' 80.

11 ידיעות העמק, 15.2.2008; וראו גם The Jerusalem Post, 10.3.2008.

12 דוח ועדת אור: כרך א, עמ' 78.

צעירים כפופים בדור הזקוף: המפגש החברתי-נפשי עם החברה הישראלית

ח'אולה אבו בקר

מאז ומעולם היה קיים פער בין התנהגותם של המנהיגים הפלסטינים בישראל, אשר תמיד הפגינו זקיפות קומה מול מוסדותיה של מדינת ישראל, ובין התנהגותן של קבוצות מסוימות באוכלוסייה הערבית. בספר שנכתב עם דני רבינוביץ' הגדרנו שלושה דורות של מנהיגים: דור השורדים, דור השחוקים והדור הזקוף. הספר מדבר בעיקר על התמודדותה של המנהיגות הפלסטינית עם המנהיגות הישראלית-יהודית, על התפתחותה הדינמית במקביל להתפתחות מדינת ישראל, וליחסה של המדינה כלפי האוכלוסייה הפלסטינית החיה בתוכה.

התמודדותה של המנהיגות הפלסטינית לבשה מאפיינים שונים בהתאם לתקופה. הדור הצעיר כיום מפתח דינמיקה שונה של התמודדות עם המדינה לעומת הדור הראשון והדור השני של המנהיגים. להלן אאפיין את "ציבור הכפופים" שבתוך "הדור הזקוף"; אף שהדור הזקוף נותר בזקיפותו ולא התכופף, יש בקרב פלח של ציבור כפוף.

אפתח בתיאור אירוע מסוים שהייתי עדה לו באקראי: לקראת יום העצמאות אשתקד, בשעת בוקר מוקדמת, טייל צעיר ערבי – כנראה תושב אחד הכפרים – בטיילת של עכו. הטיילת עדיין הייתה ריקה מאנשים. הצעיר הבחין בדגלי ישראל שהתנוססו על מוטות ברזל שהותקנו לרגל יום העצמאות. הוא ניסה לתפוס את אחד הדגלים אולם נכשל, ולכן הוא נתלה על מוט הברזל וכופף אותו לקרקע, תלש מעליו את הדגל והתחיל לקרוע אותו. הוא מיהר לאסוף את כל הקרעים וירד לחוף, טמן אותם בחול, וכאשר היה בטוח שקרעי הדגל נעלמו מן העין, החל הצעיר לסקול את המקום באבנים.

חשבתי שהצעיר היה בר-מזל שאיש מאנשי תחנת המשטרה – השוכנת בדיוק מול המקום שבו עשה את אשר עשה – לא הבחין במעשהו. לא הייתה בהתנהגותו של הצעיר האלמוני התקוממות או אינתיפאדה או גבורה; זו הייתה פעולה אשר הצביעה על התפרצות רגעית של כעס, של רגז ושל נקמה על אשר מסמל הדגל בעבורו ובעבור חבריו – ציבור של צעירים כעוסים ורגוזים.

1 דני רבינוביץ' וח'אולה אבו בקר, הדור הזקוף, ירושלים: כתר, 2002.

הדור הצעיר מביע את התנגדותו לממסד הישראלי באמצעות סדרה של פעילויות מאורגנות. למשל, סביב יום ה"נכבה" / יום העצמאות של ישראל, קיימות פעילויות פוליטיות וחברתיות שמארגנות כל המפלגות הערביות והתנועות הפוליטיות. עיון בעיתונות הערבית מגלה את כל ההזמנות לפעילויות מעין אלה, הן מטעם התנועה האסלאמית והן מטעם מפלגת בל"ד. הפעילויות נערכות הן במישור המקומי והן במישור הארצי, והן מונות הרצאות, ימי עיון, כנסים מדעיים, ביקורים בכפרים ההרוסים שהיו קיימים לפני 1948 ועוד.

לדעתי, רוב בני התרבות הערבית חווים כפייה, הן כפייה פנימית והן כפייה חיצונית. שני גורמים בחברה הערבית יוצרים כפייה פנימית: הסמכות הפטריארכאלית והמשפחה הקולקטיביסטית. במשפחות קולקטיביסטיות הפרט קיים כדי לתמוך בקולקטיב, אבל גם הקולקטיב קיים כדי לתמוך בפרט. כמעט שלושה רבעים מהחברות בעולם הן קולקטיביסטיות. הכפייה החיצונית באה לידי ביטוי באפליה מצד הממסד, אפליה על רקע לאומי, על רקע דתי, על רקע מפלגתי ועל רקע אתני. בין שני סוגי הכפייה, הפנימית והחיצונית, מתנהל שיתוף פעולה הדוק למדי.

המפלגות במדינת ישראל השתמשו במבנה המסורתי של המשפחה הערבית כדי לרכוש שליטה פוליטית על המיעוט הלאומי. למשל, המדיניות הממוסדת של אפליה במשך 60 שנה גרמה לכך שבני החברה הערבית חווים עוני וחוסר השכלה ונתקלים בקשיים בבואם לבקש משכנתאות. מצד אחר, האינדיבידואל איננו יכול להתקיים כאינדיבידואל בתוך כפר ערבי עני והוא זקוק לתמיכה של אחים, של דודים ושל הכפר. כך נוצרת רֶה־קונסטרוקציה של המבנה החמולתי: כך, שני הצדדים, הן המדינה והן החברה הערבית, עוזרים זה לזה לכפות את עצמם זה על זה ולכופף את האדם הפלסטיני העני.

מדיניות הרווחה של מדינת ישראל מונחית למעשה על פי ההשקפה שיש להעסיק את האדם בצורכי הקיום הבסיסיים ביותר המאפשרים לו לשרוד, וזאת בשל החשש שכאשר האדם יהיה שבע יזקוף את קומתו ויתחיל להתייחס אל המדינה כאל שוות־ערך לו. המדיניות של הממסד גורסת אפוא שיש לכופף את האוכלוסייה, ובכל פעם אמצעי התקשורת מופתעים כביכול לנוכח פרסומי השנתון הסטטיסטי, המגלים חדשות ישנות: 55 אחוזים מבני האוכלוסייה הערבית חיים מתחת לקו העוני, וכך גם 65 אחוזים מן הילדים הערבים.

המקרה שלהלן מדגים את הדברים: ראמי היה בן 23 כאשר התוודעתי אליו לראשונה במסגרת הטיפול בו. ראמי סבל מגמגום ולא הצליח ליצור קשר עם שום צעירה ערבייה. הוא נהג לנסוע בכל סוף־שבוע לבילוי של חצי שעה עם נערות ליווי באזור הצ'ק־פוסט, קנה בירה ושתה עם חבריו. כל בני החבורה, שמונה־שעה צעירים בני 20–25, נהגו לקיים "ריטואל" שבועי זה בכל יום שישי בערב. הם לא העזו להיכנס לפאבים באזור שמא תפתח מריבה ביניהם ובין צעירים יהודים. הם ישבו במכוניות בחורשות שמסביב ליישובים ערביים, שתו, הרעישו,

הפגינו יכולת של שבירת ערכים ומוסכמות וחזרו לכפר. כיום הכפר מהווה בית מלון לגברים ערבים המועסקים מחוץ לכפר. אביו של ראמי היה בן 47, פועל בעל רגשות אמביוולנטיים, מכיוון שהיו לו חמישה בנים ושתי בנות. הוא היה בן לדור שני של "פליטים פנימיים", חסר אדמות ורכוש, בעצמו נטש את ספסל הלימודים בגיל 13 לאחר שסיים את לימודיו בכיתה ז'. אביו של ראמי היה טרוד מאוד מאחר שהיה חרד לסיפוק הצרכים העתידיים של חמשת בניו הזכרים; היה עליו לבנות להם בתים ולערוך להם טקסי נישואים.

ראמי, ואחריו שניים מאחיו, החלו לעבוד בהדחת כלים במסעדות בעיר יהודית בסביבה. כל אחד מהם סיים כיתה ט'. הם עבדו במשך 10 שעות ביום, שישה ימים בשבוע, וכל אחד השתכר פחות מ-4,000 שקל. האב העניק לכל אחד 500 שקלים בחודש כדמי כיס וחסף את משכורותיהם כדי לבנות להם בתים. כאמור, זו הייתה הדרך היחידה שבה היה יכול לסייע לבניו, דור שלישי של פליטים פנימיים ועניים, לבנות את עתידם.

ראמי, אחיו וחבריו אינם היחידים החיים במצוקה מעין זו. מודעות "דרושים" בעיתונות הערבית או היהודית מציעות להם בדרך כלל משרות של פועלי בניין או של מדיחי כלים במסעדות. הנתונים בלוח מס' 1 מלמדים על ההבדלים בין היהודים ובין הערבים בכל הקשור למשלח יד.

לוח מס' 1: משלח יד לפי עדה, לאום ומגדר, 2005 (באחוזים)

ערבים בני כל הדתות		יהודים, האב יליד ישראל		לאום ומגדר
				משלח יד
נשים	גברים	נשים	גברים	בעלי מקצועות חופשיים, בעלי מקצועות אקדמאים, בעלי מקצועות טכניים, מנהלים
32.4	14.9	42.0	42.6	פקידים, סוכנים, עובדי מכירות ושירותים
41.5	17.8	53.7	32.2	עובדים בלתי מקצועיים בחקלאות, בתעשייה ובבנינוי
25.3	67.3	4.0	25.3	סך הכול
100	100	100	100	

מקור: <http://www.adva.org/UserFiles/File/laborforcebygroupandgender 2005.pdf>

הנתונים מראים בין השאר כי באוכלוסייה הערבית רוב הנשים הן פקידות ורוב הגברים הם פועלים. באוכלוסייה היהודית שיעור הגברים שעיסוקם בלתי מקצועי הוא 25.3 אחוזים לעומת 67.3 אחוזים בקרב הערבים; שיעור בעלי המקצועות החופשיים והאקדמאים בקרב הגברים

היהודים הוא 42.6 אחוזים לעומת 14.9 אחוזים בקרב הערבים וכן הלאה. אשר לנשים, אזכיר רק את העובדה שבמשפחה הערבית לא תמיד שני ההורים מפרנסים ומספר הילדים גדול יותר פי שניים או פי שלושה מזה שבמשפחה היהודית. מטבע הדברים המשפחה הערבית זקוקה למשאבים רבים יותר למימון הצרכים הבסיסיים. הגברים הערבים נשחקים משום שהם לרב עובדים מגיל צעיר מאד עבודה פיזית והם חייבים לעבוד כדי לספק את הצרכים הבסיסיים הרבים והם נאלצים לכפות על ילדיהם להמשיך באותה הדרך. ההבדלים בין נשים לגברים הנוגעים לתעסוקה באים לידי ביטוי בלוח מס' 2 שלהלן, המציג את שיעור ההשתתפות בכוח העבודה האזרחי.

לוח מס' 2: השתתפות בכוח העבודה האזרחי לפי לאום ומגדר, 2005 (באחוזים)

נשים		גברים	
ערביות ואחרות	יהודיות	ערבים ואחרים	יהודים
32.8	80.3	79.3	83.6
סה"כ השתתפות בכוח העבודה: 70.7		סה"כ השתתפות בכוח העבודה: 82.7	

מקור: <http://www.adva.org/UserFiles/File/laborforcebygroupandgender2005.pdf>

חינוך חובה: חוק חינוך חובה בישראל חל על כלל האוכלוסייה. הנתונים בלוח מס' 3 מראים כי 15 אחוזים מקרב גילאי 14 באוכלוסייה הערבית אינם לומדים לאחר שסיימו כיתה ח', ו-25 אחוזים מכלל מסיימי כיתה י"א באוכלוסייה הערבית אינם ממשיכים ללמוד והם משוטטים או עובדים כמדיחי כלים או כעוזרים לפועלים המיומנים מהם. בנות אשר נושרות בשלב זה ממערכת החינוך עוסקות במשק בית או נישאות ומביאות מיד ילדים לעולם. כך פלח זה בונה מחדש את שכבת העניים חסרי השכלה.

לוח מס' 3: שיעור הלומדים על פי קבוצות גיל (באחוזים)

גיל	שיעור הלומדים	
	במגזר היהודי	במגזר הערבי
5	89.7	70.9
13-6	96.6	96.9
17-14	97.8	86.0
17	92.7	75.6

מקור: מ' טביבאן-מזרחי, א' רובינשטיין (11 בפברואר 2004). מצב הילדים הערבים בישראל (חינוך, רווחה ובריאות). מסמך רקע מוגש לח"כ עסאם מח'ול. ירושלים: הכנסת. מרכז מחקר ומידע.

בתי ספר ערביים אינם מדווחים על נשירה סמויה משום שהם רוצים להשאיר את שמות הנושרים כרשומים במוסד: ככל שרשומים תלמידים רבים יותר במוסד כך גדל התשלום המתקבל ממשרד החינוך. עם זאת, גם אם ידווחו בתי הספר על נושרים, אין מקיימים מעקב אחר תלמידים אלה ואין מטפלים בהם משום שאין תקציב להעסיק כוח אדם מקצועי שיופקד על ייעוץ ועל טיפול פסיכולוגי ואין תקציב להעסקת קציני ביקור סדיר וכדומה.² לוח מס' 4 להלן מלמד כי שיעור הנשירה בקרב תלמידים ערבים כפול משיעורו בקרב היהודים.

לוח מס' 4: שיעור הנשירה מבתי הספר במגזר היהודי ובמגזר הערבי, 2005-2006 (באחוזים)

כיתות	ערבים	יהודים
ז-ח	3.3	2.5
ט-יא	11.1	5.6
ז-יא	7.4	4.4

מקור: מ' טביביאן-מזרחי, א' רובינשטיין (11 בפברואר 2004). מצב הילדים הערבים בישראל (חינוך, רווחה ובריאות). מסמך רקע מוגש לח"כ עסאם מח'ל. ירושלים: הכנסת. מרכז מחקר ומידע.

שיעור האנאלפאביתים בקרב התלמידים במערכת החינוך הערבית גבוה מאוד. שיעור הבנות הזכאיות לתעודת בגרות מלאה הוא 51.9 אחוזים ובקרב הבנים השיעור הוא 37.5 אחוזים. שיעור הבנות גבוה מזה שבקרב הבנים כי הבנים יוצאים מחוץ ליישוביהם בכדי לחפש עבודות מזדמנות ואילו הבנות ממשיכות ללמוד בגלל היעדר תעשייה מקומית ביישובים הערביים. לראשונה בהיסטוריה הפער בהשכלה בין נשים ערביות וגברים ערבים גדל לטובת הנשים, כפי שמציג לוח מס' 5. יש לציין כי גם מי שסיים כיתה י"ב לא יהיה בעל תעודת בגרות שתאפשר לו להתקבל ישירות למוסד להשכלה גבוהה ובכפרים מסוימים ניכרים פערים לעומת השיעור הארצי של הזכאים לבגרות.

2 להרחבה בנושא ראו: ח' אבו בקר, (2001). מדיניות הרווחה החברתית והחינוכית בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל (ירושלים: מכון ון ליר).

לוח מס' 5: שיעור הזכאים לתעודת בגרות, 2005 (באחוזים)

ממוצע ארצי	44.9
יהודים	50.1
ערבים	32.2
ברואים בנגב	26.6
דרוזים	37.7
בנים	37.5
בנות	51.1

המקור: <http://www.adva.org/UserFiles/File/graduating2005.pdf>

נתונים נוספים

נישואין בגיל צעיר: 0.3 אחוזים מקרב הגברים בקבוצת הגיל 15-19 נשואים ושיעור הבנות הנשואות בקבוצה זו הוא 8.3 אחוזים. בקבוצת הגיל 20-24 יותר ממחצית הנשים נשואות ו-17 אחוזים מקרב הגברים נשואים.³

פער בהכנסות: הפער בין יהודים לערבים ברמה הארצית בתחום זה גדול מאוד. ממוצע ההכנסה הגבוהה ביותר בקרב היהודים הוא 20,000 שקל בקירוב לעומת הכנסה של 2,000 שקל בקרב הנשים הערביות ו-2,200 שקל בקרב הגברים הערבים.⁴

שימוש בסמים: שיעור הצעירים הערבים המוסלמים והדרוזים המשתמשים בסמים גבוה הרבה יותר משיעורם באוכלוסייה.⁵

השכלה גבוהה: צעירים ערבים, גם מי שמתקבלים לאוניברסיטאות, אינם נרשמים לחוגים שבהם רצו. למשל, צעירים שהשיגו ציון ממוצע של מאה ומעלה בבתי הספר אינם מתקבלים בשל אי ידיעה מספקת של השפה העברית או האנגלית, בשל ציון נמוך במבחן הפסיכומטרי ומשום שהרמה של היהודים המתקבלים לאותו חוג גבוהה הרבה יותר מרמתם. מאחר שהם נרשמים לחוגים שלא על פי בחירתם, הם חווים ניכור ותסכול במשך כל תקופת הלימודים

3 מקור: ע' חידר, (עורך) (2005). ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (ירושלים: מכון ון ליר, הקיבוץ המאוחד), עמ' 40.

4 מקור: עיבוד של מרכז אדוה מתוך הביטוח הלאומי, ממוצעי שכר והכנסה לפי יישוב ולפי משתנים כלכליים שונים 2000-2001, ז'ק בנדלק, סקר מס' 189, אוקטובר 2003. להרחבה בנושא ניתן למצוא נתונים נוספים ומעודכנים באתר <http://www.adva.org>

5 ראו לוח מס' 6 אצל: ר' בר-המבורגר, השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב נוער "מנותק" במגזר היהודי, ערבי ודרוזי בתחילת שנות ה-2000. פורסם בשנת 2007, ע' 7. ראה: [noar.education.gov.il/main/](http://noar.education.gov.il/main/upload/nituk/nituk141.doc)

לצד קשיי שפה וקשיים בהתאקלמות החברתית. סטודנטים מסוימים דיווחו על גזענות מצד מרצים ועל התיימרות של מרצים לדעת את ההיסטוריה של פלסטין טוב יותר מהם. התסכול הזה משתק את הסטודנטים ומשתק את יכולת החשיבה שלהם. יתר על כן, תלמידים שהצטיינו בלימודיהם התיכונים מגיעים להישגים בינוניים בלבד בלימודיהם האקדמיים. אף שהם לומדים במוסדות להשכלה גבוהה, אי אפשר לכנותם "דור זקוף", מה גם שלאחר תום לימודיהם נוכחותם באוניברסיטאות מזערית.

שירות לאומי: בחברה הערבית מתחולל מאבק בנושא השירות הלאומי. יש הורים ערבים התומכים בהצטרפות בניהם ובנותיהם לשירות הלאומי בהנחה שהדבר יעניק להם את האפשרות להשתלב בחברה היהודית-ישראלית וכן הטבות כלכליות (בדומה למשחררי צה"ל), אך הם נוטים להסתיר את עובדת התגייסותם לשירות בשל החשש מהביקורת החברתית.

להערכתי, המפגש של הצעירים הערבים עם התרבות היהודית מתאים להגדרות של ברי (Berry)⁶. ברי נוקט את המונח acculturation לציון מיעוט מהגר הנפגש עם תרבות דומיננטית. אמנם הפלסטינים שבישראל אינם מהגרים, אך הם דומים לאוכלוסיית האבוריגינים באוסטרליה או לאומה הילידית בצפון אמריקה. מפגש עם תרבות שונה עשוי להיות אחת מארבע אפשרויות:

1. השתלבות (Integration) – הזדהות של מיעוט עם התרבות הדומיננטית של הרוב ושליטה מלאה בסימבולים שלה, ובו בזמן הזדהות מלאה עם המסורת האתנית;
 2. ניתוק (Separation) – הזדהות מעטה עם התרבות הדומיננטית ושליטה מלאה בסימבולים שלה, ובו בזמן הזדהות חזקה עם המסורת האתנית;
 3. היטמעות (Assimilation) – הזדהות רבה עם התרבות הדומיננטית ושליטה מלאה בסימבולים שלה, ובו בזמן היכרות מלאה של המסורת האתנית לצד הזדהות נמוכה אתה;
 4. שוליות (Marginalization) – היכרות מעטה של התרבות השלטת והשתלבות שטחית בה לצד היכרות מעטה של המסורת האתנית והזדהות נמוכה אתה.
- הדור הכפוף חי בשוליים משום שהמפגש עם התרבות השלטת טראומטי מבחינתו ואט אט הוא הולך ומתכנס אל תוך גטו תרבותי. התופעה ניכרת הן במקומות עבודה, הן בערים הגדולות והן במוסדות להשכלה גבוהה.
- הצעירים הפלסטינים בישראל מושפעים מחמישה מעגלים שונים:

Berry, J.W. (1980), "Acculturation as varieties of adaptation." In: M. Padilla Amado (Editor), 6 *Acculturation: Theory, Models and Some New Findings* (Westview Press, Inc., Boulder, CO) pp. 9-27; Berry, J. W. (1988). "Psychology of acculturation: Understanding individuals moving between cultures." In. J. W. Berry & R. C. Annis (Eds.), *Ethnic Psychology: Research and Practice with Immigrants, Refugees, Native Peoples, Ethnic Groups and Sojourners* (Lisse, the Netherlands: Swets & Zeitlinger), pp. 1-40.

- א. התרבות הישראלית, במיוחד תרבות הצעירים הישראלית: ככל שהקרבה לערים יהודיות גדולה יותר כך הם נחשפים יותר לתרבות הישראלית ומושפעים ממנה. יתר על כן, ככל שהוריהם משכילים יותר ועובדים בחברה הישראלית כך הם מושפעים יותר;
 - ב. התרבות הפלסטינית: ככל שהצעירים קשורים לתושבי הרשות הפלסטינית (קשרי משפחה למשל או מעורבות בפעילות בעלת אופי לאומי) או לגולים פלסטינים כך רבה החשיפה לתרבות זו;
 - ג. העולם הערבי בכלל: אמצעי התקשורת הערבים מגוונים מאוד (פועלות כיום 400 תחנות לוויין ערביות בקירוב) והם מצויים בכל בית; אין צורך לצאת למדינות ערב כדי להכיר את העולם הערבי – די לשלטט בין התחנות;
 - ד. תרבות הנוער הכלל-עולמית: החשיפה לתרבות זו נעשית באמצעות הטלוויזיה ובאמצעות רשת האינטרנט;
 - ה. התרבות האסלאמית הכלל-עולמית.
- בכל יישוב ערבי ניכרת השפעתם של כל המעגלים הללו במידה זו או אחרת. במשפחות מסוימות גוברת ההשפעה של התרבות הישראלית – למשל אוהדים קבוצת כדורגל מסוימת או מדברים עברית, ובמשפחות אחרות גוברת ההשפעה האסלאמית הבאה לידי ביטוי בשמירה אדוקה על המסורת. לעתים שתי התרבויות נאבקות זו בזו או מתקיימות זו ליד זו בשלום, בחמולה אחת או במשפחה אחת. מתבגרים בעולם הערבי מנסים לאמץ את כלל התרבויות משום שהם רוצים לשרוד בריבוי תרבויות והדבר מוסיף למועקת הזהות שלהם.
- המדינה חייבת להכיר באוכלוסייה הפלסטינית כאוכלוסייה נצרכת ולהתאים את השירותים המוענקים לה לצרכים אלה. החברה הפלסטינית סובלת מבעיות חברתיות רבות: עוני, אבטלה, אלימות בתוך המשפחה, עקירה, מחסור בדיוור, שוטטות של נוער מנותק, אנאלפאביות, נישואי מתבגרים ומתבגרות, התמכרות לסמים ועוד. מאז קום המדינה לא הוצעה אף לא תוכנית מערכתית אחת במטרה להגיע לפתרון הבעיות הקריטיות הנ"ל.

עיסוקיהם של בני נוער ערבים

בני פכרמן

המאמר שלהלן אינו מתבסס על מחקר אלא על נתונים שפרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ועל עיבודים מיוחדים של נתונים אלה הנוגעים לבני הנוער הערבים. המאמר יתמקד בארבעה נושאים: (1) עיסוקיהם של בני הנוער משלוש קבוצות – הלומדים, העובדים, ושאינם לומדים ואינם עובדים; (2) אפיוני קבוצת הסיכון המרכזית (בני הנוער שאינם לומדים ואינם עובדים); (3) שכרם של בני הנוער הערבים העובדים בהשוואה לשכרם של בני הנוער היהודים; (4) התעסוקה של בני הנוער הערבים העובדים בהשוואה לבני הנוער היהודים.

עיסוקיהם של בני הנוער

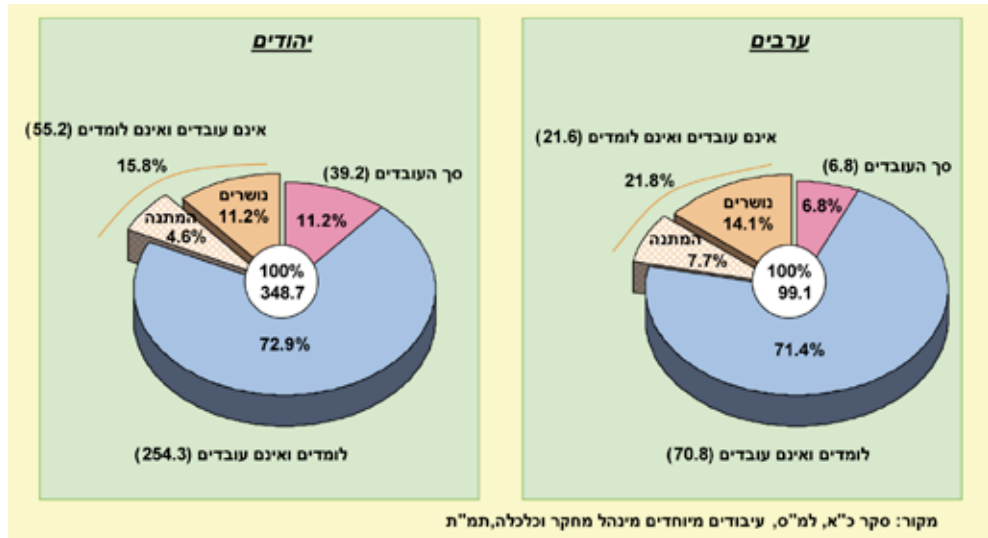
כפי שמציג תרשים מס' 1, שיעור בני הנוער הערבים הלומדים עולה על 70 אחוזים. שיעור זה גבוה יחסית, אולם ייתכן בהחלט שמשאל בין בני הנוער יעלה שייתכן כי הם רוצים להקטין את שיעור הזמן המוקצה ללימודים ולעסוק בחלופות אחרות. כהורים מוכרת לנו התופעה בחיי היום-יום – יש בני נוער המעדיפים לא ללמוד.

כל המדינות המפותחות בעולם כופות על האזרחים להקצות זמן ללימודים. הכפייה נעשית באמצעות חקיקה המונעת מהמשפחות ומהפרטים להחליט כיצד יוקצה הזמן, וזאת מטעמים טובים וחשובים. המדינה רואה את חשיבות הדבר מנקודת ראות כלכלית בטווח הארוך, כלומר היא מבקשת הן לנהל את האוכלוסייה ולכוונה בדרך מסוימת והן לבנות אוכלוסייה טובה יותר באמצעות החינוך במסגרת הלימודים.

הכלכלה הישראלית, כבכל המדינות המפותחות, מתבססת על אותם 72 אחוזים המבילים את זמנם במסגרת החינוכית משום ששיעור זה מבטיח שיעור גבוה יחסית של השתתפות בכוח העבודה. יתרת האוכלוסייה היא בעצם אוכלוסיית סיכון, וככזו היא איננה תורמת רבות לשוק העבודה.

כאמור, שיעור בני הנוער הערבים הלומדים הוא למעלה מ-70 אחוזים. נשאלת השאלה כיצד 30 האחוזים הנותרים מבילים את זמנם, ומתברר שהם משתייכים לשתי קבוצות: קבוצה אחת כוללת בני נוער העובדים ולומדים, וקבוצה אחרת כוללת בני נוער שאינם עובדים ואינם

תרשים מס' 1: פילוח בני הנוער על פי עיסוקיהם: לומדים, עובדים, שאינם עובדים ואינם לומדים (באחוזים ובאלפים)

לומדים. לחלוקה הזו נודעת חשיבות, אולם קשה לבצעה מבחינה סטטיסטית. בהנחה שקבוצת בני הנוער הערבים בגיל 15-18 מונה 100,000 נפש, קבוצת העובדים והלומדים מונה כ-7,000 נפש. מתוכה 3,000 בני נוער עובדים ולומדים במסגרת החניכות למבוגרים במסלולים המשלבים עבודה ולימודים ואולי גם במסגרות נוספות, ו-4,000 בני נוער עובדים ואינם לומדים. הקבוצה הבעייתית יותר, שהיא קבוצת הסיכון האמיתית, היא קבוצת בני הנוער שאינם לומדים ואינם עובדים, ונראה כי היא מונה כ-20,000 נערים ונערות.

אפיוני קבוצת הסיכון

שיעורם של בני הנוער שאינם עובדים ואינם לומדים הוא כ-21.8 אחוזים. כיצד מתפלגת קבוצה זו?

(1) קבוצה אחת, שקשה לאמוד את גודלה, כוללת בני נוער הנמצאים בהמתנה. אלה עשויים להיות בני נוער שסיימו את לימודיהם וממתינים לתחילת הלימודים באוניברסיטה או מחפשים עבודה. אנו משערים ששיעורה של קבוצה מכלל בני הנוער הערבים הוא 8 אחוזים בקירוב, דהיינו 8,000 נפש;

(2) קבוצת הנושרים, ששיעורה 14 אחוזים בקירוב (מתוך הסך הכולל של כ-100 אלף בני נוער ערבים), היא קבוצת סיכון גבוה. קבוצה זו מונה כ-14 אלף בני נוער ערבים המאופיינים

כנושרים מתוך קבוצת בני הנוער שאינם עובדים ואינם לומדים, שכוללת כ־22 אלף בני נוער.

יקצר המצע מלפרוס תיאור מלא של הדברים, אך נזכיר שורה של דברים שראוי להזכירם: (1) יש הבדלים ברורים בין בנים ובנות; (2) יש הבדלים בין המגזרים, כלומר בין האוכלוסייה הנוצרית והאוכלוסייה המוסלמית; (3) יש הבדלים בין יישובים עירוניים ובין יישובים כפריים; (4) יש הבדלים בנתונים על פני זמן.

תרשים מס' 1 מראה כי שיעור הלומדים בקרב בני הנוער היהודים דומה לזה שבקרב בני הנוער הערבים. לעומת זאת, ההתפלגות של בני הנוער שאינם לומדים פרופורציונלית הרבה יותר בקרב היהודים, והקבוצה של בני הנוער שאינם עובדים ואינם לומדים שונה: שיעור הממתינים הוא 11.2 אחוזים ושיעור הנושרים הוא 4.6 אחוזים, הרבה פחות מזה שבקרב הערבים.

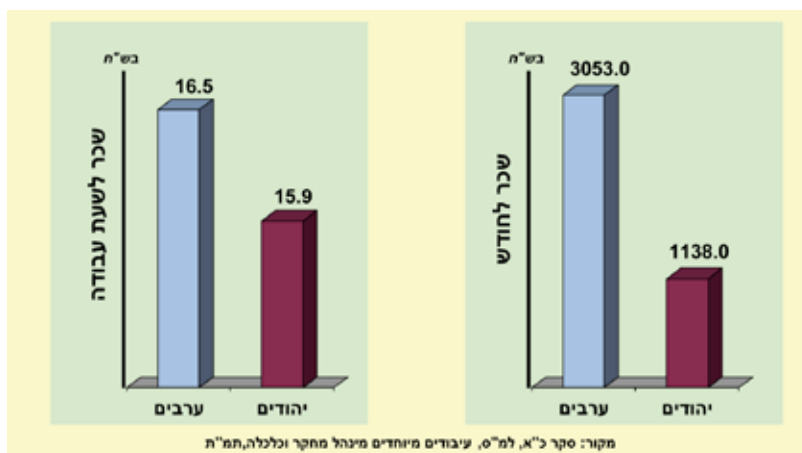
שכר העבודה של בני נוער ערבים

תרשים מס' 2 מראה שכמעט אין פער בשכר של בני נוער יהודים לשעת עבודה ובין שכרם של בני נוער ערבים. אין בכך הפתעה, כי הם מוגנים באמצעות חוק שכר מינימום. אמנם שכרם אינו עולה בהרבה על הנדרש בחוק, אך הם אינם משתכרים פחות מהנקוב בו (אלא אם כן המעסיק מפר את החוק). למעשה, החוק יוצר קו המונע את השונויות הן כלפי מעלה והן כלפי מטה. לעומת זאת, כשמדובר בשכר החודשי, שכרם של בני הנוער הערבים גבוה במידה רבה יחסית לשכר היהודים: הם מקדישים שעות רבות לעבודה ושכרם החודשי הממוצע הוא 3,000 שקל, בעוד ששכרם הממוצע של בני הנוער היהודים הוא 1,150 שקל. הפער נובע בעיקר מהקצאת הזמן – בני הנוער הערבים עובדים במשרה מלאה ואילו בני הנוער היהודים עובדים במשרה חלקית. הפער נובע למעשה מן ההבדל בשעות העבודה.

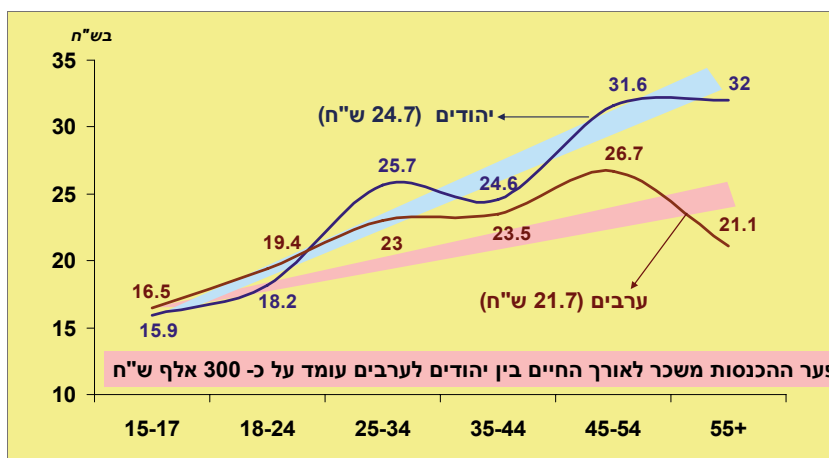
תרשים מס' 3 מציג עיבוד שלנו לנתוני סקר כוח-אדם. ניסינו לזהות את אוכלוסיית הסיכון ולראות כמה משתכרים בני הקבוצה לאורך תוואי החיים בנקודת זמן מסוימת. התרשים משווה בין אוכלוסיית הסיכון היהודית ובין אוכלוסיית הסיכון הערבית באשר לשכרם הצפוי לאורך החיים. ברור כי הפערים אינם גדולים במידה ניכרת, אך כצפוי, שכרם של בני הנוער היהודים ילך ויגדל ככל שיתבגרו ויעלו במעלה הגיל, והוא יגדל בקצב מהיר יותר מקצב העלייה של שכרם של בני הנוער הערבים.

תרשים מס' 4 מציג את ההבדל בין שני התוואים בנקודת מבט אחרת: חסרנו את התוואים זה מזה כדי ליצור מדר לפער שיצטבר במהלך החיים בנקודת זמן שאנו בודקים היום. אף שמדובר באותה אוכלוסייה בעלת אותם מאפיינים, בני הנוער היהודים שיהפכו להיות אנשים מבוגרים ישתכרו במהלך החיים כ־300,000 שקל (במונחים של היום) יותר מאשר ישתכרו בני הנוער הערבים. שני הסברים לכך: האוכלוסייה הערבית חיה בכלכלה נפרדת

תרשים מס' 2: שכר העבודה לשעה ולחודש לבני נוער ערבים ויהודים, 2006

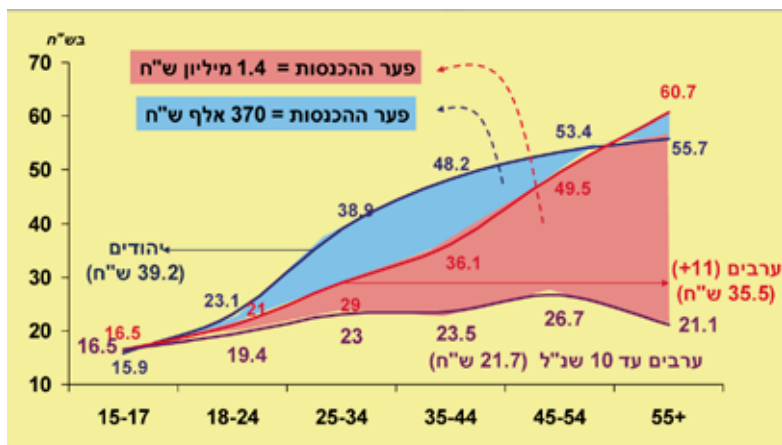
תרשים מס' 3: שכר לשעת עבודה של ערבים ושל יהודים
ססיימו עד 10 שנות לימוד, לפי גיל, 2006

כמעט לחלוטין מן הכלכלה היהודית. חוסר הקשר הזה בין שתי הכלכלות מביא לידי חוסר הזדמנויות ומשפיע על השכר. פירוש הדבר הוא שאין תחרות מספקת על כוח האדם הערבי. סיבה כאובה אחרת לכך היא היעדר מתן הזדמנויות לערבים ואפילו יצירת פערים ביד מכוונת, כלומר אפליה.

בשלב הבא בדקנו שלושה תוואים: התוואי הראשון מציג את האוכלוסייה הערבית שהשכלתה עד 10 שנות לימוד, כלומר אוכלוסיית הסיכון (התוואי הנמוך ביותר). תהינו מהו הפער בין

תרשים מס' 4: שכר לשעת עבודה של ערבים ושל יהודים שלמדו עד 10 שנות לימוד ועד 11 שנות לימוד, 2006

הקבוצה הלומדת (ששיעורה כזכור הוא 70 אחוזים בקרב בני הנוער) שהמשיכה ללמוד ובין הקבוצה שלא למדה. התוואי השני מציג את הפער בין שתי הקבוצות. השטח בין שתי העקומות האלה לאורך החיים מראה כי הכנסתם של מי שהמשיכו ללמוד תהיה גבוהה במהלך החיים ב-1.4 מיליון שקל בהשוואה לבני הקבוצה שלא למדו ולא השקיעו, כלומר ביצועיהם של בני קבוצת הסיכון בשוק העבודה גרועים מאוד יחסית לבני הקבוצה שהמשיכו ללמוד. יש לשים לב כי זוהי הצגת פערים אופטימית יחסית, כי מדובר באנשים עובדים. לא נכללו פרמטרים אחרים כגון ההסתברות למצוא עבודה מלכתחילה או למצוא עבודה התואמת את הכישורים האישיים של הפרט; יתר על כן, גם כשערבי עובד במשרה המתאימה לכישוריו, שכרו נמוך יותר משכרו של מקבילו היהודי.

התוואי הכחול בתרשים מס' 4 מראה לאן התגלגלו אותם בני נוער יהודים שלמדו לאורך החיים, והשוואה לקבוצות האחרות מלמדת שהפער בהכנסותיהם לעומת ההכנסות של הערבים שלמדו הוא 400,000 שקל בקירוב. אם כן, שלושת התוואים בתרשים מס' 4 ממחישים בבירור היכן תהיה קבוצת הסיכון וכיצד תיראה בעתיד הקבוצה שתלמד, הן במגזר הערבי והן במגזר היהודי.

התעסוקה של בני הנוער הערבים העובדים

תרשים מס' 5 מציג בבירור את הפער בין הערבים לבין היהודים בכל הקשור למשלח יד, למקצועות ולענפים.

תרשים מס' 5: תעסוקת בני נוער ערבים ויהודים שלמדו 10 שנות לימוד לפי משלח יד וענף כלכלי (באחוזים), 2006

משלח יד	ערבים	יהודים	ענף כלכלי	ערבים	יהודים
סה"כ באלפים	2,975.0	7,657	סה"כ באלפים	2,975.0	7,657
	100%	100%		100%	100%
אקדמאים ומנהלים	0.0%	0.0%	חקלאות, תעשייה ובינוי ⁽¹⁾	59.8%	24.6%
מקצועות חופשיים וטכניים	0.0%	9.7%	מסחר, שירותי אירוח ומזון	36.3%	36.9%
פקידים	4.7%	6.8%	בנקאות ועסקיים	1.9%	5.1%
סוכנים, אנשי מכירות ושירותים	3.2%	33.6%	מינהל ציבורי, חינוך ⁽²⁾	0.7%	8.3%
עובדים מקצועיים	50.8%	16.5%	שירותים קהילתיים ומשק בית	1.3%	23.4%
עובדים בלתי מקצועיים	41.2%	33.4%			

1. כולל: חשמל, מים, תחבורה תקשורת ואחסנה

2. כולל: שירותי בריאות וסעד

מקור: סקר כ"א, למ"ס עיבודים מיוחדים מינהל מחקר וכלכלה, תמ"ת

רוב רובם של בני הנוער הערבים, 90 אחוזים בקירוב – ואין בכך חידוש – הגדירו את עצמם או משפחותיהם הגדירו אותם כעוסקים בתחום מקצועי, ונראה שמדובר בתחום מקצועי-למחצה או בלתי מקצועי. על פי הנתונים אפשר לשער מה יקרה בעתיד, וכבר אנו רואים את הניצנים של מבנה התעסוקה, את הפער בין שתי האוכלוסיות ואת השוני במבנה התעסוקה.

מסקנות

- הנתונים אינם טובים והבעיות בתחום לא נפתרו. יש להשקיע משאבים ביצירת מערכי נתונים כדי ללמוד את העובדות לאשורן ולבסס עליהן את הפתרונות.
- טבעי הדבר שאנו מתמקדים בדיונים בבני הנוער, אך פתרון הבעיות הכלכליות אינו טמון בהם. יש לשאול שאלות נוקבות לא רק ביחס לבני הנוער, אלא לבדוק את השלבים המוקדמים: המשפחה, מעונות הילדים, המשפחתונים. מדוע במגזר הערבי כמעט אין מעונות לילדים אלא משפחתונים? מה היו תוצאותיה של תופעה זו? היכן טעתה מדינת ישראל בכל הקשור לאוכלוסייה הערבית? רק לאחר מכן נוכל לשאול את השאלה בדבר בני הנוער, ואולי זו הדרך היחידה שבאמצעותה ניתן יהיה לתקן את הדברים.

דילמות ואתגרים בחינוך לאזרחות בבתי הספר הערביים

אימן אגבאריה

בדרך כלל ההתייחסות לחינוך לאזרחות בבתי הספר הערביים בישראל היא כאל חינוך מונוליטי אשר מוכתב ומנווט באופן בלעדי על ידי משרד החינוך באמצעות תכנית הלימודים לאזרחות. ההתייחסות זאת שוללת בעצם את הסוכנות (Agency) של המחנכים ושל התלמידים הערבים; הם מפתחים, מתאימים ומפרשים מחדש את תכנית הלימודים בשיעורים ואף בחוברות ובחומרי לימוד שהם מפתחים בבתי הספר. החינוך לאזרחות חשוף להשפעה של אמצעי התקשורת וגם להשפעה של ארגוני החברה האזרחית ושל התנועות הפוליטיות השונות. אלה מקדמות בעצמן בבתי הספר ומחוץ להם פעילויות ותכנים פוליטיים וחברתיים בעלי תפיסות שונות הנוגעות לשאלות מהי אזרחות טובה, איך ניתן לממש אותה ובאילו תנאים פוליטיים. מכאן יש לראות את החינוך לאזרחות כשדה חינוכי מגוון שפועלים בו אינטרסים וכוחות שונים, ולעתים מנוגדים.

להלן אנסה לבחון את החינוך לאזרחות בבתי הספר הערביים תוך שימוש בשני מושגים: הידע הרשמי (official knowledge)¹ והידע שכנגד (counter-knowledge)². המטרה היא לבחון את החינוך לאזרחות מנקודת מבט ביקורתית אשר תאפשר לא רק דיון בידע הרשמי של תכנית הלימודים לאזרחות הקיימת ובדילמות שהיא מעלה בקרב התלמידים והמחנכים הערבים, אלא גם לאפשר דיון בידע הנגדי על האזרחות שארגוני החברה האזרחית הערבית מקדמים. אשר לידע הנגדי, אתמקד בהשלכות של "מסמכי החזון"³ על החינוך לאזרחות. בנושא זה חשוב לציין

1 M. W. Apple, *Official Knowledge: Democratic Education in a Conservative Age*. New York: Routledge Falmer, 1993

2 A. Giddens, *Central Problems in Social Theory: Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*. Berkeley: University of California Press, 1979.

3 "מסמכי החזון" הוא כינוי כולל לארבעה ניירות עמדה שהתפרסמו בין נובמבר 2006 למאי 2007 בציבור הערבי בישראל: החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל שפורסם בדצמבר 2006 מטעם הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, חוקה שוויונית לכל? שפורסם בנובמבר 2006 מטעם מרכז מוסאוא לזכויות האזרחים הערבים בישראל, החוקה הדמוקרטית שפורסם במרס 2007 מטעם עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל והצהרת חיפה שפורסמה במאי 2007 מטעם מרד

שסביב המסמכים הללו, ובמיוחד סביב מסמכי "החזון העתידי" ו"הצהרת חיפה", מתקיימת פעילות המשך שמטרתה לקדם את הדיון הציבורי במסמכים אלה. הפעילות כוללת הפצת המסמכים ופרסומם וכן עריכת ימי עיון בנושאים שעלו במסמכים, לרבות נושא החינוך.⁴ אשר לידע הרשמי, יש להודות שהחינוך לאזרחות במדינת ישראל הוא חינוך שולי, מפוזר ובלתי עקיב מבחינת החשיפה לגילאים השונים. זהו חינוך ללא עמוד שדרה דיסציפלינרי. על פי ריקי טסלר (2005),⁵ בשנת 2004 שיעור התלמידים שנחשפו להוראת האזרחות בכלל מערכת החינוך, כל הזרמים וכל הגילאים, עמד על 8 אחוזים בלבד. לפי הנתונים מאותה שנה, שיעור החשיפה של התלמידים בחטיבה העליונה עמד על כ-22 אחוזים מכלל התלמידים.⁶ לשם השוואה, להוראת התנ"ך נחשפים בשנה נתונה 80-90 אחוזים מכלל התלמידים במערכת החינוך. יתר על כן, לעיצוב הזהות היהודית של התלמיד מוקדשות 600 עד 1,000 שעות ברצף פדגוגי הנמשך מכיתה א' עד כיתה י"ב (במסגרת לימודי תנ"ך, היסטוריה, תושב"ע, ספרות ושעת מחנך), ואילו היקף השעות המוקצות לעיצוב הזהות האזרחית של התלמיד מועט ביותר (רק בחינוך הממלכתי ובחינוך הממלכתי-דתי). יתר על כן, נראה שהחינוך לאזרחות הניתן בבית הספר הוא שולי במידה רבה. חינוך זה הנו פרוצדורלי ברובו ומתמקד בהכרת ההליך הדמוקרטי, במוסדות המדינה ובזהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. הרציונל של חינוך זה אינו בירור משמעותה של האזרחות הטובה בחברה אזרחית אלא תפיסה של "עיגול פינות" לסתירות הקיימות בין שני התפקידים של החינוך לאזרחות בבתי הספר כיום: החינוך לדמוקרטיה והחינוך ליהדות ולציונות.

בחינוך הערבי השוליות של החינוך לאזרחות מחריפה עוד יותר, ואולי יש בכך להסביר את ניסיונותיהם של ארגונים ערבים כמו "ועדת המעקב לענייני חינוך ערבי", "בלדנא – אגודת הצעירים הערבים" ו"האגודה הערבית לזכויות אדם" לקדם בשנים האחרונות בבתי הספר

אל-כרמל – המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי בחיפה.

4 ראו למשל הפעילות בעיר סח'נין הנוגעת לפרק על החינוך הערבי שכתב ח'אלד אבו-עסבה במסגרת החזון העתידי: <http://www.betna.com/news4/showArticleLocal1.ASP?aid=2593>. נדלה ביום 12.9.2008.

5 ר' טסלר, "חינוך אזרחי בחברה לא-אזרחית: מגמה ממלכתית או משחק סקטוריאלי", פוליטיקה 14 (הוקדש לנושא החינוך האזרחי בישראל) (קיץ 2005), עמ' 25-50.

6 עפ"י טסלר 2005, בחינוך הקדם-יסודי קיימים מדריכים שונים לחינוך ערכי, שהבולט בהם הוא "אורח חיים דמוקרטי בגן הילדים", אך הם בגדר אמצעי מסייע בעבודה החינוכית ולא תכנית לימודים מחייבת באזרחות. בבית הספר היסודי רק 0.3% מהתלמידים בממלכתי ושני פרומיל מהתלמידים בממלכתי-דתי, נחשפים לתכנית מודולארית וגמישה בשם "מולדת, חברה ואזרחות" המיועדת לכתות ב'-ד' ואינה מחייבת הוראת אזרחות דווקא. בחינוך התורני והעצמאי לא לומדים כלל אזרחות בבית הספר היסודי או בחטיבות הביניים. בממלכתי ובממלכתי-דתי, בחטיבת הביניים נחשפים רק 12% מהתלמידים לתכניות שונות, כמו "מסע אל הדמוקרטיה הישראלית". לעומת זאת, בחטיבה העליונה נחשפים כ-22% מכלל התלמידים לתכניות אזרחות שונות: בחינוך הממלכתי לומדים לבגרות על-פי התכנית "להיות אזרחים בישראל", בחינוך הטכנולוגי לומדים על-פי התכנית "ידע העם והמדינה", ובחינוך הממלכתי-דתי לומדים לבגרות על פי אותה תכנית כמו בממלכתי. בחינוך העצמאי לומדים לבגרות על פי תכנית "אזרחים עצמאי".

הערביים תכניות חלופיות ותכנים משלימים בנושאים כמו חינוך לחיזוק הזהות הפלסטינית, חינוך לזכויות אזרח, חינוך לזכויות אדם, חינוך למעורבות חברתית ועוד כהנה וכהנה. כאן המקום לציין שאין לתלמיד הערבי אותה הזדמנות לחיזוק זהותו הערבית-פלסטינית כשם שיש לתלמיד היהודי הזדמנות לחזק את זהותו היהודית-ציונית. לדוגמה, עד היום אין ספרי לימוד לתלמיד הערבי במקצוע המורשת הערבית אף שיש תכנית לימודים מאושרת. יתר על כן, מבנה הלימודים בבית הספר הערבי – ובמיוחד הצורך בלימוד שלוש שפות – משאיר בידי בית הספר מעט שעות שאפשר להפנותן למקצועות כמו חינוך למורשת, חינוך חברתי וכו'.⁷ לא בכדי בשום מוסד להכשרת מורים ערבים אין מסלול התמחות או מסלול ללימודי אזרחות או לימודי חינוך חברתי. ללימוד מקצועות אלה אין די שעות במערכת בית הספר, מה שגורם לכך שאין מכשירים מורים ללמד את אותם המקצועות.

שוליות החינוך לאזרחות מחריפה עוד יותר על רקע חולשת מעורבותם של ארגוני החברה האזרחית בחינוך הערבי ועוד יותר על רקע חולשת מערכת החינוך הבלתי פורמלי בחברה הערבית.⁸ בחברה הערבית אין חינוך בלתי פורמלי מרכזי וחזק כפי שיש בחיי התלמיד היהודי. לאחרונה פרסם פרופ' יובל דרור ספר חדש המבהיר באיזו מידה המסגרות המשלימות של החינוך הבלתי פורמלי – למשל תנועות הנוער – תורמות לחינוך לזהות הלאומית ולחינוך הנרטיב הציוני במערכת החינוך.⁹ לצערי, גם החינוך הבלתי פורמלי הממסדי (כמו מנהל חברה ונוער והחברה למתנ"סים) וגם החינוך הבלתי פורמלי הלא-ממסדי (תנועות הנוער וארגוני המגזר השלישי) חלשים מכדי לקדם חינוך אזרחי משמעותי בהיקפו ובתכניו.

אשר לתכנית הלימודים החדשה באזרחות, היא עדיפה על התכנית הקודמת ויש בה ניסיון שיטתי יותר להשתמש בשפה ובתכנים מכילים כלפי החברה הערבית. גם ספרי הלימוד החדשים, "להיות אזרחים בישראל – מדינה יהודית ודמוקרטית" ו"אזרחות לבגרות – מדינה יהודית ודמוקרטית במבחן המציאות" אף הם במידה מסוימת טובים יותר מקודמיהם.¹⁰ עם זאת, כפי

7 A. Benavot, & N. Resh, "Educational Governance, School Autonomy, and Curriculum Implementation: A Comparative Study of Arab and Jewish Schools in Israel", *Journal of Curriculum Studies* 35/2 (2003), pp. 171-196.

8 א' אגבריה, "החינוך הבלתי פורמלי בחברה הפלסטינית", החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה, בעריכת ר' שלמה ומ' שמידע, ירושלים: מאגנס, 2007, עמ' 295-314.

9 י' דרור, כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני, ירושלים: מאגנס, תשס"ח.

10 עפ"י חוזר המפקח על הוראת האזרחות מאוגוסט 2008, ספרי הלימוד המאושרים על ידי משרד החינוך להוראת אזרחות הם: 1. "להיות אזרחים בישראל מדינה יהודית ודמוקרטית" ת"ל, תש"ס; 2. "אזרחות לבגרות – מדינה יהודית ודמוקרטית במבחן המציאות" גשר מפעלים חינוכיים, רכס פרויקטים חינוכיים, 2006. ראה, משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, אגף המפמ"רים, הפיקוח על הוראת האזרחות. (2008). חוזר המפמ"ר לאזרחות מספר 1 – התשס"ט. ירושלים. <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/.ירושלים>

Mazkirut_Pedagogit/MafmarEzrachut/HozerM afmar/HozerTashsat.htm נדלה ביום 25.10.2008

שפינסון מראה (2005, 2007),¹¹ השיפור הוא עדיין רטורי והתכנית עדיין מקדמת סדר יום שהוא במחלוקת: הסדר שרואה במדינת ישראל כמדינה "יהודית ודמוקרטית". תכנית זאת עדיין נכשלת בכואה להציע פלטפורמה לתרבות אזרחית משותפת ליהודים ולערבים בישראל. התכנית עדיין אתנוצנטרית ומייצגת רק את הפרספקטיבה הציונית ואת הנרטיב שלה. במידה רבה תכנית זאת רואה את סוגיית ההשתלבות של הערבים בישראל כאתגר נפרד, כמעט בלעדי, של החברה הערבית ולא כאתגר משותף הניצב בפני כלל החברה הישראלית. קידום ההשתלבות איננו משימתה של המדינה אלא משימתה של החברה הערבית; באחריותה לקדם את עצמה אל תוך פרויקט ההצלחה, פרויקט ההשתלבות הישראלי בצורתו ובגבולותיו הקיימים כיום.

לפי תכנית הלימודים לאזרחות הקיימת כיום, בבתי הספר הערבים (לרבות הדרוזים) חייבים ללמוד על מהי מדינה יהודית: לאום ומדינת לאום, מדינת ישראל: מדינת לאום יהודית, מאפייניה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, וסוגיית הזהות של אזרחי ישראל. לשם השוואה, חוזר המפמ"ר לאזרחות בחוזר בערבית לבתי הספר הערבים (לרבות הדרוזים) מציע להקדיש 5 שעות ללימוד מאפייניה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ו-3 שעות לימוד בנושא של זכויות האדם והאזרח וזכויות מיעוטים בישראל.¹² כמובן, בתכנית אין דיון בזכויות הקולקטיביות של המיעוט הערבי. ההתייחסות לזהות הקיבוצית הערבית היא על בסיס התרבות והמורשת הייחודיות של המיעוט הערבי ולא על בסיס הזהות הלאומית שלו. לא זו בלבד שהתכנית הקיימת שוחקת את הזהות הפלסטינית, היא אף מעניקה לגיטימציה להסדרים הפוליטיים המושתתים על יהדותה של המדינה וליחסי רוב-מיעוט הנגזרים מכך. התכנית מתארת את הסדר הקיים במדינה כרציונלי, כמתבקש, כטבעי וכבלתי-הפיך ומתייחסת אליו כאל כזה; זה המצב, קבלו אותו וחיו בו. התכנית איננה מזמנת אפשרות כלשהי לדיון ביקורתי עם התלמידים – בעבור המורה הערבי לפחות – בשאלות הנוגעות לאופייה הדמוקרטי, וחשוב מכול – גם לא בבעיותיה הייחודיות של החברה הערבית: אבטלה, עוני, אלימות עדתית וכו', כפי שאסביר בהמשך.

אולם תכנית הלימודים לאזרחות, ככל התכניות, אינה מתנהלת בחלל ריק. תכנית זו נלמדת בהקשר ספציפי מאוד: המדיניות הנאו-ליברלית שמשרד החינוך מקדם בעשור האחרון.¹³ מדיניות זו משעבדת את מטרות החינוך לצורכי השוק ולהכנת התלמידים לתחרות בשוק

11 ה' פינסון, "בין מדינה יהודית לדמוקרטיה: סתירות ומתחים בתכנית הלימודים באזרחות", פוליטיקה 14 (קיץ 2005), עמ' 9-14; H. Pinson, "At the Boundaries of Citizenship: Palestinian Israeli Citizens and the Civic Education Curriculum", *Oxford Review of Education* 33/3 (2007), pp. 331-348.

12 ראה, הפיקוח על לימודי האזרחות. (2008). חוזר מפמ"ר בערבית תשס"ט. ירושלים. http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/MafmarEzrachut/HozarMafmar/Aravit.htm 25.10.2008 נדלה ביום

13 י' דהאן ו' יונה, "דו"ח דוברת: על המהפכה הניאו ליברלית בחינוך", תיאוריה וביקורת 27 (2005), עמ' 38-11; י' דהאן ו' יונה, "דו"ח דוברת: שוויון ההזדמנויות והמציאות בישראל", תיאוריה וביקורת 28 (2006), עמ' 125-101.

העבודה. תהליך המרקטיזציה תופס מקום מרכזי במדיניות זו, והוא מתבטא בין היתר בהחלת האתיקה הניהולית של המגזר העסקי על מערכת החינוך: יעילות, אחריות, סטנדרטים, תחרותיות ותועלתנות. מדיניות זו התגלתה במלוא עצמתה בדו"ח כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל (דו"ח דוברת). על-פי המדיניות הנאו-ליברלית, המדינה, כפי שהראו יונה ודהאן (2005), פועלת בשני אופנים דיאלקטיים – מדינה חזקה ומדינה חלשה. כמדינה חזקה היא מפגינה את נוכחותה באמצעות הגברת הפיקוח המתבטאת באחריות, בסטנדרטים ובתכנית ליבה. כמדינה חלשה היא מפריטה שירותים ציבוריים, נסוגה מאחריותה בתחום הרווחה ומאפשרת הכרה תרבותית שאינה מחייבת שוויון כלכלי-תרבותי-פוליטי משמעותי.

טענתי היא שהחינוך הערבי סובל משתי "המדינות" הללו יחד: מחד גיסא המדינה החלשה מתנערת מן האחריות כלפיו, ומאידך גיסא המדינה החזקה חותרת בבירור להידוק השליטה בו. אשר לחינוך לאזרחות, המדינה מהדקת את הפיקוח באמצעות תכנית לימודים אחידה ליהודים ולערבים, ומצד שני היא נמנעת מלתמוך ולטפח את החינוך הבלתי פורמלי, לרבות השקעה במתנ"סים ובתנועות נוער ערביות. המדיניות הזו מאיצה שני תהליכים מקבילים: (א) החרפת המתח בין הרצון של החברה הערבית להשתמש בחינוך ככלי למוביליות לבין האופן שבו המדינה הופכת אותו למנגנון שליטה; (ב) הצטמצמות תפקיד בית הספר והגברת הדה-פוליטיזציה של החינוך הערבי, כפי שאסביר להלן.

בצל המדיניות העכשווית, בתי הספר הערביים הפכו להיות סלקטיביים יותר, תחרותיים וריבודיים. שיפור הציונים של התלמידים הופך להיות משימתו העיקרית של בית הספר הערבי, משימה שהוא נכשל בה לחלוטין כפי שכל המבחנים הבין-לאומיים מראים.¹⁴ לא בכדי אקדמאים ערבים הנדרשים לשאלת הישגיו הירודים של החינוך הערבי טוענים שבית הספר הערבי נשאר קירח מכאן ומכאן: ויתור על חינוך לערכים, לשפה, להיסטוריה ולמורשת, בתמורה לציונים שהתלמידים אינם מצליחים להשיג. לדוגמה, אבו-עסבה (2007)¹⁵ טוען כי בתי הספר הערביים בישראל מתמקדים בשיפור ההישגים הלימודיים של התלמידים על חשבון החינוך לערכים. אולם ההעדפה של שיח ההישגים על פני שיח הערכים שאבו-עסבה מצביע עליה אינה בחירה במציאות על חשבון החינוך הערכי.

אני טוען שהעדפה זאת מבטאת בחירה במערך ערכים אחד על פני האחר: העדפה של ערכי האינדיווידואליזם האגרסיבי שהנאו-ליברליזם מקדם על חשבון ערכים המזוהים עם "האמנה

14 למשל, הממצאים של PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) משנת 2006 מראים כי הציון הממוצע של דוברי העברית הוא 548 ואילו הציון הממוצע של דוברי הערבית הוא 428. ממוצע ההישגים של דוברי העברית מתאים למקום ה-11 במדרג 45 המדינות והמחוזות המשתתפים במבחן ואילו ממוצע דוברי הערבית מתאים למקום ה-40.

15 ח' אבו-עסבה, החינוך הערבי בישראל: דילמות של מיעוט לאומי, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2007.

החברתית" של ז'אן-ז'אק רוסו ועם הסולידריות שבבסיסה. מערכת ערכים זו מתייחסת לידע כאל משאב שניתן להמירו בערכים כלכליים, להשכלה כאל הון או השקעה ולחינוך כאל מוצר פרטי. זוהי בחירה במערך ערכים שאין מתקיים לגבי דיון ציבורי רציני בחברה הערבית ואין למחנכים הערבים הידע והכלים הנדרשים לדון במשמעויות ובהשלכות של אימוץ אותם ערכים בקרב תלמידיהם.

לדעתי, המדיניות הנאו-ליברלית יוצרת סוג מתח חדש בין הקיפוח וההדרה של החינוך הערבי לבין האשליה של מוביליות חברתית והכלה שהתפיסה המריטוקרטית של החינוך יוצרת. אל-חאג' (1996)¹⁶ טוען כי החינוך הערבי בישראל שרוי במתח שבין הרצון של החברה הערבית להשתמש בו ככלי למוביליות לבין האופן שבו המדינה הופכת אותו למנגנון שליטה. בהקשר זה, נדמה שהמדיניות הנאו-ליברלית העכשווית מחריפה עוד יותר את המתח שבין תפיסת החינוך כאמצעי שליטה מצד אחד וככלי להעצמה מצד אחר. ההחרפה של המתח והאפליה המתוארת לעיל מקורה בתפיסה המריטוקרטית אשר ממצבת את האחריות להצלחה ולכישלון של התלמיד בתוך תחום האחריות של הפרט ושל קהילתו ופחות בתחום אחריותה של המדינה. בהתאם, תפיסה זאת מתנה תגמול ביכולת ובהשקעה.

ההתניה הזאת מביאה את באי מערכת החינוך הערבית ואת האחראים עליה להאמין שניתן לנצח את האפליה המבנית והשיטתית המופעלת כנגדם באמצעות השקעה בהשכלה ובאמצעות עידוד למצוינות. בעצם, מערכת החינוך הערבי מאלצת את באיה להאמין שניתן למצוא פתרונות ביוגרפיים, כלשונם של בק ווילמס (Beck and Willms, 2004),¹⁷ לניגודים המערכתיים ולחסמים המבניים שמולם. מצב זה מגביר את תסכולם של בוגרי החינוך הערבי כבואם להשתלב בהשכלה הגבוהה ובשוק העבודה בישראל, אשר מציבים קשיים לא מעטים בפני אותם בוגרים ובעצם מאפשרים רק למעטים בלבד להשתלב במפעל ההצלחה הישראלי.

המציאות המורכבת מחייבת את הילד למצוא לעצמו את החלופה האישית, הפרטית, אך אין לרשותו מנגנונים העשויים לסייע לו לשקול את המשמעות ואת ההשלכות של בחירותיו.¹⁸ אם ילד מבקש לשוחח על מצוקותיו, המערך המסייע הקיים חלש מכדי להוות כתובת בעבורו. המחסור החרף בפסיכולוגים וביועצים חינוכיים מקשה על יצירת מערך מסייע חזק שבכוונו להדריך את בני הנוער הערבים במצוקותיהם.¹⁹

16 מ' אלחאג', מערכת החינוך הערבי: שליטה ושינוי חברתי, ירושלים: מאגנס, 1996.

17 U. Beck & J. Willms, *Conversations with Ulrich Beck*, Cambridge, UK: Polity, 2004.

18 לא בכדי שיעור הנשירה בקרב תלמידים ערבים (6.8%) כפול מזה שבקרב תלמידים יהודים (3.4%). ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2007, לוח 8.23.

19 לדוגמה, ב-21 במאי 2008, לאחר פרסום דו"ח מבקר המדינה, אמר נביה אבו-סאלח ראש ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי, כי חסרים לחינוך הערבי כ-250 תקנים של פסיכולוגים, כ-400 תקנים ליועצים חינוכיים, כ-100 תקנים לקציני ביקור סדיר וכ-3200 תקנים למורים. נדלה ביום 12.9.2008 מ-<http://www.assennara.net/article.asp?id=16800>

נדמה שפועלים כאן שני כוחות מנוגדים, מעין שתי זרועות שכל אחת פועלת במהופך לחברתה: הזרוע האחת נסוגה לאחור בכל הקשור לרווחה, והזרוע האחרת חודרת ביתר כוח אל בתי הספר הערביים דרך קביעת תכנית הלימודים ומכתיבה את התכנים הרצויים למדינה. המסר הכפול הוא, שבעת ובעונה אחת המדינה גם מכתיבה לאזרחי העתיד שלה את אופי החיים האזרחיים שהיא רוצה שינהלו וגם מחזקת את תחושת הניכור שלהם כלפי אותם חיים אזרחיים כאשר הם מוצאים שהמדינה מונעת מהם את המשאבים ואת ההזדמנויות הנדרשים להם להשתלבות באותם חיים אזרחיים.

כאשר בית הספר מגדיר את תפקידו יותר כאחראי להישגי תלמידיו ופחות כאחראי למטענם הערכי, הוא מצמצם את תפקידו החברתי בסוציאליזציה הפוליטית של תלמידיו. כאשר הדאגה להצלחת הפרט עומדת בראש מעייניו של בית הספר, הוא מתחיל לצמצם ביוזמתו את אחריותו לעיצוב הזהות הקולקטיבית של תלמידיו. בהקשר הזה, נדמה שהבחירה בשיח מריטוקרטי אינסטרומנטלי בבית הספר הערבי לא זו בלבד שהיא מביאה להצטמצמות תפקידו החברתי-פוליטי של בית הספר, היא אף משמשת כהצדקה וכאמצעי להימנעות מהתמודדות ומהכרעה בשאלות הפוליטיות המורכבות הנוגעות לזהותם האזרחית והלאומית של הפלסטינים בישראל. מצב זה מגביר את מגמת הדה-פוליטיזציה של החינוך בתוך בתי הספר בדבר השאלות הנוגעות לא רק לאופייה 'היהודי-דמוקרטי' של המדינה, אלא גם לאופייה הקולקטיבי של החברה הפלסטינית בישראל בשורה של נושאים פנימיים שעל בית הספר לתרום להבהרת משמעויותיהם והשלכותיהם בעבור התלמיד הערבי: ילדות, דת, חילוניות ועדתיות.

חשוב לציין שהחינוך לאזרחות שמכתיבה המדינה נושא עמו ערכים התוקפים את הסולידריות הפנימית בתוך החברה הערבית ומשום כך מתחולל בחברה זו תהליך של התפוררות. החברה הערבית אמורה להיות על פי "חזון פוליטי" שקבעה מדינת ישראל, חזון שהיא אינה חתומה עליו, ומנגד יש לה "חזון חברתי" פנימי משלה המגדיר ערכים כגון סמכות הורים וסמכות מורים. הסמכויות הללו הולכות ומתערערות בחברה הערבית משום שהחברה הישראלית תוקפת את הערכים הללו דרך המדיניות הנאו-ליברלית אשר מפוררת מטבעה צורות ותכנים של התאגדות, של סולידריות ושל קולקטיביזם.

אשר לידע הנגד, ניתן לראות את הביקורת על מצבו של החינוך הערבי כנגזרת משלוש סוגיות עקרוניות: (1) סוגיית השוויון – הפערים בין היהודים לערבים בתשומות ובתפוקות בחינוך והצעות לצמצם פערים אלה; (2) סוגיית ההכרה – כיצד הנרטיב הפלסטיני מיוצג בתכנית הלימודים. כאן חשוב לציין שאין מדובר רק בנרטיב ההיסטורי (מצבה של החברה הפלסטינית לפני 1948, אירועי אל-נכבה, הממשל הצבאי, הטבח בכפר קאסם, תנועת אל-ארד, יום האדמה, אירועי אוקטובר 2000 וכו'), אלא גם באיזו מידה ואיך מיוצג הנרטיב החברתי-פוליטי (האפליה, העוני, האבטלה, האלימות העדתית, מעמד הנשים וכו'); (3) סוגיית

השיתוף – באיזו מידה הציבור הערבי שותף לעיצוב המדיניות הפדגוגית ולקבלת ההחלטות הנוגעות לבתי הספר הערביים. כאן חשוב לציין שמשמעות הדבר היא לא רק שילוב ערבים רבים יותר ברמת המטה במשרד החינוך, אלא גם בניית מנגנוני פיקוח שיאפשרו שימוש מהותי בשפה הערבית בדרגי המטה ומעורבות אפקטיבית בעיצוב המדיניות ובקבלת ההחלטות, בדומה למשל לאוטונומיה הפדגוגית שממנה נהנה החינוך הממלכתי-ישראלי.

בקשר לשותפות, במארכס 2008 החליט משרד החינוך לבטל את תכנית מאה המושגים²⁰ ומינה ועדה בראשות פרופ' אבי שגיא להכנת מתווה חדש לתכנית חלופית.²¹ לדברי שרת החינוך, יולי תמיר, התכנית החדשה אמורה לקרב את התלמיד היהודי אל "ארון הספרים היהודי". כל זה קרה כמעט ללא מעורבות של הציבור הערבי. גם כשנקבעו מאה המושגים לא היו נציגי החברה הערבית שותפים מלכתחילה לתכנית וגם כשהחליטו לבטלה הם לא היו שם. הדבר רק מעצים ומחריף את תחושת ה'נוכח-נפקד' של החברה הערבית שאין לה דרך להשמיע את קולה בתהליך עיצוב המדיניות הפדגוגית של משרד החינוך, ולעת עתה אף לא בתהליך קביעת תוכני "ארון הספרים" שלה עצמה.

שלוש הסוגיות הללו – השוויון, ההכרה והשותפות – מבטאות תביעה עקרונית לחופש תרבות בעבור המיעוט הערבי בישראל בבחירת הזהויות שלו ובקביעת הערכים שעל פיהם הוא רוצה לחיות ולחנך את הדורות הבאים. לא בכדי – למשל כתגובה לתכנית מאה המושגים – הפיצה קבוצה של ארגונים חברתיים חוברת של מאה מושגים חלופיים הלוקחים מהנרטיב הפלסטיני. כתגובה הפיץ משרד החינוך מכתב לכל מנהלי בתי הספר הערביים ובו אסר עליהם להשתמש באותה חוברת.²² שלוש הסוגיות הללו הן בעצם שלושה ערכים מרכזיים שתכנית הלימודים הקיימת כיום באזרחות אינה מתמודדת אתם ואינה מבליטה את חשיבותם ואת הפוטנציאל הטמון בהם ליצירת חברה אזרחית משותפת לערבים וליהודים בישראל.

מסמכי החזון האחרונים משקפים את הפוליטיקה של הזהויות בחברה הערבית. ניכר מעבר מפוליטיקה המתמקדת במדינה (state-centered politics) לפוליטיקה המתמקדת בקהילה (community-centered politics). כלומר, יש רצון להתבונן פנימה, אל תוך החברה. המסמכים מציבים אתגר סימבולי לא רק ליהדותה של המדינה ולדמוקרטיה שלה, אלא גם למשמעות של השאלה מה פירוש הדבר להיות פלסטיני. השיח מסמן שהמיעוט הפלסטיני הוא שחקן פוליטי עצמאי ונפרד לא רק בתוך ישראל אלא גם בתוך העם הפלסטיני. כלומר, שיח החזון מאתגר

20 תכנית הלימודים משנת 2003 שחייבה את תלמידי כיתות ז', ח', ט' ללמוד מאה מושגי יסוד במורשת, בציונות ובדמוקרטיה ולהיבחן עליהם.

21 O. Kashti, "Education Ministry Ditches Limor Livnat's '100 Zionist Concepts Program'", *Ha'aretz*, March 27, 2008. נדלה ביום 12.9.2008 מ־<http://www.haaretz.com/hasen/pages/968412.html>

22 ראו מ' זליקוביץ, "משרד החינוך מתאים את '100 מושגי ציונות' למגזר הערבי", ידיעות אחרונות, נדלה ב־12.9.2008 מ־<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3184446,00.html>

לא רק את תבנית האזרחות הישראלית אלא גם את תבנית הלאומיות הפלסטינית ורואה בה בעצם מפעל פתוח שאינו גמור ושעדיין ניתן להשפיע על דרך התהוותו. לעניין זה, השאלה העקרונית היא מהו אופי החיים שאנו שואפים אליהם לא רק במרחב היחסים שבין המיעוט הערבי ובין מדינת ישראל, אלא גם בתוך תוכו של המיעוט. ההכרעה שקיבלו על עצמם מנסחי החזונות למיניהם בעד ערכים ליברליים ובעד חברה פתוחה היא הכרעה השנויה במחלוקת, לפחות בעיני התנועות האסלאמיות. יתר על כן, עדיין לא ברור כיצד אמורה החברה הערבית להתמודד עם השונות התרבותית הפנימית (דרוזים, נוצרים, מוסלמים וכו') ואיך היא אמורה להמשיך להבנות את זהותה הקיבוצית ולטפח את הסולידריות בתוכה. מכאן נודעת חשיבות רבה לפיתוח חינוך לאזרחות שבכוחו לזמן לבני הנוער הערבים אפשרות לדיון ביקורתי לא רק באזרחותם אלא גם בלאומיותם ובאופי החיים בתוך החברה הפלסטינית בישראל. ניכר צורך לעבות את המרכיב הקהילתי בחינוך לאזרחות, קרי יש לאפשר לסטודנטים הערבים ללמוד על החברה הפלסטינית בישראל: התפתחותה, אירועים מכוננים, מוסדות ייצוגיים כמו ועדת המעקב, ארגוני החברה האזרחית, תנועות פוליטיות וכו'. חשוב מכול, על התכנית לאפשר דיון בסוגיות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות שהן ייחודיות למיעוט הפלסטיני בישראל. על תכנית הלימודים באזרחות לכלול מצד אחד נושאים כמו זכויות קולקטיביות, הפקעת האדמות, העקורים, היישובים הלא-מוכרים וכו', ומצד אחר על התכנית לכלול גם נושאים פנימיים כמו האלימות העדתית, העוני, מעמד הנשים וכו'. מסמך "החזון העתידי" אף מפרט סוגים שונים של תכניות לימוד שיש לפתח בחינוך הערבי. לדוגמה, בפרק על הפיתוח החברתי מאת פרופסור עזיז חידר, יש המלצות ל"הכנת תכניות לימוד לחינוך לערכים ומוסר ולמקצועות האזרחות וההיסטוריה, באופן שישלב גם התמקדות במוסר האינדיבידואלי ובו בזמן יחזק את הזהות הקולקטיבית והלאומית" (עמ' 26). כמו כן, יש המלצה ל"הכנת תכניות לאינטראקציה בין הדורות: קשישים, נוער וילדים שיסייעו בגישור הפער בין הדורות והקלת סבלם החברתי והנפשי של הקשישים. מדובר גם באמצעי חשוב בהעברת הניסיון החברתי והאנושי וחיווק הזהות הלאומית והחברתית" (שם).

לסיכום, אני מאמין שהחינוך לאזרחות הנוגע לחברה הערבית בישראל חייב לשקף תפיסה פוליצינטרית (שוחר וסטאם, 2001)²³ שאינה מתמקדת באופן בלעדי רק בהבניית זהות אזרחית משותפת ליהודים ולערבים במדינת ישראל, אלא גם בהבניית זהות ותרבות אזרחית פלסטינית עצמאית לבני הנוער הערבים. על פי שתי משימות אלה החינוך לאזרחות משלב מאמץ ליצירת תרבות אזרחית משותפת ומאמץ לאזן את יחסי העצמה הלא-סימטריים בין זהויות הרוב

23 א' שוחר ור' וסטאם, "היסטוריות שנויות במחלוקת: בין אירופצנטריות לרב-תרבותיות", זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית, בעריכת א' שוחר, תל-אביב: בימת קדם לספרות, 2001, עמ' 13-56.

והמיעוט. איזון זה ייעשה באמצעות דיון מוגבר בנרטיב הערבי ובבעיות הייחודיות של המיעוט הערבי, לרבות סוגיות הקשורות בזכויות הקיבוציות שהוא תובע. במילים אחרות, אין להסתפק בחינוך לאזרחות שהוא נקודתי ומכוון להבניית ערכים ותפיסות של אזרחות המתאימים למציאות הקיימת והתומכים בהמשכה כפי שהיא, על עוולותיה ועל אי־האיזונים שבה, אלא לפתח חינוך לאזרחות ביקורתי יותר אשר דן בעקיבות ובשיטתיות במעמדה, בבעיותיה ובמאפייניה של החברה הערבית בישראל.

נשירה גלויה וסמויה במערכת החינוך הערבית

אמירה קראקרה-אברהם

נשירת תלמידים ממערכת החינוך משפיעה לא רק על הנושרים עצמם אלא גם על סביבתם, על שיעורי ההשתתפות בתעסוקה, על כלכלת המדינה ועל רווחת אזרחיה. התופעה עשויה להביא בעקבותיה עוני והזנחה, שימוש בסמים, עבריינות והתנהגויות מסוכנות. תופעת הנשירה משפיעה אפוא על עתידם של הנושרים ועל עתידה של הקהילה אשר הם משתייכים אליה.

מהי נשירה? אנו מבחינים בין נשירה גלויה ובין נשירה סמויה. נער או נערה בגיל הלימוד (5-17 שנים) שאינם נמצאים בפועל במסגרת חינוכית שבפיקוח משרד החינוך מוגדרים כנושרים גלויים. לעומת זאת, תלמידים הנמצאים במערכת החינוך ורשומים בה אך אינם שותפים לעשייה החינוכית במערכת ואף נעדרים רבות מבית הספר, נחשבים לנושרים סמויים.

הנושרים הסמויים הם על פי רוב גם תלמידים החשים ניכור כלפי בית הספר ואינם מרגישים שייכות אליו או חשים כי הם נחשבים לתלמידים חלשים בעיני המורים. הם חווים תחושה של דחייה חברתית ולעתים הם קורבנות לאלימות ולהתנהגות אלימה. יש לציין שבדרך כלל תלמידים נושרים (משני הסוגים, נשירה גלויה ונשירה סמויה) סובלים מבעיות על רקע חברתי.

מחקרים שונים מלמדים כי הנושרים הסמויים מתקשים להסתגל לחיי בית הספר ולתביעותיו. הדבר בא לידי ביטוי בהישגים נמוכים בלימודים ובהיעדרויות רבות, של ימים שלמים או של שעות אחדות במהלך יום הלימודים. הדבר בא לידי ביטוי גם בהתנהגויות סיכון בקרב חלק גדול מהנושרים (התנהגות אלימה, שימוש באלכוהול ובסמים ואף מעורבות בפלילים). בין השאר, הנושרים סובלים גם מתפיסת מסוגלות אישית נמוכה מזו של עמיתיהם שהתמידו ללמוד, ובדרך כלל הם משתייכים למשפחות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך ולמשפחות מרובות-ילדים (המונות ארבעה ילדים לפחות).

חלק ניכר מן התלמידים הנושרים משתייכים למשפחות שבהן תפקודם של ההורים לקוי, דבר הבא לידי ביטוי בחוסר עקביות בחינוך, בהיעדר תיאום בין האב ובין האם, בעבריינות ובאבטלה במשפחה.

הסיבה המרכזית לנשירה היא קשיים בהסתגלות לבית הספר. עם זאת, חלק מהתלמידים מעוניינים לעזוב את מערכת החינוך ולרכוש הכשרה מקצועית כדי לסייע בפרנסת המשפחה. ניתן לסכם ולומר, שהמחקרים אשר עסקו בחקר תופעת הנשירה מציינים כמה גורמי סיכון לתופעה:

- גורמים משפחתיים: מעמד סוציו-אקונומי נמוך ותפקוד הורי לקוי;
- גורמים תרבותיים: קבוצות מיעוט מוחלשות, עמדות שליליות של הסביבה כלפי התלמיד ותלמידים מהגרים.
- גורמים אישיים: הישגים ירודים בלימודים, אווירה בעייתית בבית הספר, רמת הוראה נמוכה ותכניות לימודים מיושנות; אירועי חיים כגון בריאות לקויה, נישואי בוסר, היריון בלתי מתוכנן, עבריינות, שימוש בסמים ובאלכוהול וכד'; מאפייני התנהגות כגון קשיים בשליטה עצמית וברחיקת סיפוקים, קשיים בריכוז, נטייה לתוקפנות, בעיות בהתנהגות וביחס כלפי דמויות סמכותיות, בעיות רגשיות, מוטיבציה ירודה ועוד.

נתונים סטטיסטיים: לפי נתוני משרד החינוך (משרד החינוך, הודעה לתקשורת מיום 11/02/2008), שיעור הנשירה הגלויה של בני כל הגילים (עד גיל 17) במערכת החינוך הערבית בשנת הלימודים תשס"ו-תשס"ז עמד על 6.8 אחוזים, במקום 8.3 אחוזים בשנת הלימודים תשס"ה-תשס"ו. במערכת החינוך העברית עמד שיעור הנשירה בשנת הלימודים תשס"ה-תשס"ו על 4.7 אחוזים ובשנת הלימודים תשס"ו-תשס"ז על 3.4 אחוזים, כלומר חלה ירידה בשיעור הנושרים. על פי הנתונים, שיעור הנשירה בחינוך הערבי כפול מזה שבחינוך העברי, כפי שמציג לוח מס' 1.

לוח מס' 1:

מערכת החינוך	שנת הלימודים תשס"ה-תשס"ו	שנת הלימודים תשס"ו-תשס"ז	הפער בין שתי התקופות	השיפור בכיתות ט-יב
סך הכול	5.4	4.1	1.3 -	24.7
מערכת החינוך העברית	4.7	3.4	1.3 -	17.7
מערכת החינוך הערבית	8.3	6.8	1.5 -	17.7

(מקור: משרד החינוך, הודעה לתקשורת מיום 11/02/08)

בפילוח לפי מגדר נמצא כי שיעור הנשירה בקרב בנים במערכת החינוך הערבית, בשנה"ל תשס"ו-תשס"ז גבוה מזה שבקרב בנות: 9.6 אחוזים (בנים) לעומת 4.1 אחוזים (בנות).

משרד החינוך יוזם תכניות רבות לצמצום היקף הנשירה, למשל "אומץ", "נחשון", "מציל", "מב"ר – מסלול בגרות רגיל", "תלם" ועוד, אולם אנשי חינוך וחוקרים ערבים מציינים שאמנם חלה ירידה בשיעורי הנשירה הגלויה, אבל מנגד חלה עלייה בממדי הנשירה הסמויה בבתי הספר הערביים. אותם אנשי חינוך וחוקרים מעריכים כי שיעור הנשירה הסמויה בקרב תלמידים ערבים עומד כיום על 30 אחוזים לפחות, כלומר מדובר בתלמידים הנתונים בסכנת נשירה גלויה מצד אחד, ומצד אחר נוכחות התלמידים הללו במערכת החינוך אינה אפקטיבית.

אציג להלן מחקר איכותני אשר ערכנו במכון "מסאר" בתחום הנשירה הגלויה והסמויה במערכת החינוך הערבית. המחקר התבסס על ראיונות עם מנהלי מחלקות חינוך בכמה יישובים ערביים. מטרתו לזהות את השונות בין היישובים הערביים השונים ובכך לנסות ולגלות מהם המאפיינים הייחודיים המשפיעים על ממדי הנשירה הגלויה, כלומר לנסות ולעמוד על אותם פרמטרים המשפיעים ביותר על שיעור הנשירה, ולאחר מכן לנסות ולבדוק אם קיים ביניהם קשר.

הפרמטרים שנבדקו: שיעורי הנשירה הגלויה והסמויה לפי דיווחיהם של מנהלי מחלקות חינוך; מספר התקנים של קציני הביקור הסדיר בכל יישוב; מספר תכניות ההתערבות לצמצום תופעת הנשירה ופריסתן; טיב ואיכות התיאום בין אנשי המקצוע המקומיים העוסקים בחינוך; רמת ההשכלה של המופקדים על הנושא – מנהלי מחלקות החינוך; הרמה הסוציו-אקונומית של היישובים לפי הדירוג החברתי-כלכלי לפי רמת האשכול של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

כלי המחקר: ראיונות טלפוניים עם מנהלי מחלקות חינוך. **אוכלוסיית המחקר:** היישובים שנכללו במחקר בשלב הניסוי הם: אום אל פחם, טייבה, רהט, סח'נין, טמרה, עראבה, כאבול ושאג'ור (הכולל שלושה יישובים: מג'ד אל כרום, דיר אל אסד ובענה).

ממצאי המחקר: העיקריים מראים, שאף ששיעורי הנשירה הגלויה הולכים ופוחתים בשנים האחרונות, עדיין שיעור הנשירה ביישובים מסוימים עולה פי כמה על השיעור הממוצע הארצי ואפילו על הממוצע במערכת החינוך הערבית. למשל, שיעור הנשירה בסח'נין עומד על 11 אחוזים, בעראבה על 10 אחוזים וברהט על 12.5 אחוזים.

עיקר הנשירה מתרחש במעבר מחטיבת ביניים לבית הספר התיכון (המעבר מכיתה ט' לכיתה י'). ברוב היישובים הנשירה בקרב הבנים עולה על הנשירה בקרב הבנות, למעט יישוב אחד, טייבה, שבו שיעור הנשירה בקרב בנות גבוה יותר. לדברי מנהל מחלקת החינוך במקום, שיעור הנושרות הגבוה נובע מנישואי בוסר: הבנות יוצאות ממערכת החינוך למטרת נישואין. לעומתן, הבנות ביישובים הבדואים הבלתי מוכרים בנגב נושרות יותר מבנים עקב בעיות

תחבורה. יש לציין כי לדבריו של מנהל מחלקת החינוך ברהט, הבנות הנושרות נישאות בגיל צעיר בשל המחסור במסגרות מתאימות שתקלוט אותן.

מנהלי מחלקות החינוך מעריכים כי שיעור הנשירה הסמויה ברוב היישובים עומד בדרך כלל על 30 אחוזים. מספר התקנים לקציני הביקור הסדיר הוא עד ארבעה גם אם מדובר ביישוב גדול מאוד. בטמרה, למשל, יישוב שחיים בו 30,000 איש ויותר, יש ארבעה תקנים בלבד לקציני ביקור סדיר. היישובים העירוניים הגדולים זכו לקבל ארבעה תקנים, למעט טייבה, שבה יש תקנים לשתי משרות וחצי של קציני ביקור סדיר.

כמעט בכל היישובים שהשתתפו במחקר יש תכנית התערבות אחת לפחות, אם כי נמצאו הבדלים באיכות הטיפול. חלק ממנהלי מחלקות החינוך דיווחו שאמנם יש תכנית כזאת, אך היא אינה פועלת למעשה. באחד היישובים דיווח מנהל מחלקת החינוך כי שני קציני הביקור הסדיר אינם משפיעים על שיעור הנשירה, כלומר הם אינם תורמים לצמצומו.

כאמור, אחד הפרמטרים שנבדקו היה רמת ההשכלה של מנהלי מחלקות החינוך, ונמצא שהם בעלי תואר ראשון לפחות ורובם בעלי תואר שני. אחד מהם הוא בעל תואר דוקטור. חלק ממנהלי מחלקות החינוך הצביעו על בעיות בתיאום בין אנשי המקצוע המועסקים במערכת החינוך המקומית ביישוב – למשל מנהל מחלקת החינוך, מנהלי בתי הספר, קציני ביקור סדיר, עובדים סוציאליים במועדוניות, פסיכולוגים חינוכיים ויועצים. רק ביישוב אחד יש ועדה בין-מקצועית העוסקת בצמצום תופעת הנשירה.

חלק מהמנהלים דיווחו שניכרת נטייה בקרב מנהלי בתי הספר להרחיק תלמידים מתקשים. נתון זה חשוב משום שהוא משפיע על שיעור הנשירה בשלב הבא, כלומר שלב הנשירה הגלויה. תלמיד שמתקשה נפלט מן המסגרת משום שהנטייה היא לדחוף אותו החוצה.

מסקנות המחקר

- הנשירה הגלויה הולכת ופוחתת, אולם הנשירה הסמויה הולכת ומתעצמת ואין טיפול מספק בסוג זה של נשירה.
- שיעורי הנשירה הגלויה נמוכים יותר ביישובים שיש בהם מגמות לימוד מקצועיות ובתי ספר למקצועות טכנולוגיים.
- שיעור הנשירה הגלויה פוחת ביישובים שמופעלות בהם תכניות התערבות לצמצום היקף הנשירה.
- מספר התקנים של קציני הביקור הסדיר אינו הולם את ממדי הנשירה.
- מספר התקנים לכוח עזר חינוכי (פסיכולוגים, עובדים סוציאליים, יועצים חינוכיים) אינו הולם את ממדי הנשירה.

- נמצא כי ביישובים שרמתם החברתית-כלכלית הינה נמוכה (לפי אשכול חברתי-כלכלי של הלמ"ס) שיעורי הנשירה (הן הגלויה והן הסמויה) בקרב התלמידים היו גבוהים יותר מאלה שרמתם החברתית-כלכלית גבוהה יותר.
- נמצא קשר גם בין רמת התיאום בין בעלי המקצועות העוסקים בחינוך ובין שיעור הנשירה: ביישובים שבהם התיאום רחב יותר, איכותי יותר, מקצועי יותר והדוק יותר, פוחת שיעור הנשירה הגלויה.
- ביישובים שבהם מיוחסת חשיבות רבה לטיפול בתופעת הנשירה נמצא כי שיעור הנשירה נמוך יותר.
- לא נמצא קשר בין רמת ההשכלה של מנהל מחלקת החינוך ביישוב לבין ממדי הנשירה.

אלימות בבתי ספר ערביים מנקודת מבט אקולוגית*

מונא ח'ורי־כסאברי

מאמר זה עוסק באלימות של תלמידים בבתי־ספר ערבים ומציג את תמונת המצב מנקודות מבט שונות – של התלמיד, של המנהלים ושל המורים, תוך התמקדות בעיקר בתפיסתם של התלמידים ומעורבותם באלימות כקורבנות וכמבצעי אלימות.

גורמים רבים משפיעים על מעורבותם של בני הנוער בהתנהגויות אלימות. גורמים אלו נעים במעגלים, מן המעגל הקרוב ביותר לנער הכולל את מאפייניו האישיים והאישיותיים, אל המעגלים הרחבים יותר כמו המשפחה, קבוצת השווים, השכונה והחברה בכלל. הגורמים האישיים כוללים בין השאר מגדר, גיל, טמפרמנט ומאפייני אישיות נוספים; מאפיינים משפחתיים, כלומר מידת הפיקוח שההורים מפעילים על ילדיהם, מבנה המשפחה (למשל משפחות חד־הוריות לעומת משפחות שאינן חד־הוריות) והמצב הכלכלי של המשפחה. גם מאפייני השכונה תורמים את חלקם, למשל המאפיינים החברתיים־כלכליים של השכונה שבה גרים התלמידים, מאפייני הפשיעה באותה שכונה ויכולת הפיקוח של השכונה (האם מדובר בשכונה מאורגנת או לא מאורגנת). ידוע, למשל, כי חוסר ארגון חברתי בשכונות מסוימות מוביל לעבריינות ולאלימות. יתר על כן, התלמידים חשופים למקור השפעה נוסף והוא אמצעי התקשורת. בני הנוער הערבים מבלים חלק ניכר מזמנם בפעילות חופשית ובמידה רבה בצפייה בטלוויזיה בתכניות שאינן מבוקרות. כידוע, חלק מהתוכניות המשודרות בטלוויזיה מבוקרות ועל המרקע מצוין גיל הצופים הרצוי. לעומת זאת, רבות מתכניות הטלוויזיה, גם כאלה שמשודרות בתחנות לילדים, כמעט אינן נתונות לפיקוח ולעתים מוקרנים בהן סרטים אלימים מאוד כשעות הבוקר, הבעיה בולטת בתחנות הלוויין בערבית שאליהם מחוברים לא מעט מהאזרחים העברים במדינה.

כל הגורמים שלעיל עשויים להשפיע על אלימותו של הילד בכל מקום ומקום בעולם. אם כן, מה מיוחד לחברה הערבית מבחינה זו? תהליכי המודרניזציה בחברה זו מחוללים מעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית. מעבר זה מקשה מאוד על ההורים לפקח על הילדים. בעבר

* מאמר זה נכתב בשיתוף פרופ' רמי בנבנישתי, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר אילן, ופרופ' רון אבי אסטור, בית הספר לעבודה סוציאלית וחינוך, אוניברסיטת דרום קרוליינה

ידעו ההורים היטב היכן ילדיהם נמצאים בכל עת ומה מעשיהם; כיום הילדים יודעים הרבה יותר מכפי שידעו הילדים בעבר, וילד עשוי לשבת במשך שעות מול המחשב בבית ולהורה אין יכולת לדעת מה מעשיו. הדברים קשים יותר בחברה הערבית, שבה הפערים בין הילדים לבין הוריהם גדולים יותר.

מקובל לחשוב שהאלימות בחברה הערבית רבה יותר מזו שבחברה היהודית כי התרבות הערבית אלימה יותר, אולם הדברים אינם מדויקים. אמנם יתכן שבתרבויות מסורתיות ופטריארכאליות כמו החברה הערבית יהיו התייחסויות סובלניות כלפי צורות שונות של אלימות (כמו זו שבאה מצדו של בעל כלפי אשתו, או הורה כלפי ילדיו למטרת חינוכם), אולם עדיין ישנם לא מעט גורמים נוספים שמשקלם לא מבוטל בהקשר זה. למשל, יש הטוענים שהאלימות בחברה הערבית היא תולדה של המצוקה הכלכלית. להערכתי התמונה מורכבת ואין לנקוט גישה דיכוטומית התולה את האלימות בתרבות או לחלופין במצב הכלכלי.

הנתונים שלהלן מבוססים על סדרה של ארבעה מחקרים ארציים שכללו מדגמים מייצגים של התלמידים במדינת ישראל. במחקרים אלה השתתפו תלמידים, המחנכים של תלמידים אלה וגם מנהלי בתי הספר. אוכלוסיית המחקר כללה את כלל התלמידים מכיתות ד' עד י"א בבתי ספר יהודיים ובבתי ספר ערביים. במגזר הערבי השתתפו תלמידים בדואים, דרוזים, ותלמידים ערבים שאינם שייכים לשתי הקבוצות הקודמות. במגזר היהודי השתתפו תלמידים מן החינוך הממלכתי ומן החינוך הממלכתי-דתי.

מחקרים קודמים בנושא כללו מדגמים גדולים למדי; המדגם הקטן ביותר כלל 16,000 תלמידים, ופירוש הדבר הוא שהנתונים מהימנים במידה רבה. גודל המדגם במחקר הנוכחי היה: 27,316 תלמידים (60% מהם ערבים), 526 בתי ספר, 1,042 כיתות; 413 מנהלים; 1,861 מחנכים.

ממצאי המחקר

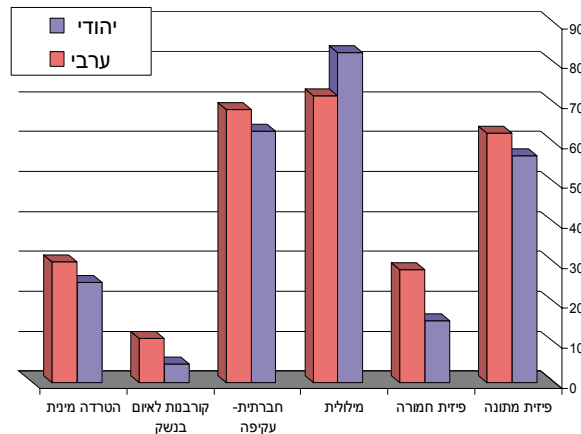
• קרבנות

הממצאים בתרשים הבא מבוססים על נתוני הסקר שנערך בשנת 2005, בקרב כ־27,000 תלמידים.

תרשים מס' 1 מלמד כי התמונה מורכבת. בכל הקשור לאלימות פיזית מתונה (דחיפות, מכות קלות וכד'), ההבדלים בין בתי הספר היהודיים ובין בתי הספר הערביים אינם גדולים; זוהי האלימות השכיחה ביותר הקיימת כמעט בכל בתי הספר. האלימות המילולית, הכוללת קללות והעלבונות, קיימת כל הזמן, ובבתי הספר היהודיים התופעה רווחת הרבה יותר מאשר בבתי הספר הערביים. לעומת זאת, התמונה משתנה לחלוטין כשמדובר בתופעות חמורות יותר מבחינת רמת האלימות: התלמידים הערבים מדווחים שהם היו קרבנות לתופעות אלה, למשל

תרשים מס' 1: מידת החשיפה של התלמידים לאלימות מצד תלמידים אחרים בשני המגזרים, באחוזים

קרבנות לאלימות בבית הספר

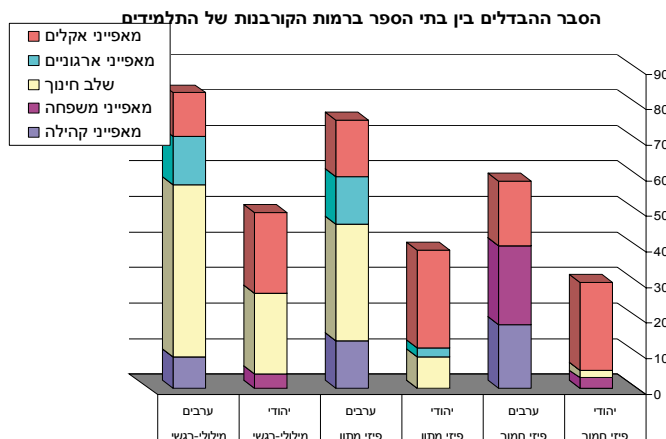
מכות חזקות מאוד שהצריכו טיפול רפואי או איומים בנשק; בבתי הספר היהודיים התופעה שכיחה פחות.

אשר לאלימות הכרוכה בנשק, התלמידים הערבים חשופים לאלימות חמורה יותר בהשוואה לתלמידים היהודים והפער בין שני המגזרים גדול מאוד. שבעה אחוזים מן התלמידים הערבים דיווחו שהם מביאים לבית הספר נשק קר, למשל, ושיעורם בקרב היהודים הוא מחצית בקירוב. תופעה זו משפיעה מאוד על תחושת הביטחון של התלמידים בבית הספר.

נשאלת השאלה כיצד ניתן להסביר את האלימות. הזכרנו לעיל מאפיינים שונים העשויים להסביר אלימות, אולם השאלה היא מהם המאפיינים הקשורים בבית הספר (ולא בתלמיד) העשויים לעודד אלימות, שהרי לבתי הספר כמסגרת יש השפעה על התנהגות התלמידים. ההשוואה בין בתי ספר יהודיים וערביים מראה כי בבתי הספר הערביים לומדים ילדים ממשפחות מצוקה – מדובר במשפחות עניות שבהן ההורים בעלי השכלה נמוכה. בבתי הספר האלה התלמידים מדווחים על היותם קרבנות לאלימות חמורה, כלומר נראה כי האלימות החמורה בבתי הספר הערביים קשורה למצב הכלכלי.

תרשים מס' 2 מראה כי האווירה ("האקלים") בבית הספר משפיעה על האלימות. בית הספר יכול לשפר את האקלים ולשם כך אין הוא זקוק למשאבים כלכליים רבים. לעומת זאת, נדרשים לשם כך משאבים אחרים – השקעת זמן ושינוי תפיסת עולם. הממצאים מוצגים בתרשים 2, שמבוסס על ניתוח נתוני הסקר שנערך בשנת 1999, והוא מבוסס על דיווחי תלמידי חטיבות ביניים ותיכון (גודל מדרגם: כ-10,400 תלמידים).

תרשים מס' 2: הסיבות להבדלים ברמות הקרבנות בבתי הספר בשני המגזרים, באחוזים

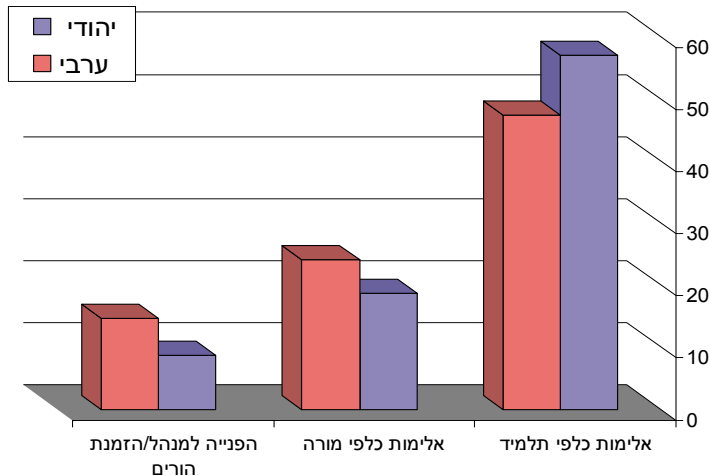

משקלו של האקלים בבתי הספר הערביים קטן יותר מזה של האקלים בבתי הספר היהודיים. עם זאת, בשני המגזרים חשוב להשקיע במאפייני האקלים כדי להתמודד טוב יותר עם תופעת החשיפה לאלימות בתוכם.

• אלימות תלמידים כלפי מורים וכלפי תלמידים אחרים

התלמידים הערבים מדווחים על אלימות רבה יותר כלפי מורים בהשוואה לתלמידים היהודים. לעומת זאת, התלמידים היהודים מדווחים על אלימות רבה יותר כלפי תלמידים אחרים. הממצאים מוצגים בתרשים 3, והם מבוססים על נתוני הסקר שנערך בשנת 2005. פילוח לפי מגדר עבור כל אחת מההתנהגויות שתוארו בתרשים הקודם, מראה שהתמונה משתנה במידה מסוימת: מידת האלימות בקרב הבנות הערביות היא הנמוכה ביותר במדגם. כלומר, שיעור האלימות בקרב התלמידים הערבים מצטייר כנמוך יותר בזכות העובדה שהתלמידות הערביות אלימות פחות. יש לבדוק תופעה זו לעומקה: מדוע פערים אלה קיימים בין בנים ובנות בחברה הערבית ומדוע הבנים הערבים מעורבים הרבה יותר כמעט בכל צורות האלימות? במקביל, הם גם קרבנות לאלימות במידה רבה יותר, כלומר הם חשופים לאלימות הן מצד התלמידים האחרים והן מצד המורים, כפי שמציג תרשים מס' 4. ייתכן שכאן בא לידי ביטוי היבט תרבותי מסוים: אולי בנים בחברה הערבית מעדיפים לנקוט אלימות כלפי בנים משום שאינם מרגישים נוח להכות בנות, למשל. לעומת זאת, בבתי ספר יהודיים מידת האלימות כלפי בנות גבוהה קצת יותר.

תרשים מס' 3: שכיחות האלימות של תלמידים יהודים וערבים כלפי מורים ותלמידים אחרים, בשני המגזרים, באחוזים

• אלימות מצד אנשי צוות בית הספר כלפי תלמידים

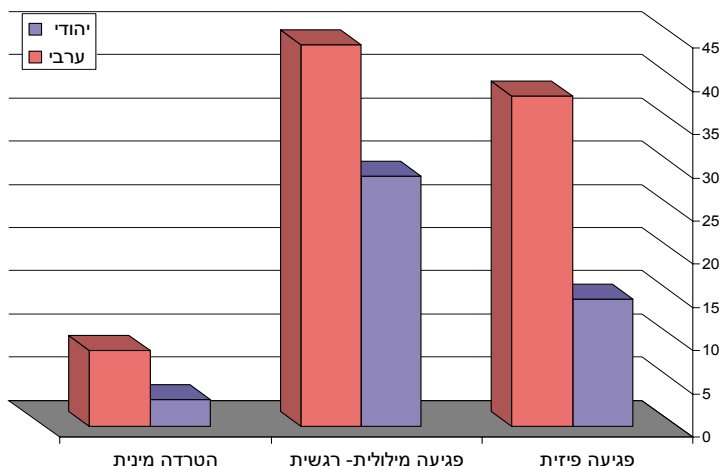
בתרשים הבא מוצגים אחוזי הדיווחים של התלמידים על אלימות מצד מאנשי צוות בית הספר כלפי תלמידים, הנתונים מבוססים על הסקר שנערך בשנת 2005.

אין להתעלם מהאלימות של אנשי הצוות כלפי תלמידים משום שבעלי סמכות הנוקטים אלימות משמשים מודל לאופן שבו ניתן לפתור בעיות בין אנשים. אנשי צוות אלה עשויים להיות מנהלים, מורים, מחנכים, עובדי המזכירות או השומרים. מובן שאלימות של אנשי הצוות משפיעה חמורות על הדרך שבה הילדים תופסים את מוריהם ועל הרגשת הביטחון שלהם בבית הספר.

תרשים מס' 4 מראה כי בתחום זה של אלימות אנשי הצוות ניכרים הפערים הגדולים בין בתי הספר היהודיים ובין בתי הספר הערביים. באלימות המילולית הפערים קטנים יותר, אך הדיווחים על אלימות פיזית מצד הצוות קשים הרבה יותר. הכוונה לסטירות, לצביטות, לבעיטות ולמכות.

כיצד ניתן להסביר את התופעה? כאמור, ההיבט הכלכלי-חברתי משפיע מאוד על הנטייה להפעיל אלימות. בבתי ספר שבהם האוכלוסייה מונה תלמידים ממשפחות במעמד חברתי-כלכלי נמוך, רבה יותר האלימות של אנשי הצוות כלפי התלמידים. טענה אחת גורסת שיתכן שמורים מרגישים נוח יותר להכות ילד שהוריו לא יתבעו אותם ונמנעים מלהכות ילד שהוריו ערים יותר לזכויותיו. הסבר אחר גורס שבבתי ספר חלשים יותר רבה יותר האלימות, והמורים נאלצים להתמודד עם אוכלוסייה קשה נוסף על ההתמודדות עם המטלות בתחום החינוך. בבתי ספר

תרשים מס' 4: ביטויים שונים של אלימות אנשי הצוות כלפי תלמידים בשני המגזרים, באחוזים

אלה אין קשרי גומלין הדוקים בין המורים לבין ההורים וגם תופעה זו עשויה להסביר את ריבוי מקרי האלימות מצד אנשי הצוות.

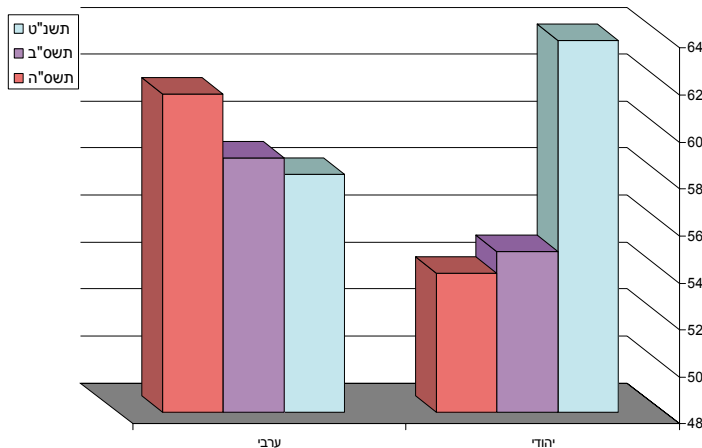
מחקר נוסף שערכתי לאחרונה מנסה להשיב על שאלה נוספת: גם כאשר מנטרלים את ההיבט הכלכלי-חברתי, עדיין נותרת בעינה האלימות. אם כן, מדוע המורים הערבים מרבים יותר לנקוט אלימות? אני מציעה מודל שיבדוק גם את העמדות של המורים כלפי אלימות (האם הם מסכימים לה והאם הם תומכים בשימוש בה) וגם יבחן את היכולת של מורים להתמודד עם בעיות משמעת בכיתה, כלומר את המסוגלות העצמית של המורים הכוללת את הכלים שיש להם וגם את האמונה שלהם ביכולתם להתמודד עם בעיות המשמעות של תלמידיהם.

אשר לעמדות, חלק מהמורים טוענים שהאלימות היא הדרך שהילדים מבינים כי כך מחנכים אותם בבית. מאחר שההורים שלהם אלימים, הילדים מצפים שהמורה יתנהג כלפיהם באלימות. הסבר זה עולה לא פעם בשיחות עם מורים. מאידך גיסא, יש מורים שאינם נוקטים אלימות וקובלים כי הם זקוקים לעזרה משום שאין להם כלים להתמודד עם הילדים האלימים.

• האלימות במהלך השנים

כל אימת שמתחולל אירוע אלים בבתי ספר, עולה באמצעי התקשורת השאלה אם רמת האלימות בארץ עלתה. מאמצעי התקשורת מצטיירת תמונה שלפיה האלימות הולכת וגוברת וממדיה מתרחבים.

תרשים מס' 5: שיעור החשיפה לאלימות מתונה בבתי ספר ערביים ויהודיים תשנ"ט-תשס"ה בשני המגזרים, באחוזים

על-פי הממצאים, התופעה אינה מחמירה; נהפוך הוא. בבתי הספר לפחות התלמידים מדווחים על אלימות במידה פחותה. לעומת זאת, בבואנו לבחון את ההבדלים בין בתי הספר היהודיים ובין בתי הספר הערביים, ניכרת ירידה של ממש בבתי הספר היהודיים לעומת יציבות מדאגיה בבתי הספר הערביים. יודגש כי אמנם נאמר כי האלימות פוחתת, אך אין פירוש הדבר שהמצב טוב; המצב קשה מאוד, כפי שהוצג לעיל, אולם התופעה אינה מחמירה, בניגוד לדעה הרווחת בציבור. הממצאים מוצגים בתרשים 5, והם מבוססים על נתוני שלושת הסקרים שנערכו בשנת 1999, 2003, ו-2005.

האם לנוכח הנתונים הללו ניכרת עלייה בתחושת הביטחון של התלמידים? מתברר כי התלמידים אינם חשים ביטחון בבית הספר בהשוואה לשנת 2002 ולשנת 1998, למשל. נתון זה מדאיג ועלינו להבין מדוע התלמידים דואגים כל כך בבית הספר: האם זוהי השפעה של הלך הרוח בציבור, בטלוויזיה ובכלי התקשורת המדווחים כל העת שהתופעה חמורה, או שמא התלמידים כיום ערים יותר לתופעה ולחומרתה?

לסיכום, הנתונים מלמדים שתמונת המצב של האלימות בבתי הספר הערביים מורכבת. להערכתי, אין להתמקד רק בהסבר הכלכלי או בהסבר תרבותי; עלינו לחקור את התופעה כדי שנוכל להתמודד אתה ולפתור אותה. בתי הספר הערביים שרויים במצוקה, ומצבם של בתי הספר במגזר הברואי הוא הקשה ביותר. על אף זאת, אל לנו לנקוט מדיניות של "שב ואל תעשה"; עדיין ניתן לפעול לשיפור המצב, הן ברמת התלמיד והן בבית הספר בכלל, למשל שיפור האקלים, שיפור היחסים בין המורים לתלמידים ושיתוף התלמידים בקבלת ההחלטות בבית הספר.

שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תלמידים ערבים

פייסל עזאיזה וח'אלד אבו־עסבה*

בשנים האחרונות מתחוללים בחברה הערבית שינויים חברתיים ותרבותיים הבאים לידי ביטוי בעיקר במעבר מחברה מסורתית שמרנית לחברה פתוחה בעלת מאפיינים מערביים. בין היתר הביא התהליך לתופעות חברתיות של התנהגויות סיכון שונות, ואחת מהן היא תופעת השימוש בסמים.

על קיומה של התופעה בקרב מתבגרים ערבים אנו למדים מדיווחיהם של המשטרה ושל אנשי מקצוע וכן מתכניות המניעה והטיפול שיש כיום ביישובים הערביים. עדות נוספת לקיומה של התופעה היא תוצאות מחקרי החלוצ שנגעשו בתחום זה. המחקר הראשון מטעם הרשות למלחמה בסמים אשר הצביע על התופעה היה מחקרם של בר־המבורגר ועזאיזה.¹ המחקר הנוכחי הוא מחקר המשך בסדרת המחקרים הנערכים בנושא השימוש בסמים בקרב מתבגרים, הבודקים אפידמיולוגיה ועמדות של מתבגרים ערבים בכלל ושל תלמידי בתי־ספר בפרט כלפי השימוש בסמים.

בשנת 2004 נערך מחקר באוניברסיטת חיפה, בשיתוף מכון "מסאר" ובמימון הרשות למלחמה בסמים, בהמשך למחקר הראשוני שנעשה ב־1998. המחקר בדק את שכיחות השימוש בסמים בקרב בני נוער ערבים, תלמידי חטיבות ביניים וחטיבות עליונות. המחקר התבסס על ניסיון תאורטי של ברנע, רהב וטייכמן להסביר את בעיית השימוש בקרב מתבגרים בארץ², אשר כלל חמש קבוצות של משתנים:

1. מאפיינים סוציו־דמוגרפיים – גיל, מין, מעמד סוציו־אקונומי וכיו"ב;

* המאמר נכתב בשיתוף רחל בר־המבורגר ומירב שוהם.

1 ר' בר־המבורגר ופ' עזאיזה, השימוש בחומרים פסיכו־אקטיביים בקרב תלמידים ונושרים מבתי ספר בקרב האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל 1998: מחקר אפידמיולוגי, תל־אביב: הרשות למלחמה בסמים, 1999.

2 צ' ברנע, ג' רהב ומ' טייכמן, השימוש בחומרים פסיכו־אקטיביים בקרב תושבי מדינת ישראל 1990: מחקר אפידמיולוגי, תל־אביב: פור"י – מחקרי דעת קהל לישראל, 1990.

2. מאפיינים בין-אישיים: השפעת הסביבה החברתית הקרובה למתבגר;
 3. מאפיינים קוגניטיביים: עמדות כלפי סמים, נכונות להשתמש בהם והידע על סמים ועל השפעותיהם;
 4. מאפיינים אישיותיים: תכונות אופי שנמצאו קשורות לשימוש בסמים בקרב בני-נוער;
 5. זמינות החומרים.
- המחקר הנדון במאמר זה התמקד בקשרים בין ארבעת המאפיינים הראשונים לבין שכיחות והיקף השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים.
- אוכלוסיית המחקר כללה 3,000 תלמידים ערבים מכיתה ז' עד כיתה י"ב (בנים ובנות). הנתונים נאספו על פי הפילוח שלהלן:

האזור	מספר היישובים	מספר בתי הספר	מספר הכיתות	מספר התלמידים
הגליל	16	32	60	1,590
הנגב	2	5	10	246
המשולש	7	18	28	811
ערים מעורבות	2	5	12	297
סה"כ	27	60	110	2,944

מחקרים מקבילים בנושא נערכו בקרב מדגמים קטנים יותר של בני נוער ערבים אשר נשרו מלימודים וכן בקרב בני נוער דרוזים, נושרים ותלמידים.

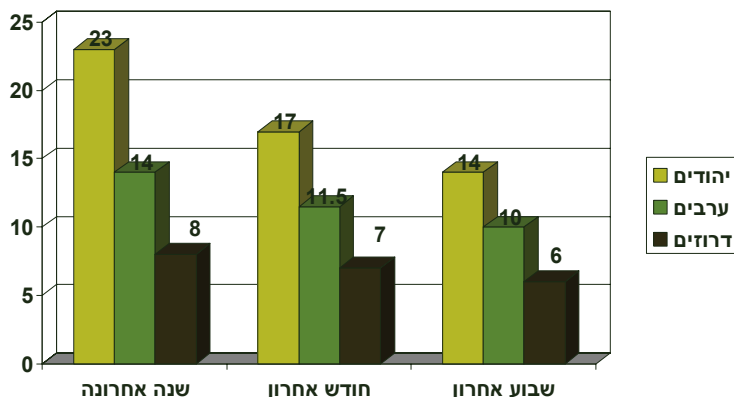
כלי המחקר היה שאלון מובנה של הרשות למלחמה בסמים. השאלון תורגם לערבית והותאם לאוכלוסייה הנחקרת. השאלות בדקו את שכיחות השימוש בסמים באופן כללי ואת שכיחות השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים על פי משתני רקע ומשתנים שונים: עמדות, תפיסות סיכון, כוונות התנהגות, הערכת המשפחה, תחושת קוהרנטיות וחוסן.

ממצאים

הנבדקים נשאלו על שימוש בטבק בשלוש נקודות זמן – השנה האחרונה, החודש האחרון והשבוע האחרון. ממצאי המחקר העלו כי 14 אחוזים מהם דיווחו על שימוש בטבק בשנה האחרונה, 12 אחוזים מהם דיווחו על שימוש בטבק בחודש האחרון וכ-10 אחוזים דיווחו על שימוש בטבק בשבוע האחרון. הגדרנו "נטייה לשימוש" כעשר פעמים ויותר בכל נקודת זמן. תרשים מס' 1 מציג את הממצאים.

השוואה בין היהודים, הערבים והדרוזים מראה שהשימוש בטבק בקרב בני נוער יהודים גבוה הרבה יותר מהשימוש בקרב בני הנוער הערבים ובני הנוער הדרוזים, אבל המגמה מתהפכת ככל

תרשים מס' 1: שיעור השימוש בטבק בשנה האחרונה בקרב תלמידים יהודים, ערבים ודרוזים, באחוזים

שמתבגרים: שיעור הבוגרים הערבים והדרוזים המשתמשים בטבק עולה, ובקרב האוכלוסייה היהודית ניכרת ירידה.

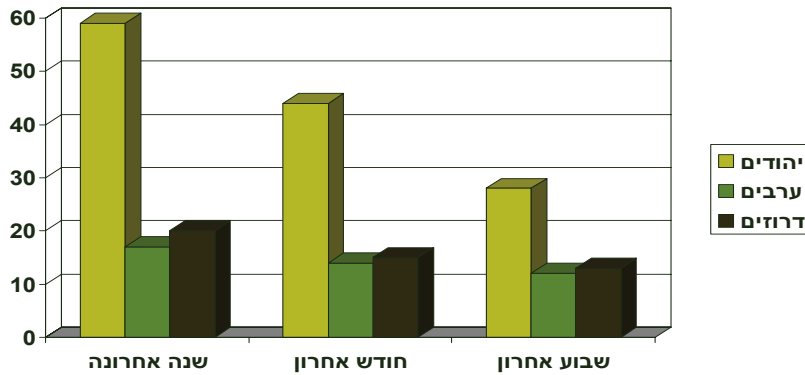
יצוין כי אוכלוסיית המחקר כללה בנים ובנות. בקרב הבנים היהודים השיעורים דומים לשיעורים שבקרב הבנים הערבים; בקרב הבנות היהודיות שיעור השימוש בטבק גבוה בהרבה מזה שבקרב הבנות הערביות, אם כי גם בנות ערביות מתחילות להשתמש בטבק (כיום שיעורן 8 אחוזים).

תרשים מס' 2 מציג את שיעור השימוש באלכוהול. הממצאים מראים כי 17 אחוזים מן התלמידים דיווחו על שימוש במשקה אלכוהולי כלשהו בשנה האחרונה (הובהר לנחקרים כי אין מדובר באלכוהול למטרות דת, כמו קידוש). בחודש האחרון 14 אחוזים מן הנשאלים צרכו משקאות אלכוהוליים ו-12 אחוזים צרכו בשבוע האחרון. המשקה השכיח הוא יין מסוג כלשהו. נמצאה מגמה דומה לזו שנמצאה בשימוש בטבק: בני הנוער הערבים אינם מבליים בדיסקוטקים או במועדוני לילה, לכן גם השימוש באלכוהול רווח הרבה פחות מאשר בקרב האוכלוסייה היהודית.

נזכיר כי דת האסלאם אוסרת מכול וכול שתיית אלכוהול בכל כמות שהיא. למשל, באמצע שנות השמונים הרסה התנועה האסלאמית את כל החנויות לממכר משקאות אלכוהוליים באום אל פחם ובבאקה אל-ערביה. מי ששותה היום עושה זאת בסתר, לא בפרהסיה, וגם בחתונות נוהגים להסתיר את המשקה מתחת לשולחן או יוצאים ושותים בחוץ. אין מניחים משקאות על השולחן ויש בכך פיקוח מסוים על התופעה הנתפסת כשלילית במידה רבה.

תרשים מס' 3 מציג את שיעור השימוש בסמים בלתי חוקיים. כאן יש קטגוריות שונות של

תרשים מס' 2: שיעור השימוש באלכוהול בשנה האחרונה בקרב תלמידים יהודים, ערבים ודרוזים, באחוזים

חומרים, כגון שימוש בתרופות שלא לצורך רפואי, שימוש בקנאביס לסוגיו ושימוש בחומרים לא חוקיים אחרים, אשר בציבור נקראים לפעמים "סמים קשים". במשאל התבקשו הנחקרים לדווח על שימוש בסם בלתי חוקי בשנה האחרונה.

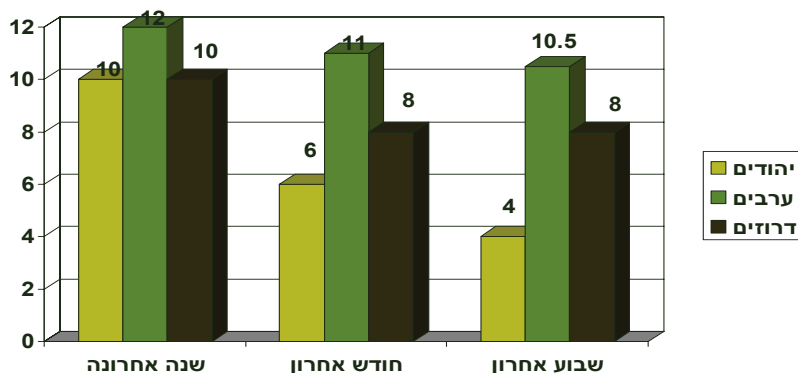
הממצאים מלמדים על מגמה של עלייה בשימוש בקרב בני הנוער הערבים. כזכור, הם משתמשים פחות בטבק אבל משתמשים יותר בסמים ביחס לנוער יהודי. גם בקרב בני הנוער הדרוזים ניכרת עלייה מאז 1998.

אשר לשימוש בתרופות מרשם שלא לצרכים רפואיים (חומרים ממריצים או תכשירים להרזיה ותרופות הרגעה), 8 אחוזים מהתלמידים שהשתתפו במחקר דיווחו כי צרכו בשנה האחרונה תרופות אלה; 7 אחוזים מהם צרכו אותן בחודש האחרון ו-7 אחוזים בשבוע האחרון. בשנה האחרונה השימוש בתרופות הרגעה שכיח יותר מהשימוש בתרופות מעוררות או בתרופות להרזיה.¹

שימוש בקנאביס (חשיש ומריחואנה): שיעור בני הנוער במדגם שדיווחו כי השתמשו בקנאביס בשנה האחרונה עמד על 6 אחוזים ושיעור המשתמשים בשבוע האחרון היה זהה. שיעורי השימוש הדומים בכל אחת מתקופות הזמן עשויים לרמוז על קיומה של קבוצה שמשתמשת באופן קבוע בקנאביס. השימוש בחשיש שכיח יותר בהשוואה למריחואנה.

1 על פי נתונים שהתקבלו ממחקר HBSC (Health Behaviors in School-Aged Children), מתברר כי במגזר הערבי שיעור הבנים והבנות המשתמשים בתרופות להרזיה גבוה מאוד. אין לנו הסבר מדוע שיעור זה גבוה כל כך.

תרשים מס' 3: שיעור השימוש בסם בלתי חוקי בשנה האחרונה בקרב תלמידים יהודים, ערבים ודרוזים, באחוזים

למעלה מ-9 אחוזים מן הנשאלים דיווחו על שימוש בסמים בלתי חוקיים אחרים בשנה האחרונה. סמים כגון אדולן, מורפיום, קוקאין, קראק ו-LCD הם סמי הזיה המשפיעים גם על מערכת העצבים והטיפול במכורים להם קשה מאוד. שיעור המשתמשים בסמים קשים בחודש האחרון היה 8.5 אחוזים ושיעורם בשבוע האחרון היה 8 אחוזים.

בחמש השנים האחרונות מסתמנת עלייה של אחוז אחד בשיעור המשתמשים בסמים קשים מקרב בני הנוער הערבים. ניסינו להגדיר את המאפיינים הדמוגרפיים והאישיים שלהם, והדבר נעשה בשלוש נקודות זמן. מאחר שהתמונה הכללית והדפוסים של הקשר בין השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים לבין משתנים אלה דומים בכל שלוש נקודות הזמן, יוצג ניתוח הממצאים של המשתמשים בשנה האחרונה בלבד.

מגדר:

- השימוש בכל סוגי החומרים הפסיכו-אקטיביים גבוה יותר בקרב הבנים בהשוואה לבנות. בחברה הערבית, המסורתית יותר, אין מאפשרים לבנות לצאת ואף לא להשתתף באירועים חברתיים כפי שמאפשרים לבנים. הבנים נהנים יותר מחופש תנועה והם גם רשאים לחזור הביתה בשעות מאוחרות. משום כך אין זה מפתיע ששיעור הבנים המשתמשים בחומרים אלה גבוה יותר מזה שבקרב הבנות.
- שיעור הבנים המשתמשים בטבק גבוה פי 4.5 ויותר משיעור הבנות.

- שיעור הבנים המשתמשים במשקאות אלכוהוליים גבוה פי 3 ויותר משיעור הבנות המשתמשות במשקאות אלכוהוליים.
- הסבירות להתנסות בחומרים פסיכו-אקטיביים גבוהה יותר בקרב הבנים.
- מאז שנת 1998 ניכרת עלייה בדיווחי הבנות על שימוש בחומרים חוקיים – טבק ומשקאות אלכוהוליים. בשנת 1998 שיעור הבנות הערביות שעישנו טבק היה 3.5 אחוזים וכיום הוא נע סביב 6 אחוזים. כך גם במשקאות אלכוהוליים.

גיל:

הנבדקים חולקו לשלוש קבוצות גיל: עד 14 שנה, 15 עד 16 שנה, ו-17 שנה ומעלה. נמצאו הבדלים מובהקים בשיעורי השימוש בכל החומרים הפסיכו-אקטיביים מלבד השימוש בסמים בלתי חוקיים ובתרופות. קשה להצביע על מגמה ברורה ביחס לרפואי השימוש בחומרים הפסיכו-אקטיביים לפי גיל, אולם השימוש הרב ביותר ברוב החומרים האחרים הוא בקרב גילאי 15-16 (כיתות ט'-י'), ובגילאי 17-19 נמצאה ירידה בשיעורי השימוש בסמים האסורים על פי החוק. ככל שבני הנוער מתבגרים הולכת ופוחתת צריכת הסמים הקשים.

מאפיינים משפחתיים:

- שיעורי השימוש בכל סוגי החומרים הפסיכו-אקטיביים, חוקיים ושאינם חוקיים, נמוכים יותר בקרב הנחקרים הגרים בחברת שני הוריהם לעומת הנחקרים הגרים בהסדר אחר. שיעור צריכת הקנאביס, למשל, עמד על 5.5 אחוזים בקרב בני הנוער המתגוררים עם שני ההורים, לעומת 14.3 אחוזים בקרב אלה הגרים בהסדר אחר; שיעור צריכת הסיגריות עמד על 12.9 ו-24.5 אחוזים, בהתאמה.
- ככל שהמשפחה נתפסת בעיני הנער כמופרדת ומפוררת כך גבוהים שיעורי השימוש בחומרים הפסיכו-אקטיביים מכל הקבוצות, ואילו במשפחה הנתפסת כמלוכדת שיעורי השימוש נמוכים יותר. ההבדלים בשיעורי השימוש בכל הקבוצות של החומרים הפסיכו-אקטיביים על פי הלכידות המשפחתית מובהקים מאוד, בעיקר בהשוואה בין משפחות בעלות לכידות נמוכה לעומת משפחות בעלות לכידות גבוהה. למשל, 11.6 אחוזים מקרב הנבדקים ממשפחות בעלות לכידות נמוכה דיווחו על שימוש בקנאביס לעומת 4.5 אחוזים במשפחות בעלות לכידות בינונית ו-1.7 אחוזים במשפחות בעלות לכידות גבוהה.
- במשפחות שבהן היכולת הנתפסת של המשפחה להסתגל ולהשתנות בהתאם לנסיבות החיים לא נמצא קשר עקיב וברור לשיעורי השימוש במרבית החומרים הפסיכו-אקטיביים. השימוש סמים אחרים ובקנאביס גדל ככל שהסתגלות המשפחה נתפסת כנמוכה יותר. למשל, 11 אחוזים מהנבדקים שתיארו את משפחתם כבעלת הסתגלות נמוכה דיווחו על

שימוש בסמים אחרים לעומת 5.8 אחוזים בקרב נבדקים ממשפחות שבהן ההסתגלות בינונית ו-4.2 אחוזים מהנבדקים ממשפחות שבהן ההסתגלות נמוכה.

רקע חברתי-כלכלי:

- שיעור השימוש בטבק, במשקאות אלכוהוליים, בסם בלתי חוקי כלשהו, בסמים אחרים ובקנאביס גדל ככל שהשכלת האם גבוהה יותר, אם כי הממצאים מובהקים רק לגבי שיעור השימוש במשקאות אלכוהוליים.
- ניכרת עלייה הדרגתית בשיעורי השימוש בסיגריות, במשקאות אלכוהוליים ובקנאביס ככל שהשכלת האב גבוהה יותר. עם זאת, גם כאן נמצאה מובהקות סטטיסטית רק בהבדלים בין שיעורי השימוש במשקאות אלכוהוליים. נראה שבמשפחות שבהן השכלת האב אינה גבוהה לבני הנוער אין כסף לקנות את החומרים; לעומת זאת, כשהשכלת ההורים גבוהה יותר ותעסוקת האב מכניסה כסף רב יותר, האפשרויות לקנייה רבות יותר.
- שיעורי השימוש באלכוהול ובתרופות גבוהים במובהק בקרב בני נוער שאבותיהם עובדי מנהל ואקדמאים מאשר בקרב בני הנוער שאבותיהם עוסקים בתחומים אחרים או אינם עובדים כלל.
- יש הבדלים מובהקים בשיעורי השימוש בכל סוג החומרים הפסיכו-אקטיביים על פי מידת הדתיות. ההבדלים בולטים בעיקר בהשוואה בין שתי קבוצות – בני הנוער שמידת הדתיות שלהם גבוהה משתמשים פחות מבני הנוער שמידת הדתיות שלהם נמוכה. ההבדלים ברורים פחות בקרב בני הנוער שמידת הדתיות שלהם בינונית.
- לא נמצאו הבדלים מובהקים כלשהם בשיעורי השימוש בחומרים הפסיכו-אקטיביים בין בני נוער למשפחות בעלות מכונית לעומת בני נוער שבמשפחתם אין מכונית.

גורמים קוגניטיביים, כוונות התנהגות ועמדות:

נהוג לייחס לגורמים קוגניטיביים – כגון כוונות התנהגות, עמדות וערכים – השפעה ניכרת על תהליכים המניעים את האדם להתנסות בחומרים פסיכו-אקטיביים. מקובלת הסברה שככל שגישות ועמדות של אדם כלפי סם מסוים חיוביות יותר, כלומר ככל שהוא מייחס לחומרים פסיכו-אקטיביים תכונות והשפעות חיוביות יותר, כך תתחזקנה כוונות ההתנהגות לכיוון של שימוש בסם. אכן, נמצא במחקר כי יש מתאם בין עמדתם של הנשאלים כלפי הסם לבין כוונת השימוש. הדבר מעיד על התודעה של בני הנוער הערבים ועל מידת חשיפתם לסכנות הטמונות בחומרים האלה.

משתני האישיות:

משתני האישיות נבדקו משני היבטים: תחושת הגיבוש ומידת החוסן. תחושת הגיבוש היא תכונת אישיות המאפשרת לאדם להתמודד עם מצבי מצוקה. הממצאים מורים על כך שככל שתחושת הגיבוש נמוכה יותר כך ניכרת יותר מגמה להתנסות בסמים, ושיעורי השימוש בסמים מכל קבוצות החומרים קטנים ככל שגדלה תחושת הגיבוש של הנער. המתאמים בין שני משתנים אלה מובהקים מבחינה סטטיסטית לגבי כל קבוצות החומרים. ממצא זה מחזק את הקשר המקובל בין בריאות הנפש לבין שימוש מועט בסמים. על פי ממצאים אלה, אדם שתחושת הקוהרנטיות שלו נמוכה מתמודד עם לחצים תוך הסתייעות במנגנוני הגנה רגרסיביים כגון בריחה באמצעות שימוש בסמים. דפוס נוסף שנבדק הוא מידת השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים על פי מידת החוסן. נמצא כי ככל שרמת החוסן המדווחת נמוכה יותר כך גדלים שיעורי השימוש בכל קבוצות החומרים הפסיכו-אקטיביים. נתונים אלה מובהקים לגבי כל קבוצות החומרים הפסיכו-אקטיביים.

סיכום

ממצא מעניין אשר מסתמן כמאפיין את בני הנוער הערבים הוא הדמיון בשיעורי השימוש בנקודות הזמן השונות. ממצאי המחקר מלמדים כי בני קבוצה מסוימת של תלמידים משתמשים בקביעות בחומרים פסיכו-אקטיביים, אך הם ממשיכים לבוא ללימודים בבית הספר. ייתכן שיש צורך בתכניות התערבות מיוחדות אשר יותאמו לקבוצה זו.

ככלל, השוואת ממצאי המחקר הנוכחי לממצאי מחקרים העוסקים בכלל אוכלוסיית התלמידים בישראל מראה, כי מבחינות מסוימות אין הבדל משמעותי בין בני הנוער הערבים ובין בני הנוער היהודים במאפייני השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ובמגמות השינוי בשימוש בהם (כמו צמצום הפער בין בני בנים ובנות בצריכת חומרים פסיכו-אקטיביים). עם זאת, שיעורי השימוש עצמם שונים: מסתמן כי בני נוער יהודים צורכים טבק ואלכוהול יותר מבני נוער ערבים.

בילוי שעות הפנאי וחינוך בלתי פורמלי

מרים כהן־נבות

תחום הפנאי הוא תחום חדש יחסית בהיסטוריה של החברה. כיום נודעת לו חשיבות משום שבשנים האחרונות הפנאי העומד לרשותנו רב יותר, בניגוד לעבר שבו היו הכול עסוקים בדאגה לצורכי הקיום, הן המבוגרים והן הילדים. המשאבים הכספיים הזמינים כיום הביאו לעלייה בצריכה, כלומר יש באפשרותנו לעשות דברים נוספים. משום כך התפתחה תעשייה של שירותי פנאי ושל ארגונים שעיסוקם בכך, והם מספקים לנו הזדמנויות רבות מאוד להעשרה ולניצול הפנאי. גם הטכנולוגיה ואמצעי התקשורת, כמו הטלוויזיה, המחשב ועוד, פותחים בפנינו עולמות נוספים. הפנאי אפוא טומן בחובו סיכויים רבים ללמידה ולהעשרה, אך גם סיכונים.

בני הנוער כיום יכולים לנצל את הפנאי שלרשותם באמצעות החינוך הבלתי־פורמלי: חוגים, מועדונים ומרכזי נוער (המונח באנגלית הוא After School Programs), כלומר מסגרות הנוספות על מערכת החינוך הפורמלי. חוקרים בארה"ב גורסים כי השירותים הללו הם שירותים בסיסיים משום שהם נותנים מענה על הצרכים האוניברסליים של כל האוכלוסייה.

תרומתן של מסגרות החינוך הבלתי־פורמלי באות לידי ביטוי בכמה דרכים: הן מאפשרות ללומדים בהן לרכוש מיומנויות וכישורי חיים הנוספים על אלה הנלמדים בבית הספר. מיומנויות אלה תורמות לביטחון העצמי ומזמנות אפשרויות להצלחה ולמימוש עצמי של כישורים שונים שאינם באים לידי ביטוי במידה מספקת בבית הספר. מסגרות החינוך הבלתי־פורמלי מספקות הנאה משום שהן מאפשרות הפוגה מן הפעילות השגרתית היום־יומית. החינוך המשלים מאפשר ללמוד הרבה מאוד דברים חשובים ולהתנסות בחוויות החורגות מן השגרה. תנועות הנוער, למשל, מספקות חינוך לערכים וחינוך לנורמות וליחסים בין אדם לחברו. כל אלה חשובים בתהליכי הסוציאליזציה. יתר על כן, בני הנוער לומדים שם לתרום ולהשפיע, כלומר לתרום באמצעות התנדבות ולהשפיע על הנעשה הקהילה, על הנעשה ביישוב ועל הנעשה במדינה. לחינוך הבלתי־פורמלי נודעת חשיבות רבה לנוער בסיכון, כלומר הנושרים הגלויים, אבל גם הנושרים הסמויים, אותם בני נוער הרשומים בבית ספר ואולי נוכחים בו, אך מנותקים מן המתרחש. בני הנוער משתי הקבוצות סובלים מבעיות רבות ואף מורכבות. להם נוספת קבוצה שלישית, של בני נוער העוסקים בפעילויות המסוכנות להם והמסוכנות לחברה.

המסגרות הבלתי-פורמליות מאפשרות להנחיל ערכים נורמטיביים לבני נוער בסיכון, בייחוד למי שכבר אינם נמצאים בבית הספר. החינוך הבלתי-פורמלי מזמן אפשרות למפגש עם עולם אחר ואף להגביר את המחויבות ללמידה גם אם אין מדובר במסגרת של לימודים פורמליים, שהרי הוא מכיל יסודות לימודיים העשויים למשוך את בני הנוער חזרה לתפיסה של לימודים או להעמיד אותם על חשיבות הלימודים. קשר משמעותי עם מבוגר דואג ואכפתי עשוי לעזור במידה רבה לבני נוער בסיכון. מבוגר כזה הוא גם מודל לחיקוי, כלומר דמות שהנער יכול ללמוד ממנה נורמות, דרכי התנהגות ודרכי תקשורת.

המסגרות הבלתי-פורמליות מלמדות גם לתת ולא רק לקבל. רבים מבני הנוער בסיכון עברו במסלול ארוך של קבלת טיפול בשירותים למיניהם, אך במסגרות אלה הם עשויים להתנסות בחוויה אחרת. יש המקבלים בהן ארוחה חמה, בעיקר ילדים הנמנים עם משפחות שמצבן הכלכלי קשה. תשומת לב לצרכים הבסיסיים הפיזיים בדמות ארוחה חמה תורמת רבות לרווחתם. ככלל, צמצום האפשרויות של אותם בני נוער לפעול כאוות נפשם ברחוב הוא צמצום מבורך.

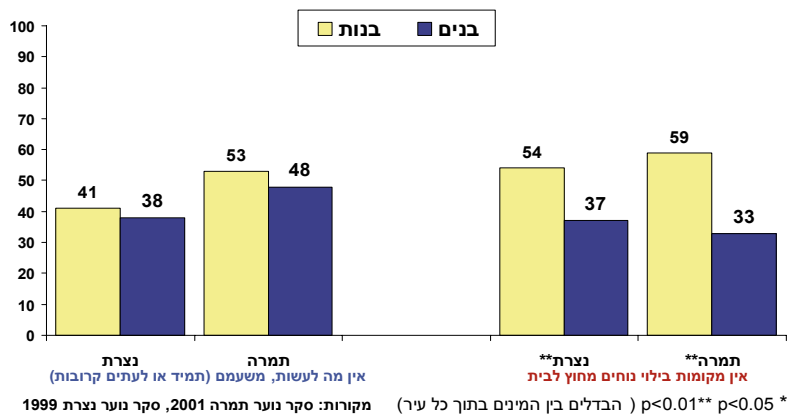
המסגרות הבלתי-פורמליות אינן עשויות מקשה אחת; יש מסגרות באיכות טובה מאוד ויש שאיכותן טובה פחות. הדבר תלוי בתשתיות של המסגרות, כלומר מבנה הולם, ציוד שמיש למשחק, מגרש ספורט ראוי וכד'. למרבה הצער, לעתים מקימים מיזמים בלא לספק את המשאבים הדרושים. גם איכות הפעילויות שהמסגרות מציעות אינה מקשה אחת; נדרש מגוון של פעילויות מעניינות התואמות את הצרכים של הילדים. חשיבות מרכזית נודעת לתפקודו ולמיומנותו של צוות המדריכים: עליהם לדעת ליצור את הקשרים המשמעותיים עם בני הנוער ולדעת להתמודד עם הצרכים שלהם, עם קשיי המשמעת ועם בעיות התנהגות, אם הן מתעוררות.

כללי ההתנהגות במסגרת הבלתי-פורמלית חשובים אף הם: נשאלת השאלה אם המועדון בעצם מעתיק באופן שרירותי למדי את כללי ההתנהגות והציפיות של בית הספר, על ההיררכיה שבו, או אם אנשי המקום יודעים לפעול על פי העקרונות החשובים בחינוך הבלתי-פורמלי – שיתוף בני הנוער, מתן אפשרות להתנסויות והנהגת מערכות יחסים השונות מאלה שחווים הילדים בבית הספר.

להלן אציג נתונים על מידת ההשתתפות של בני נוער ערבים בחינוך הבלתי-פורמלי, על פעילות פנאי עצמאית ועל פעילות עם חברים ועם בני המשפחה, תוך הבלטת ההבדלים הרבים הקיימים בין הבנים והבנות ותוך השוואה לאוכלוסייה היהודית. מקור המידע העיקרי שממנו נשאבו הנתונים הוא סקר HBSC (Health Behaviors in School-Aged Children), סקר בין-לאומי המתבצע בישראל באחריות ד"ר יוסי הראל-פיש מאוניברסיטת בר-אילן.¹ הנתונים

1 ד"ר יוסי הראל-פיש מאוניברסיטת בר-אילן הוא החוקר הראשי של מחקר HBSC בארץ (בריאות, רווחה נפשית וחברתית ודפוסי התנהגות סיכון בקרב בני נוער לומדים). המחקר הנוגד נעשה בשיתופו ובשיתוף ד"ר ח'אלד אבר-עסבה, מנהל מכון "מסאר" למחקר, תכנון וייעוץ חברתי.

תרשים מס' 1: דיווחי בני נוער ערבים בתמרה ובנצרת על מקומות בילוי ועל בילוי בשעות הפנאי לפי מגדר, באחוזים

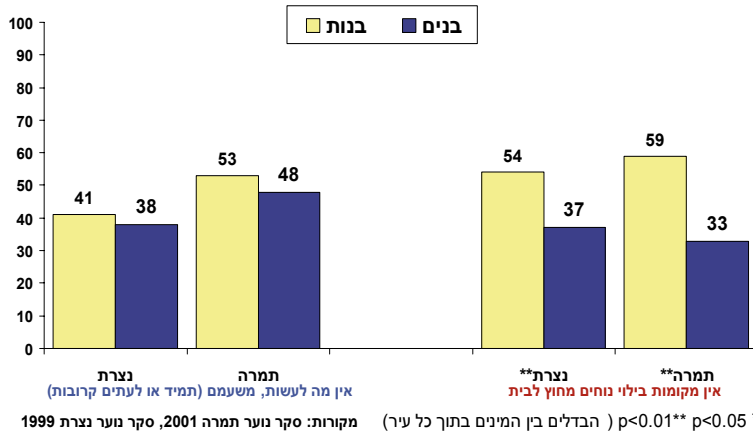

המדווחים כאן נאספו בשנת 2004 בקרב כ־6,000 בני נוער ערבים וכ־5,200 בני נוער יהודים. כמו כן יוצגו נתונים משני סקרים גדולים שנעשו במכון ברוקדייל, אחד מהם בשיתוף עיריית תמרה יחד עם ד"ר יאסר עואד ומוחמד שמא, ואימאן עואדיה מצוות מכון ברוקדייל.² הסקר בדק מדגם מייצג שמנה מעל 700 בני נוער מכל שכבות הגיל, כולל הנושרים וכולל תלמידי בתי הספר החלופיים. הסקר השני נעשה בשיתוף עיריית נצרת יחד עם ד"ר בשיר עבדו, ד"ר ח'אלד אבו־עסבה וד"ר מונא ח'ורי־כסאברי,³ ובו נבדק מדגם מייצג של כ־730 תלמידים בעיר. שני הסקרים בתמרה ובנצרת בדקו לעומק את הסוגיות הנוגעות לפעילות הפנאי ולחינוך הבלתי־פורמלי בשל החשיבות הרבה שאנו מייחסים לתחום זה. הסקרים נעשו בעקבות דאגה הולכת וגוברת לנוכח האלימות: חשנו כי בנצרת מתרבים מעשי הוונדליזם ונדרשנו לחשוב מה המענה לבעיית האלימות; היה ברור כי הילדים משתעממים, מסתובבים בחוסר מעש ופונים לאלימות.

בסקרים נשאלו בני הנוער מה הנושא המטריד אותם ביותר ומה התחום שבו על העיר לפעול למען בני הנוער החיים בה. שיעור גבוה של התשובות בכל הסקרים הצביע על החינוך הבלתי־פורמלי או פעילות פנאי, כלומר בילוי הזמן לאחר שעות הלימודים, וברור לחלוטין

2 ראו מ' כהן־נבון וא' עואדיה, בני נוער בתמרה: איתור צרכים כבסיס לתכנון שירותים, מאירס־ג'וינט־מכון ברוקדייל, ירושלים 2006.
 3 ראו ח' אבו־עסבה, מ' כהן־נבון וב' עבדו, איתור צרכים של בני הנוער בנצרת, מאירס־ג'וינט־מכון ברוקדייל, ירושלים 2003.

תרשים מס' 2: השתתפות בני נוער משני המגזרים בפעילות של החינוך הבלתי-פורמלי לפי מגדר, באחוזים

כי הנושא מעסיק אותם. הנושא מעסיק מאוד גם את אנשי המקצוע במקום. בני הנוער נשאלו אם יש בעיר מקומות שבהם הם יכולים להסתובב ולהרגיש נוח.

תרשים מס' 1 מראה כי שליש מהבנים ו-60 אחוזים מהבנות בתמרה אמרו כי אין מקום בילוי בעיר. בנצרת השיעורים דומים. אשר לבילוי לאחר שעות הלימודים, בתמרה כמחצית מבני הנוער, הן הבנים והן הבנות, מדרווחים שבדרך כלל או תמיד אין להם מה לעשות או שהם משתעממים. בנצרת השיעורים נמוכים במקצת.

בסקר הארצי (HBSC) נשאלו בני הנוער אם השתתפו בשבוע האחרון בפעילות בחוג, במועדון או בתנועת נוער (תרשים מס' 2).

הנתונים אולי מפתיעים: 63 אחוזים מהבנים הערבים ו-42 אחוזים מהבנות הערביות ציינו שהיו בפעילות כלשהי. מנגד, 60 אחוזים מהבנים היהודים ו-53 אחוזים מהבנות היהודיות דיווחו שהיו בפעילות קבוצתית מאורגנת כלשהי. ניכר פער גדול מאוד בין הבנים והבנות הערבים, והפער בין הבנות הערביות לבין הבנות היהודיות אף הוא גדול. נשאלת השאלה מה עושים בני הנוער במועדונים אלה. רוב הפעילות היא פעילות ספורט, ומשתתפים בה גם הילדים הצעירים יותר. כן נערכים חוגי אמנות, דרמה, מחשבים, מוזיקה וטיולים.

מה הסיבות לאי-השתתפות בפעילויות? לוח מס' 1 מפרט את הסיבות על פי הסקרים שנערכו בתמרה ובנצרת.

מחצית מבני הנוער אמרו ששעות החוגים אינן מתאימות להם. מעל 40 אחוזים השיבו שהם עסוקים מדי, כנראה עסוקים בעיקר בבית ספר אבל לעתים גם בעבודה מחוץ לבית

לוח מס' 1: הסיבות לאי־השתתפות בני נוער ערבים בתמרה ובנצרת בפעילויות בלתי־פורמליות, על־פי דיווח בני הנוער, באחוזים

הסיבה לאי־השתתפות	תמרה	נצרת
שעות החוגים אינן מתאימות לי	50	51
אני עסוק מדי	45	42
החוגים אינם מעניינים	41	40
איני מרגיש נוח עם הנערים האחרים	31	21
החוגים עולים כסף רב מדי	32	22
אין תחבורה נוחה	26	20
איני מכיר חוגים או איני יודע היכן הם מתקיימים	22	29
במשפחה לא מרשים לי	14	12
החוגים משותפים לבנים ולבנות	15	7

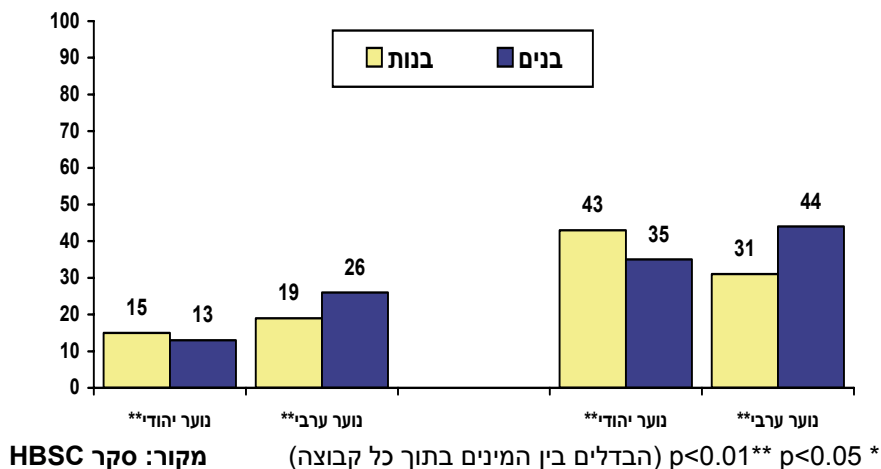
(מקורות: סקר נוער תמרה, 2001; סקר נוער נצרת, 1999)

הספר והבנות לעתים עסוקות בעבודה בבית; התשובה "החוגים אינם מעניינים" מדאיגה — 40 אחוזים אומרים כי יש חוגים אך הם אינם מושכים דיים. התשובה "איני מרגיש נוח עם הנערים האחרים" נאמרה מפייהם של 30 אחוזים מן הנשאלים בתמרה ומפי 20 אחוזים מהמשיבים בנצרת. אשר לעלות, התשובה מעניינת משום שבשתי הערים האלה החוגים היו מסובסדים, אך מתברר שפעמים רבות חשבו בני הנוער כי יש לשלם בעבורם כסף רב יחסית. הדבר מלמד על מחסום קוגניטיבי, ולכן ייטיבו לעשות מפעילי החוגים אם יפיצו את המידע הנכון. היו גם בני נוער שדיווחו כי אינם מכירים פעילות כזו ומעטים יחסית השיבו שהמשפחה אינה מרשה להם להשתתף. הופתענו מהשיעור הנמוך (בעיקר בקרב הבנות) של המשיבים כי אינם משתתפים משום שהחוגים משותפים לבנים ולבנות. מתברר שאין זה חסם משמעותי.

ביקשנו לברוק מי מבני הנוער משתתף בפעילויות ומי לא, ולשם כך נעשה ניתוח רב־משתני כדי לנבא מי הם הילדים הבאים לפעילות ומי לא, תוך כדי פיקוח על מאפיינים חברתיים־כלכליים אחרים. הממצאים מראים כי בשני המגזרים בני נוער בעלי המאפיינים האלה נוטים יותר להשתתף בפעילות פנאי מאורגנת:

- בנים (לעומת בנות), במיוחד במגזר הערבי
- תלמידים צעירים יותר
- בנים לאמהות משכילות יותר
- בני משפחות שמצבן הכלכלי טוב יותר (על פי הערכת בני הנוער הנשאלים)

תרשים מס' 3: השתתפות בפעילות התנדבותית ובוועדה נבחרת בקרב בני הנוער בשני המגזרים, לפי מגדר, באחוזים

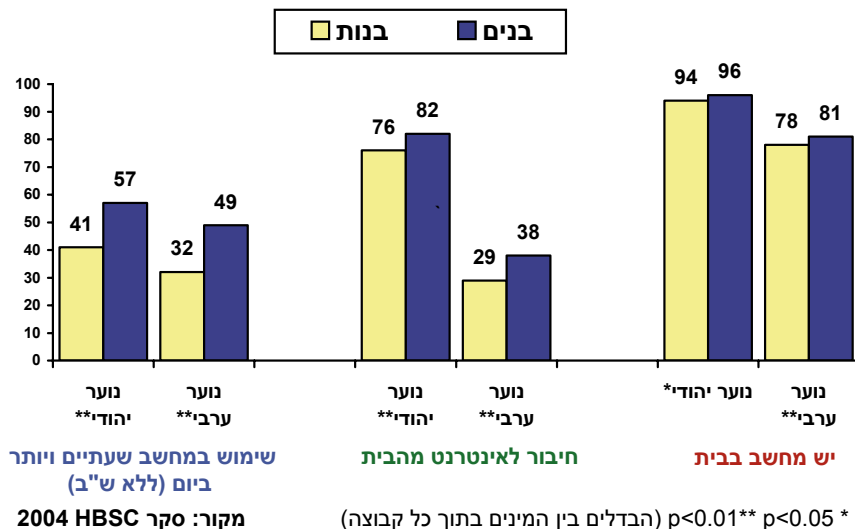
תרשים מס' 3 מציג את שיעור ההשתתפות בפעילות התנדבותית (במסגרת בית הספר או מחוץ לו) כפי שעלה בסקר הארצי. כידוע, בתי הספר מפעילים תכניות למחויבות אישית ולהתנדבות בקהילה.

שיעור המתנדבים בקרב הבנים הערבים עמד על 44 אחוזים ושיעור הבנות המתנדבות היה נמוך יותר. בקרב בני הנוער היהודים המגמה הפוכה – הבנות מתנדבות יותר מן הבנים. אשר לחברות בוועדה נבחרת, הבנים הערבים מציינים שהם פעילים יותר בתחום הזה לעומת הבנות, וגם בנושא זה המגמה הפוכה בקרב בני הנוער היהודים.

נושא נוסף שנבדק במחקר הוא מידת השימוש במחשב. תרשים מס' 4 מציג את שיעור בני הנוער שיש בביתם מחשבים, את מידת השימוש באינטרנט ואת הזמן המוקצה לשימוש במחשב. הסקר מראה כי בבתיהם של 80 אחוזים בקירוב מבני הנוער הערבים יש מחשב בבית, שיעור גבוה מאוד. לעומת זאת, השימוש באינטרנט נפוץ הרבה פחות בקרב בני הנוער הערבים – 38 אחוזים מהבנים ורק כ-30 אחוזים מהבנות.

ניכר פער גדול מאוד בין בני הנוער הערבים ובין בני הנוער היהודים בחיבור לאינטרנט. הגדרנו שימוש רב במחשב כמשך של שעותיים ויותר ליום, לא כולל שיעורי בית, ו-49 אחוזים מהבנים הערבים ציינו שהם משתמשים במחשב שעותיים ויותר (הסקר נערך ב-2004, וייתכן כי היום אף חלה עלייה). לעומת זאת, רק 32 אחוזים מהבנות הערביות ציינו שהן משתמשות במחשב יותר משעותיים ביום. הפער בין הבנים והבנות גדול, אם כי קטן מזה שבקרב האוכלוסייה היהודית.

תרשים מס' 4: שיעור השימוש במחשב בקרב בני נוער בשני המגזרים, לפי מגדר, באחוזים

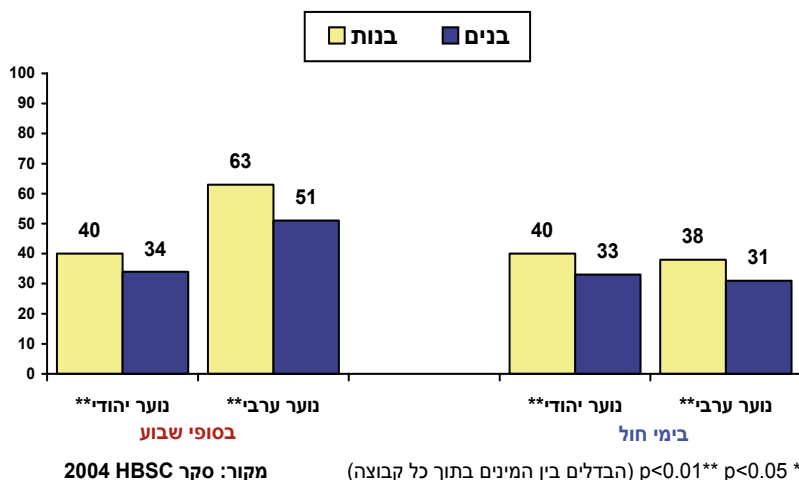

אשר לצפייה בטלוויזיה, העשויה להיות מקור לידע ולהעשרה אך גם לסרטים אלימים ועוד, נבדק שיעור הצופים במשך ארבע שעות ויותר ביום. בימי חול הבנות הערביות צופות בטלוויזיה יותר מן הבנים, והנתון מתאים לנתונים המראים כי הן יוצאות פחות מן הבנים לחוגים ולפעילות פנאי מאורגנת וגם מתנדבות פחות. בנושא זה אין כלל הבדלים בין היהודים והערבים. בסופי שבוע שיעור בני הנוער הצופים בטלוויזיה ארבע שעות ויותר גבוה בקרב בני הנוער הערבים: 50 אחוזים בקרב הבנים ויותר מ-60 אחוזים בקרב הבנות. גם בתחום זה ניכר פער לעומת בני הנוער היהודים.

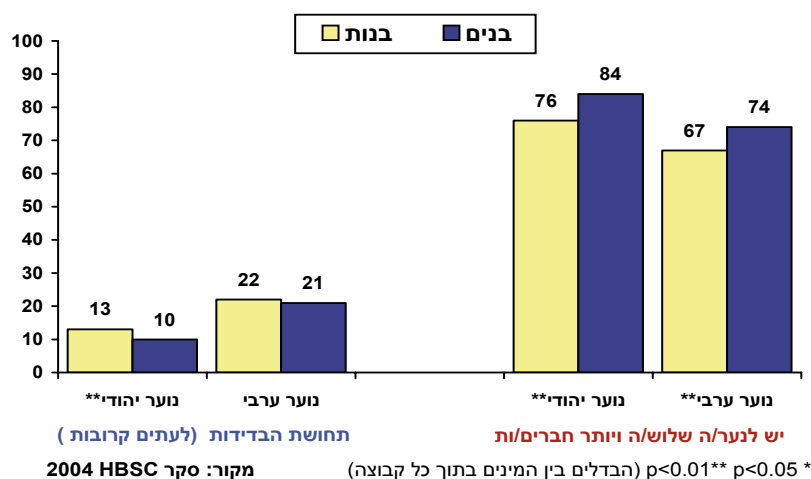
אשר לבילוי בני הנוער עם המשפחה, הסקר הראה כי בני הנוער הערבים מבלים עם המשפחה יותר מבני הנוער היהודים. עוד מצאנו כי הבנים הערבים מבלים מחוץ לבית עם חברים יותר מן הבנות, אך שניהם פחות מהיהודים.

תרשים מס' 6 מציג את הנתונים בדבר המצב החברתי של בני הנוער. לשם כך השתמשנו במדר של מספר החברים ושאלנו אם לנחקר יש שלושה חברים ויותר. גם בתחום זה נמצא פער בין הבנים לבנות הערבי, אם כי לא בנושא הבדידות: שיעור המדווחים על בדידות הן בקרב הבנים והן בקרב הבנות היה 20 אחוזים. אף שאין מדובר בשיעור גבוה, מדובר בדיווח ישיר על מצוקה, ושיעורו בקרב הערבים גבוה בהרבה מזה שבקרב היהודים.

תרשים מס' 5: שיעור הצפייה בטלוויזיה במשך היום בשני המגזרים, באחוזים, לפי מגדר ובחלוקה לימי חול וסופי-שבוע

תרשים מס' 6: מצבם החברתי של בני הנוער בשני המגזרים, לפי מגדר, באחוזים

סיכום

הממצאים מראים כי כמחצית מבני הנוער הערבים משתתפים בפעילויות של החינוך הבלתי-פורמלי. הבנים משתתפים יותר מן הבנות ובני הנוער הצעירים משתתפים יותר מבני הנוער המבוגרים יותר. הסיבות העיקריות לאי-השתתפות בפעילויות אלה הן: שעות הפעילות אינן מתאימות, בני הנוער עסוקים מדי והחוגים אינם מושכים דיים. כן נראה כי בני נוער המשתתפים לרמה סוציו-אקונומית גבוהה יותר משתתפים יותר מן האחרים.

אשר לדפוסי הפנאי של בני הנוער הערבים, הן הבנים והן הבנות, נמצא כי הבנים משתמשים במחשב יותר מן הבנות ומבלים עם חברים; הבנות צופות בטלוויזיה יותר מן הבנים ומבלות עם בני המשפחה. רבות מדווחות שאין בנמצא מקום נוח לבילוי עם חברים.

השוואה בין בני הנוער הערבים לבני הנוער היהודים מראה כי בני הנוער הערבים משתמשים פחות במחשב וצופים יותר בטלוויזיה בסופי שבוע, הם מבלים עם המשפחה יותר מבני הנוער היהודים, מבלים פחות עם חברים וחשים בדידות יחסית ליהודים.

מטרת הסקרים הללו היא לאתר צרכים ולהצביע על הדרכים למתן מענה על צרכים אלה. הממצאים מראים כי נדרש חיזוק של המערכת לחינוך הבלתי-פורמלי. יש להקדיש תשומת לב לצרכים של בני הנוער המבוגרים יותר, שכיום ממעטים להשתתף בפעילויות האלה. עוד בולטת חשיבותו של הצורך להפנות תשומת לב לבנות הערביות. ככלל, עלינו לתכנן טוב יותר את הפעילויות לנוכח אילוצי הזמן של בני הנוער, ויש לפעול לשיפור נגישותם של השירותים של המערכת הבלתי פורמלית לבני נוער מיעוטי יכולת, משום שהם אינם משתתפים בפעילויות במידה הרצויה. יתר על כן, נדרש פיתוח תשתיות ומתקנים קהילתיים כדי שבני הנוער הערבים יוכלו לבלות עם חברים בביטחון.

יחסים בין בני נוער ערבים להוריהם*

פאולה כאהן־סטרבצ'ינסקי

הקדמה

למשפחה נודעת חשיבות רבה בחיי הנער משום שהיא היחידה הראשונה להתפתחותו המשמעותית ולקשריו החשובים בעתיד. היא מהווה סוכן סוציאליזציה רב־עצמה, והיא וקבוצת השווים בבית הספר עשויים להקל על הנער כאשר מתחוללים השינויים והמשברים של גיל ההתבגרות. בנוסף, ידוע ממחקרים שונים שתמיכה של ההורים משפיעה על דפוסי ההתנהגות הקשורים לבריאות הנפש ולבריאות הפיזית של הנער. למשל, ידוע כי יחסי קרבה בין ילדים להורים ופיקוח של ההורים הם גורמי חוסן מפני מצוקות והתנהגויות סיכון בקרב בני נוער. יתר על כן, מחקרים שונים העלו שקרבה בין הורים לילדים תומכת בהסתגלות טובה יותר לבית הספר ומסייעת להצלחה של הילדים בלימודים. גם מעורבות ההורים בחיי הנער בבית הספר משפיעה במידה רבה על המוטיבציה ללימודים, על רמת ההישגים ועל טיב השאיפות לעתיד.

כיום מתחוללים שינויים בחברה הערבית בישראל וחלקם עשויים להשפיע על דפוסי היחסים במשפחה:

- הצטמצם מקומה של תרבות החמולה בחיי היום־יום של המשפחה;
- ניכרת נטייה של החברה הערבית לאמץ את ערכי המערב, המייחסים חשיבות לאינדיבידואליות לעומת הקולקטיביות;
- פער הדורות בין בני הנוער ובין הוריהם הולך וגדל בשל תפיסות תרבות שונות המהוות מקור לחילוקי דעות, לסכסוכים ולעימותים, הנוגעים להתנהגויות ולדרגות החופש בהתנהגויות;
- חלה עלייה ניכרת בשיעור ההשכלה בקרב הנשים. למשל, שיעור הנשים בעלות השכלה נמוכה של 0-8 שנות לימוד ירד מ־60 אחוזים בשנת 1990 ל־32 אחוזים בשנת 2006. בו

* המחקר התבצע בשיתוף ד"ר יוסי הראל־פיש, מאוניברסיטת בר־אילן, חוקר ראשי של מחקר HBSC בארץ (בריאות, רווחה נפשית וחברתית ודפוסי התנהגות סיכון בקרב בני נוער לומדים) ועם ד"ר חאלד אבו־עסבה – מנהל מכון מאסר.

בזמן גדל פי שלושה שיעור הנשים המשכילות שלמדו 13 שנים או יותר, מ-8 אחוזים בשנת 1990 ל-24 אחוזים בשנת 2006;

- חלה עלייה בשיעור הנשים המועסקות מחוץ לבית (כולל עבודה בעסקים משפחתיים). שיעור הנשים העובדות בגילים 35-44 עלה מ-11 אחוזים בשנת 1996 ל-24 אחוזים בשנת 2006. בקרב נשים בגילים 45-54 (קבוצת גיל של אמהות לבני נוער) עלה שיעור המועסקות מ-5 אחוזים בשנת 1990 ל-15 אחוזים בשנת 2006, כלומר פי שלושה.

תיאור המחקר

מחקר HBSC (Health Behaviors in School-Aged Children) עוסק ברווחה חברתית, ברווחה בריאותית ובהתנהגויות סיכון בקרב בני נוער בארץ (למעשה בקרב תלמידים). המחקר הוא חלק ממחקר בין-לאומי, והוא נערך מטעם אוניברסיטת בר-אילן מאז 1994, אחת לשנתיים או אחת לארבע שנים. איסוף המידע נעשה באמצעות שאלון למילוי עצמי במסגרת הכיתות. מכון ברוקדייל ומכון מסאר, שהיו שותפים למחקר שנערך ב-2004, בחנו את האוכלוסייה הערבית לעומקה. המחקר כלל 5,255 תלמידים יהודים ו-6,033 תלמידים ערבים בישראל, הלומדים בכיתות ו' עד י'. במאמר זה יוצגו ממצאים נבחרים על תפיסת בני הנוער הערבים את יחסיהם עם ההורים. חלק מהממצאים יוצגו להלן לפי מגזר וחלקם לפי מגדר. כן יוצגו שינויים שחלו על פני הזמן בנתונים אחרים.

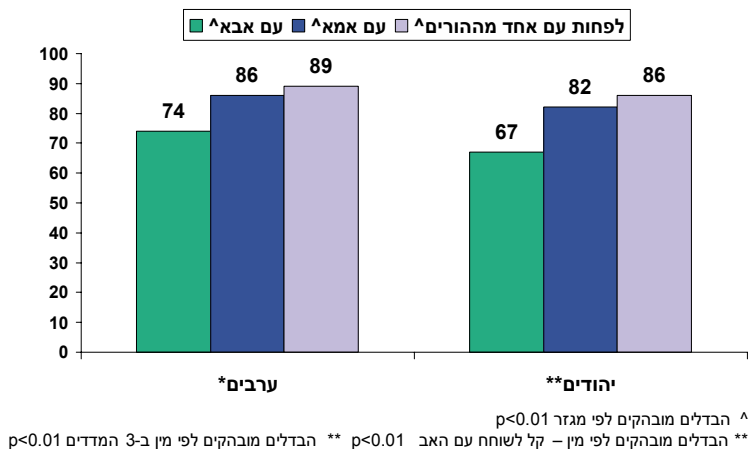
הממצאים

אחד הנושאים שנבדקו היה מידת הקושי של הנער או של הנערה לשוחח עם הוריהם על עניינים המטרידים אותם. תרשים 1 מציג את הממצאים: בשני המגזרים נשאלו הנחקרים בנפרד על האב ועל האם.

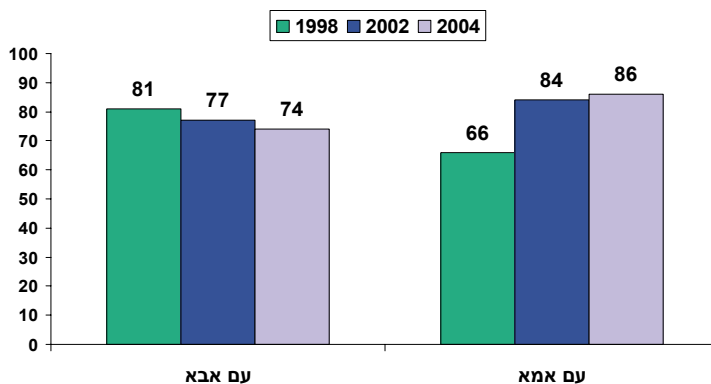
שיעור בני הנוער המתקשים לשוחח עם הוריהם גבוה הן בקרב היהודים והן בקרב הערבים. אשר לקשר עם האב, שיעור גבוה יותר של בני הנוער הערבים גורס שקל יותר לשוחח עם האבות לעומת היהודים. במשתנה זה ישראל ניצבת באחד המקומות הגבוהים בעולם. למשל, בשנת 2002 הייתה ישראל במקום השלישי, לאחר הונגריה ושוודיה. בשנת 1998 הייתה ישראל במקום הראשון.

תרשים מס' 2 מציג את השינויים על פני הזמן. בקרב התלמידים הערבים ניכרת מגמה של עלייה בקושי של בני הנוער לשוחח עם האב. לעומת זאת, ניכרת מגמה של ירידה בקושי לדבר עם האם. ניתן לשער שהשינויים בקשר עם האם נובעים מהשינויים בשיעורי ההשכלה והתעסוקה בקרב הנשים. עלייה ברמת ההשכלה של האמהות ויציאתן לעבודה מעידות על

תרשים מס' 1: מידת הקושי של בני הנוער לשוחח עם הוריהם בשני המגזרים, באחוזים

תרשים מס' 2: מידת הקושי של בני הנוער לשוחח עם הוריהם, בשני המגזרים, על פני השנים 1998–2004, באחוזים

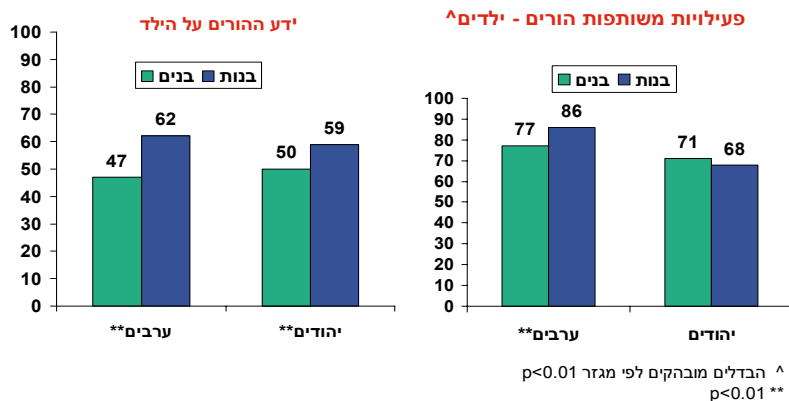

תהליך של מודרניזציה בקרב המשפחה העשוי להוביל לצמצום הפער הבין דורי בין אמהות וילדיהן המתבגרים, אך אין לכך הוכחות במסגרת המחקר הנוכחי.

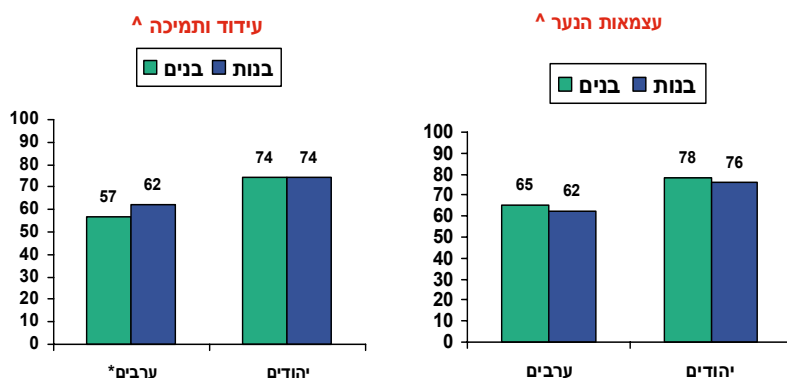
תרשים מס' 3 מציג שני מדדים מסכמים: הידע של ההורה על היבטים של חי הילד (מיהם חבריו, מה מעשיו בשעות אחר-הצהריים, מה מעשיו כשהוא יוצא לבלות בלילות, כיצד הוא מוציא את כספו וכו') והפעילויות המשותפות להורים ולבני הנוער.

לא נמצאו הבדלים בין ערבים ליהודים, אך נמצאו הבדלים בין המינים: בנות מדווחות יותר מבנים על כך שההורים יודעים מה מתרחש בחייהן. נמצאו הבדלים בין ערבים ליהודים הנוגעים

תרשים מס' 3: מידת הידע של ההורים על חיי הילד ופעילויות משותפות של ההורים עם בני הנוער, לפי מגזר ומין, באחוזים

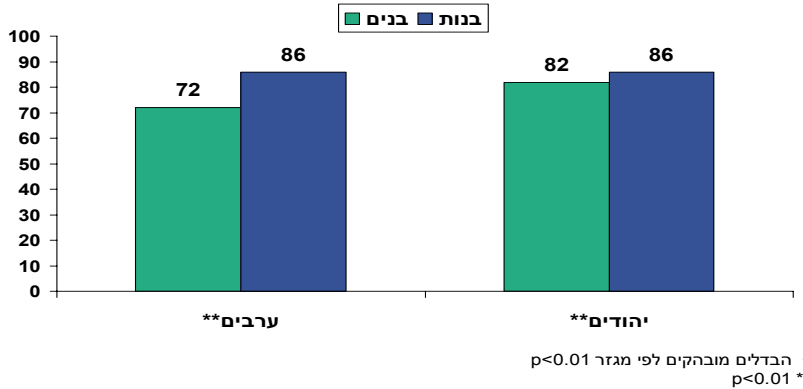
תרשים מס' 4: עידוד ותמיכה מן ההורים ועצמאותם של בני הנוער בשני המגזרים, לפי מגדר, באחוזים

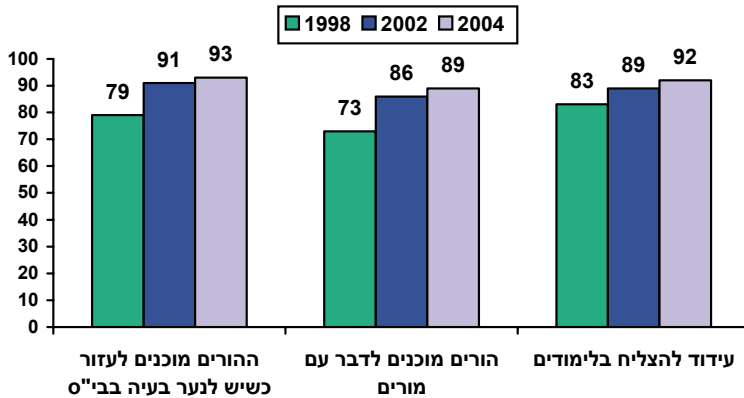
לפעילויות המשותפות להורים ולבני הנוער, הן בבית והן מחוץ לבית; בני נוער ערבים דיווחו על פעילויות משותפות במידה רבה יותר (הן הבנים והן הבנות). גם בנושא זה נמצאו הבדלים מובהקים בקרב בני נוער ערבים, לטובת הבנות.

תרשים מס' 4 מציג עוד שני מדדים מסכמים: עידוד ותמיכה מצד ההורים ומידת העצמאות של הנער. נמצאו הבדלים בין המגזרים, המצביעים על כך שבני נוער יהודים מדווחים יותר על קבלת תמיכה מצד ההורים, ללא הבדלים בין המינים. לעומת זאת, בקרב הערבים נמצאו הבדלים בין המינים: בנות מדווחות על קבלת תמיכה רבה יותר בהשוואה לבנים. גם במדד

תרשים מס' 5: מעורבות ההורים בשני המגזרים בענייני בית הספר, לפי מגדר, באחוזים

תרשים מס' 6: מעורבות ההורים בענייני בית הספר במגזר הערבי (באחוזים), בשנים 1998-2004

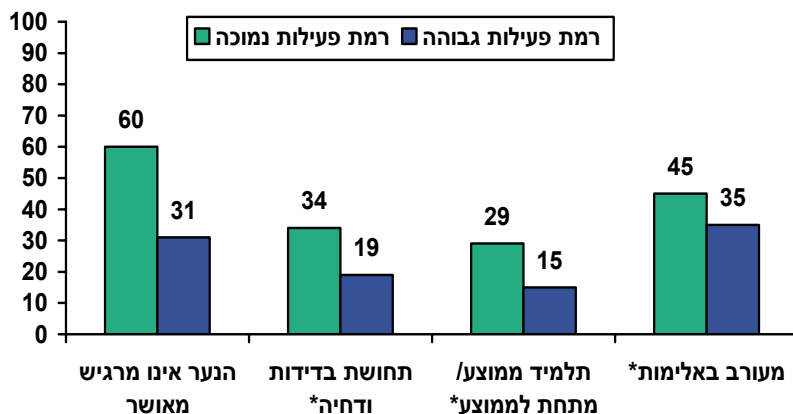

של עצמאות הנער נמצאו אותם הבדלים: יהודים מדווחים יותר על עצמאות, בלא הבדלים בין המינים.

תרשים מס' 5 מציג את מידת מעורבותם של ההורים בענייני בית הספר. נמצאו הבדלים בין המגזרים בקרב הבנים בלבד.

המדר של מעורבות ההורים בבית הספר נבדק לאורך זמן לגבי כל אחד מהמשתתפים המרכיבים את המדר: ההורים מוכנים לעזור כשיש בעיה בבית הספר; ההורים מוכנים לדבר

תרשים מס' 7: פעילות משותפת הורים-ילדים במגזר הערבי בקרב בני נוער בעלי מאפיינים שונים, באחוזים

עם המורים; ההורים מעודדים הצלחה בלימודים. בשלושת המשתנים האלה ניכרת מגמה ממשית של עלייה.

במסגרת המחקר נעשה ניתוח רב-משתני כדי לבדוק את השפעתם של משתנים שונים על הקשר בין ההורים לבני הנוער, ואלה המסקנות העיקריות:

- בכל המדדים של קשר הורה-ילד, היחסים של ההורים עם הבנות הדוקים יותר לעומת הבנים;
- ברוב המדדים יחס ההורים נעשה הדוק פחות ככל שעולה גיל הנער;
- אין קשר מובהק בין דת ורמת דתיות לבין יחסם של ההורים לנער או לנערה;
- ככל שגבוהה יותר השכלת האם עולים העידוד והתמיכה הנפשית בבני הנוער. עם זאת, האמהות המשכילות יותר מעניקות פחות עצמאות לילדיהן;
- במשפחות שמצבן הכלכלי טוב יותר, הקשר של ההורים עם ילדיהם הדוק יותר בכל התחומים (במיוחד בכל הקשור למעורבות ההורים בבית הספר).

תרשים מס' 7 מציג את הקשר בין שתי רמות של פעילויות משותפות עם ההורים, נמוכה וגבוהה, לבין מדדים של רווחה נפשית – אושר, בדידות ודחיה; ההערכה העצמית של הנער את הישגיו בבית הספר ומעורבות באלומות.

הממצאים מראים שבקרב התלמידים שרמת הפעילות עם הוריהם נמוכה (מעט פעילויות משותפות עם ההורים) גבוה שיעור המדווחים שהם אינם מרגישים מאושרים, מרגישים בדידות ודחיה, מגדירים את עצמם כתלמידים ממוצעים או מתחת לממוצע וגם מעורבים יותר באלומות,

לעומת בני נוער שרמת הפעילות המשותפת עם הוריהם גבוהה. למרות ממצאים אלה, יש מקום לסייג ולומר שמהממצאים הללו לא ניתן להסיק מה משפיע על מה, כלומר האם הפעילות המשותפת של בני הנוער עם ההורים משפיעה על הרווחה הכללית של הנער או להפך. כן ייתכן שיש גורמים נוספים המשפיעים על קשר זה.

באופן דומה נבדק גם הקשר בין מידת הידע של ההורים על היבטים שונים של חיי הנער לבין בריאותו הפיזית. נמצא שתלמידים שהוריהם בעלי ידע מועט על חיי ילדיהם מרווחים יותר על תסמינים פיזיים (למשל כאבי ראש וכאבי בטן), מעשנים יותר ומגדירים את מצב בריאותם כלא טוב. אולם גם ביחס לממצאים אלה יש לזכור שקשר זה אינו מעיד בהכרח על ההשפעה של מידת הידע של ההורים על חיי ילדיהם ועל מצב בריאותם.

סיכום

- בהשוואה לבני נוער יהודים, יחסיהם של בני נוער ערבים עם הוריהם הדוקים פחות ברוב התחומים, למעט בתחום של הפעילויות המשותפות.
- במגזר הערבי יחסי ההורים עם הבנות הדוקים יותר מיחסיהם עם הבנים.
- ניתוח הקשר בין המדדים שנבדקו לבין משתנים בלתי תלויים הראה שבמגזר הערבי הידוק הקשר עולה ככל שעולה השכלת האם וככל שמשתפר מצבה הכלכלי של המשפחה; הקשר אינו מושפע מן הדת או מרמת הדתיות.
- במגזר הערבי איכות היחסים בין בני הנוער ובין ההורים היא גורם הקשור במידה רבה לרווחה הנפשית והפיזית של בני הנוער, על כן יש למצוא דרכים לחיזוק הקשר עם הילדים המתבגרים. קשרים טובים עם ההורים מסייעים לבני הנוער בבואם להתמודד עם הסוגיות של גיל ההתבגרות, בעיקר כשמדובר בחברה שמתחוללים בה שינויים חברתיים.

מצוקות ואתגרים בחיי בני הנוער הערבים

טל דולב

מאמר זה, כחלק מהמאמרים האחרים בקובץ זה, מסתמך על מידע שנשאב מן הסקר הארצי הגדול של מחקר HBSC (Health Behaviors in School-Aged Children) שנערך בשנת 2004, ולהלן נתמקד בסיכון ובמצוקה של בני הנוער הערבים.¹

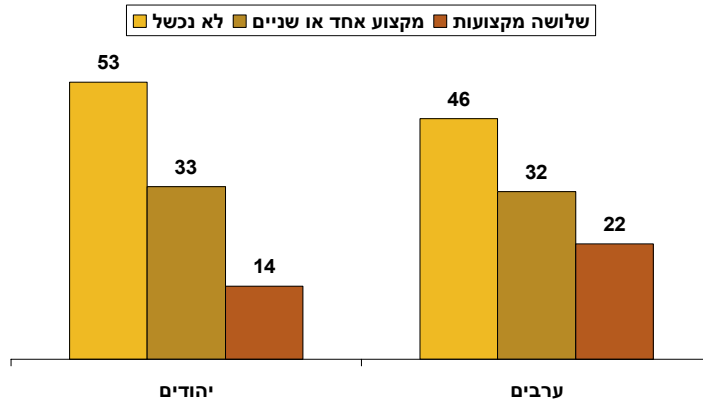
בבואנו לדון במצבי סיכון ומצוקה עלינו לבחון את מכלול תחומי החיים ולא רק תחום חיים אחד. עלינו לבחון את המכלול משתי זוויות: (1) מהם התחומים בחיי בני הנוער שבהם הם סובלים ממצוקה. למשל, מצבה של נערה האומרת שיש לה חברות ושהיא עסוקה בעיסוקים שונים בשעות הפנאי אולם אין בביתה מקום נוח לפגוש חברים, שונה ממצבה של נערה האומרת שאין לה די חברות והיא מרגישה בודדה ומשתעממת בשעות הפנאי. אם כן, יש לבחון אם נוצרת בחיי הנער הצטברות של בעיות בתחומים שונים; (2) יש לבחון את מידת החומרה וההתמדה של אותן בעיות. למשל, אם נערה או נער נכשלים במקצוע אחד או ביותר משלושה מקצועות, אם יש להם קשיים ביחסים עם הורה אחד או עם שני ההורים ואם קשיים אלה מתמידים לאורך זמן. ההגדרה של ילדים ובני נוער בסיכון שאימצה ממשלת ישראל לאור המלצות ועדת שמיד בוחנת את שני ההיבטים הללו.

תחומי החיים המשמעותיים בחיי בני הנוער הם: בריאות, השתייכות למשפחה, למידה ורכישת מיומנויות, יחסים חברתיים ותחושת רווחה אישית. בכל אחד מהתחומים הללו עשויים בני הנוער הערבים להיתקל בקשיים.

תרשים מס' 1 מציג את תחום ההישגים בלימודים. בני הנוער נשאלו בכמה מקצועות נכשלו בבית הספר. שיעור הנכשלים במידה רבה יחסית (בשלושה מקצועות או יותר) נמוך בהשוואה לשיעור הנכשלים במקצוע אחד ובהשוואה לשיעור התלמידים שלא נכשלו כלל. מחצית התלמידים בערך, הן היהודים והן הערבים, נכשלו במקצוע כלשהו, אבל בקרב הערבים נכשלו יותר בהשוואה ליהודים.

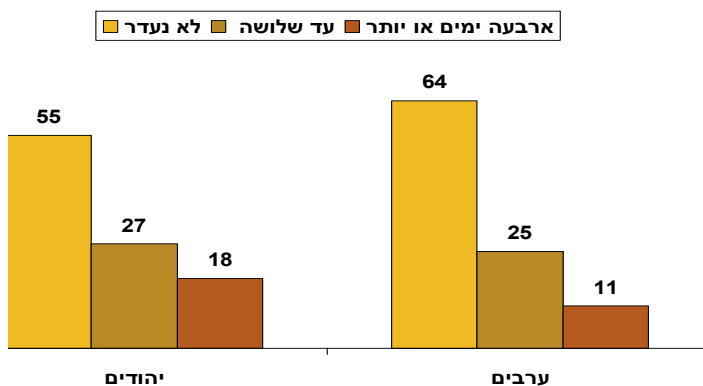
1 המחקר נערך בקרב ילדים ובני נוער יהודים וערבים בגילאים 11-16 שנה.

תרשים מס' 1: הישגים בלימודים – דיווח על כישלונות בקרב בני הנוער בשני המגזרים, באחוזים

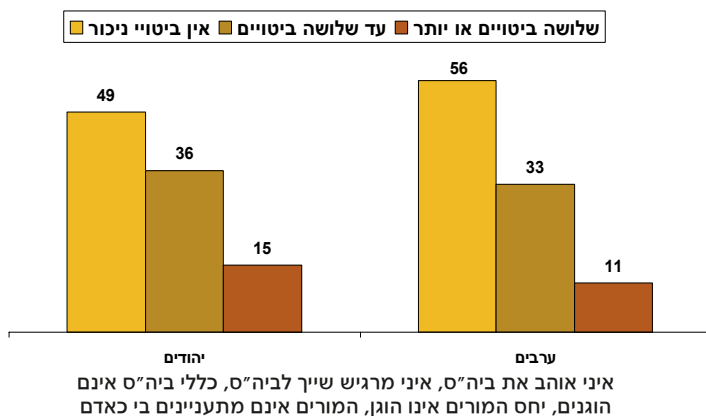
בשני תחומים בבית הספר אין הבדלים גדולים בין בני הנוער היהודים לבני הנוער הערבים: היעדרויות מבית הספר ותחושת ניכור בבית הספר. תרשים מס' 2 מראה ששיעור ההיעדרויות של בני הנוער היהודים גבוה יותר מזה שבקרב הערבים.

תרשים מס' 2: מספר ימי ההיעדרות בחודש האחרון בשני המגזרים, באחוזים

אשר לניכור מבית הספר, נתוני בני הנוער הערבים דומים לאלה של היהודים ואף מעידים על מצב מעט טוב יותר.

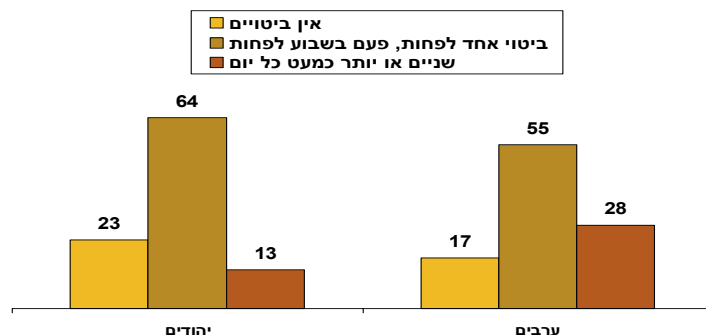
תרשים מס' 3: ניכור מבית הספר על פי מספר ביטויי הניכור, בשני המגזרים, באחוזים

על אף הביקורת הנמתחת על בתי הספר הערביים, נראה שבעיית הניכור חמורה פחות מן הבעיות האחרות ויש למצוא את הדרכים לתמוך במערכות החינוך כדי לסייע לתלמידים גם בתחומים אחרים.

הנתונים בדבר הרווחה הנפשית מלמדים שבני הנוער הערבים סובלים הרבה יותר מבני נוער יהודים על רקע מצבים רגשיים. הכוונה לילדים המדווחים על מצב רוח רע, על כעס, על עצבנות ועל קושי להירדם.

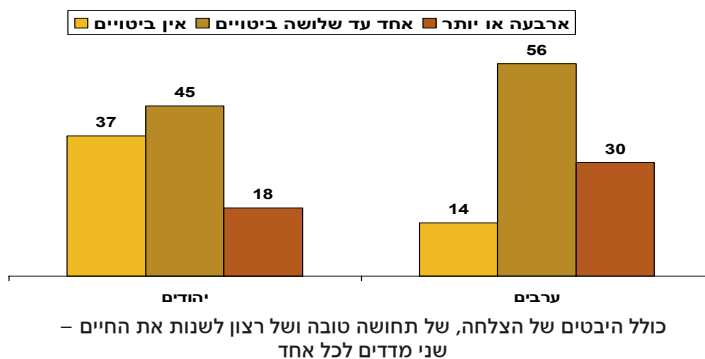
תרשים מס' 4: שכיחות מצבים רגשיים מטרידים בקרב בני הנוער משני המגזרים (באחוזים)

יותר מרבע מן הילדים הערבים מדווחים שחוו מצבים אלה, ושניים מהם הם חווים כמעט בכל יום. אם כן, ילדים אלה מוטרדים מאוד לא רק באופן הבא לידי ביטוי בהתנהגות חיצונית, אלא גם מן הרגשות שהם מבטאים ביניהם לבין עצמם. נראה שאין מודעות מספקת בקרב הציבור, בקרב הורי הילדים ובקרב אנשי המקצוע לביטויים הפנימיים של הלך הרוח הנפשי ולכן השיח והשירותים מתמקדים יותר בביטויים המוחצנים של הסיכון.

תפיסות של אושר ושביעות רצון נמדדו על פי שש שאלות שבחנו אם הנער מרוצה מחייו, אם היה רוצה לשנות דברים כלשהם בחייו ואם הרגשתו הכללית טובה. בתחום זה, כפי שמראה תרשים מס' 5, נמצאו הבדלים גדולים מאוד בין יהודים לבין ערבים במספר בני הנוער שהביעו חוסר שביעות רצון רב ורצון לשנות דברים בחייהם.

תרשים מס' 6: אושר ושביעות רצון – מספר הביטויים המביעים היעדר שביעות רצון בשני המגזרים, באחוזים

תמונה דומה מצטיירת גם מן הנתונים בדבר ביטויים גופניים העשויים להעיד על מצב רגשי, כמו כאבי ראש, כאבי גב, כאבי בטן וסחרחורות.

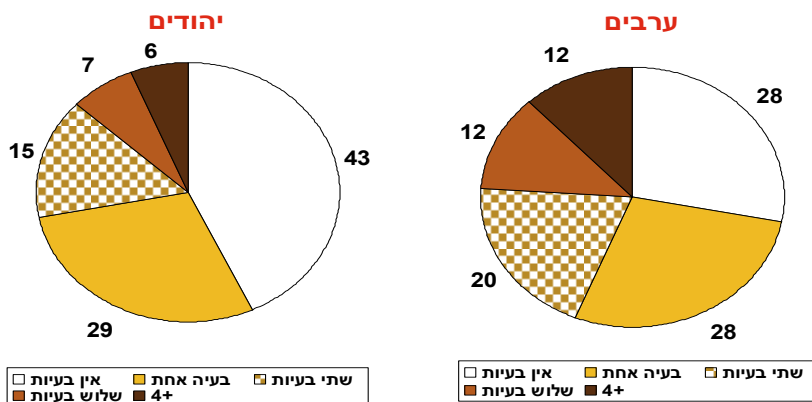
למרות השיפור ביחסים של בני הנוער עם הוריהם, עדיין יש מקום לשיפור ויש למצוא את הדרך לשלב את ההורים בבואנו למצוא פתרונות למצוקות של בני הנוער, בעיקר כשמדובר במצבי סיכון.

ידוע כי גיל ההתבגרות הוא גיל רגיש וכי קשה להיות מתבגר. כמעט אין ילד אחד בשכבת הגיל הלומדת בכיתה ו' עד כיתה י' שאינו מוטרד מדבר כלשהו, בין שמדובר במשפחתו או בחבריו ללימודים ובין שמדובר בתחושותיו שלו. מורה המלמד 40 תלמידים בגיל ההתבגרות, אם בחינוך העברי ואם בחינוך הערבי, אמור להתמודד עם תופעה זו, והשאלה היא באיזו מידה. בקרב בני הנוער הערבים שיעור המתמודדים עם מספר רב של בעיות הוא 40 אחוזים והבעיות נוגעות למספר רב של תחומים (יותר משישה מתוך עשרה תחומים שנבדקו). לעומת

זאת, השיעור המקביל בקרב היהודים הוא 25 אחוזים. אם כן, מורה או מדריך נוער במגזר הערבי נאלצים להתמודד עם מגוון גדול יותר של צרכים שהילדים האלה מעלים ועם ילדים המוטרדים בתחומים שונים.

תרשים מס' 7 מציג את התפלגות בני הנוער בשני המגזרים על פי מספר התחומים שבהם הם נתקלים בבעיות. הנתונים מראים ששיעור בני הנוער הערבים שניתן להגדירם כנתונים במצב סיכון גבוה (שלוש בעיות ויותר) הוא כ-25 אחוזים. השיעור המקביל בקרב בני הנוער היהודים הוא 13 אחוזים. שיעור הילדים היהודים שאינם מוטרדים מבעיות חמורות כלל הוא כמחצית, לעומת 28 אחוזים בקרב הערבים.

תרשים מס' 7: התפלגות בני הנוער בשני המגזרים על פי מספר הבעיות, באחוזים

סיכום

מחנכי בני הנוער הערבים ניצבים בפני אתגרים כמעט בכל התחומים משום שבני נוער אלה חשופים יותר למצבי מצוקה וסיכון. שיעור גדול יחסית סובלים ממצבי סיכון מורכבים, דהיינו בני נוער אלה סובלים ממצוקות בתחומים רבים.

בני נוער ערבים רבים יחסית מדווחים על מצבי סיכון "רכים", על בעיות חברתיות ועל בעיות רגשיות, ונראה שהשיח הציבורי אינו מייחס להיבטים אלה תשומת לב מספקת. יתר על כן, לא ננקט מאמץ מספק לפיתוח דרכי התערבות, מה גם שנדרשת רגישות תרבותית רבה לטיפול בתחומים אלה. למרות השיפור שחל במהלך הזמן, עדיין ניכרות בעיות בקשר עם ההורים, נושא נוסף שיש להתמודד אתו. חשיבות רבה נודעת לערנותם של העוסקים בחינוך – הן הפורמלי

והן הבלתי-פורמלי – לכך שהילדים מוטרדים מבעיות רבות בתחומים שונים. עליהם למצוא את הדרך לאתר אותם, לטפל בהם ולהיות אוזן קשבת בעבורם. יתר על כן, נדרש חיזוק של דרכי התערבות רב-ממדיות, כלומר מערכות שירותים שלמות. יש לרתום גם את הוריהם של בני הנוער ולהפוך אותם לחלק מהפתרון נוכח השיפור שנמצא ביחסים ביניהם לבין הילדים. עלינו להגיע לכל מורה ומורה במערכת החינוך ולהדריכו כיצד לזהות את התלמידים המצויים בסיכון. יש להגיע גם לכל מנהלי בתי הספר, לעובדים הסוציאליים ולפסיכולוגים, ולהסב את תשומת לבם לכך שיש להתחשב בהיבטים הרגשיים של בני הנוער ולסייע להם לפתח דרכי התמודדות שתתאמנה לתרבות של האוכלוסייה הערבית. יש לקוות כי חלק מהתכניות החדשות יועילו בכך. הרפורמה במערכת החינוך, למשל, מתמקדת במתן מענה פרטני וביחס אישי; כך גם התכנית הלאומית לילדים בסיכון ורוח שמיד, הממליץ על מתן מידה רבה של גמישות לרשויות המקומיות בבואן לפתח מענה המותאם להן.

מפגשים של בני נוער ערבים ויהודים במבחן הזמן והתוצאות

לי פרלמן

הדיון במפגשים של בני נוער ערבים ויהודים מאופיין בקווי דמיון, לכאורה מפתיעים, עם מפגשים בין בני נוער יהודים מהתפוצות ומישראל, כדוגמת אלו הנערכים בבית התפוצות, מוזיאון העוסק בעם היהודי שאיננו יושב בציון וב"עמיות" היהודית (Jewish Peoplehood). מפגשים אלו מכילים מתחים בין סדרייזם אידאולוגיים ומתנהלים מאבקי כוח בין אינטרסים פוליטיים וכלכליים, בהם באים לידי ביטוי מאפייני זהות פסיכולוגיים נוקבים וסבוכים ועליהם יש להוסיף את המציאות שמחוץ למפגשים. אנשי חינוך ישראלים התלוננו לא פעם בפני הארגונים היהודיים בארה"ב המביאים את בני הנוער האמריקנים, שהמדריכים מחו"ל אמרו כי באו לפגוש את ה"Natives" (הילידים) ושהישראלים היהודים הרגישו כאובייקטים ולא דווקא כשווים או כשותפים למפגש.

מפגשים מכל הסוגים הם נושא מורכב ומאתגר; הם מהווים זירת התמודדות חינוכית ולכן מיוחסת להם חשיבות רבה. במהלך השנים השתנו התפיסות בדבר המפגשים, ועד לפני שש שנים בקירוב עצם המפגש בין ערבים ויהודים בכל הזירות נתפס בעיני רבים העוסקים בתחום כמטרה כשלעצמה. כיום המפגשים בכלל והמפגשים בין בני נוער בפרט נתפסים ככלי חינוכי ובעצם כאמצעי ולא כמטרה.

אינני חוקר ערבי ואף אינני איש מקצוע ערבי; אינני מתיימר לדבר בשם בני הנוער הערבים אלא לתאר את נקודת מבטי המקצועית כמנהל תכניות ומיזמים ביוזמות קרן אברהם וכפעיל בתחום החיים המשותפים זה למעלה מעשור.

העוסקים במחקר המפגשים בין בני נוער ערבים ויהודים נוטים יותר לחקור דווקא את המתרחש בקרב בני הנוער היהודים ולא את המתרחש בקרב בני הנוער הערבים. ככלל, בשנים האחרונות החוקרים מייחסים חשיבות לשינוי עמדות בקרב היהודים ומחקריהם קשורים בעיקר לעולם האקדמי היהודי. הדבר מעניין כשלעצמו ודורש עיסוק בנפרד.

הדר־שיח המתרחש במפגשים מתוכננים ומכוונים עשוי לסייע רבות בחינוך לחיים משותפים בין ערבים ויהודים. מסגרת המפגשים עשויה להיות מגוונת, למשל מפגשים קצרי־טווח,

מפגשים חד-פעמיים במשך יומיים-שלושה, פעולות הנערכות אחת לשבוע במשך שנה או פחות וכדומה. מפגשים בין בני נוער ערבים ויהודים¹ עשויים ללמד רבות על בני הנוער משתי האוכלוסיות, במאמר זה, באמרי "בני נוער", כוונתי לגילאי 14 עד 18 ולא דווקא לבני נוער על פי ההגדרה הסוציולוגית הרחבה יותר.

על פי תפיסתי, המפגשים מעוררים ציפיות ומאווים מוגזמים ונשאלת השאלה מדוע. בעקבות אירועי אוקטובר 2000 הייתה נטייה מובהקת להאשים את המפגשים באי-בלימת העימותים והמתחים, נטייה שלדעתי אינה הוגנת. מאידך גיסא, הגורמים העוסקים בתחום המפגשים מדברים בהתלהבות טבעית על התפיסה הרואה במפגשים מודל לכינון יחסים בין ערבים ויהודים.

להלן שלוש סוגיות הנוגעות למפגשים: (א) מאז הסכמי אוסלו, קל וחומר מאז אוקטובר 2000, בני הנוער הערבים המשתתפים במפגשים הנם בעלי מודעות רבה יותר למצבם; הם בוחנים את התועלת ואת כללי המשחק של התכניות ולכך השפעה רבה על התנהלות המפגשים; (ב) בעבר נחשבו המפגשים כמשרתי אינטרסים יהודיים במובהק, ואילו כיום ניתן דגש רב יותר למציאת מענה לצורכיהם ולמאוייהם של בני הנוער הערבים המשתתפים במפגשים; (ג) שתי המגמות הללו אינן מנותקות מהמציאות מחוץ למפגשים; הן משקפות תהליכים המתחוללים בחברה האזרחית הערבית, המנסה לקחת חלק בעל אופי שונה במקצת בתהליכים הפוליטיים ובשיח הפוליטי הישראלי.

א. השינוי שחל במפגשים מאז הסכמי אוסלו

יש המבחנים בין שלשה סוגי מפגשים: מפגשים בין-אישיים, מפגשים בין-תרבותיים ומפגשים מעמתיים (שהקונפליקט בהם מועלה במכוון ובמודע והוא העומד במוקד). עד לפני כעשר שנים עמדה במרכז המפגשים התפיסה הבין-תרבותית. בשנים האחרונות ניכרת גישה שונה ובה הקונפליקט אכן עומד במרכז, אבל אין להתעלם מההבדלים הבין-אישיים ומהעיסוק בתחום הבין-תרבותי. המפגשים בשנות האלפיים שונים מן המפגשים שנערכו בשנות השמונים ובשנות התשעים של המאה העשרים. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר במודעותם העצמית הגוברת של בני הנוער הערבי ועלינו להתחשב בכך בבואנו להכין תכניות התערבות או פעולות חינוכיות שמטרתן ליצור סוציאליזציה חלופית של בני הנוער המשתתפים. יש להתחשב בתפיסתם העצמית ובתפיסתם את האחר. בעבר המפגשים אולי הנציחו את ההגמוניה של היהודים, אולם כאמור היום אין הדבר כך.

1 סדר המילים שאני נוקט אינו מקרי – מפגשי בני נוער ערבים ויהודים (ולא יהודים וערבים), וכיהודי אני מוצא לנכון שזה הסדר הראוי.

ב. האינטרסים של המשתתפים במפגשים

מהי המוטיבציה של בני הנוער להשתתף במפגשים האלה? בקרב בני הנוער היהודים קודם כול קיימת סקרנות טבעית לבוא, לשמוע את הזולת ולהכירו בעיקר מן הבחינה הבינ-אישית. לעתים המפגשים נערכים ביוזמת בית הספר או ביוזמה של ארגון המציע את שירותיו בבית הספר, אך יש גם מיזמים שבהם בני הנוער בוחרים – ובעצם מתנדבים – להשתתף בתכניות האלה. בשני סוגי התכניות הנוער הערבי הבא למפגש מבקש להשתתף גם הוא באותה זירת התמודדות המורכבת: הוא בא לפגוש יהודים, לספר להם את סיפורו ולהשפיע עליהם. הוא מבקש להשפיע עליהם לא רק כדי שיבינו אותו אלא כדי שיפעלו אתו. הצעיר הערבי מבקש גם להבנות את זהותו הפלסטינית ובכך להשפיע על תוכן המפגשים. זהו תהליך חיובי, שכן הבניית זהות זו עונה על צרכים קיומיים אמיתיים.

אין ספק שבמפגשים כיום עדיין ניכרת הדומיננטיות של בני הנוער היהודים, מה גם שיוזמי ההידברות הם בדרך כלל יהודים וכך גם המממנים. עם זאת, ניכרות מגמות של שינוי במבנה ההעל, במבנה הארגוני של המקום ובמעמד: אנשי מקצוע פלסטינים-ערבים מעורבים יותר בנושא המפגשים, דבר בעל חשיבות רבה, שהרי בני הנוער היהודים – כמו היהודים בחברה הישראלית בכלל – נוטים ליצור דה-לגיטימציה של הזהות הפלסטינית, של הנער הערבי ושל עמדותיו. ואולם יש במפגשים פרדוקס: המפגשים הם התערבות חינוכית המנסה מצד אחד לאפשר לכל קבוצה להבנות את זהותה (וזה אינו מעשה של מה בכך כשמדובר בשתי קבוצות מנוגדות המבצעות תהליך זה במקביל ותוך שיקוף האחת את רעותה), ומצד אחר היא מנסה ליצור להניח בנות בסיס בין שתי הקבוצות.

ג. התהליכים בחברה הערבית

שתי המגמות שלעיל משקפות תהליכים המתחוללים בחברה האזרחית הערבית המנסה לקחת חלק בעל אופי שונה במקצת בתהליכים הפוליטיים ובשיח הפוליטי בישראל. לפני כ-25 שנה ניסה החוקר האמריקני איאן לוסטיק (Ian Lustick) לאתגר את בני המיעוט הערבי וטען כי אין להם "אסטרטגיה של מיעוט"; כיום למנהיגות הערבית האזרחית והציבורית במדינת ישראל יש אסטרטגיות של מיעוט והן פרו-אקטיביות, פרו-אקטיביות הבאה לידי ביטוי בין השאר במפגשי בני הנוער הערבים והיהודים. ואולם תהליכים ברוכים אלו מלווים לרב בקושי רב בקרב החברה היהודית, המייחסת להם, בצדק או לא, אלמנט מאיים.

במפגשים האלה אנשי מקצוע ערבים ויהודים מפתחים יחד כלים כדי להבין את המתרחש. יש תפיסות, בעיקר מן האסכולה המעמדת, הגורסות שרק דרך עימות ניתן ליצור תנאים שוויוניים במסגרת המפגש. למרות השאיפה ליצירת תנאים שוויוניים, המפגשים מתנהלים בצלו של

אותו מתח מובנה של ההגמוניה היהודית, של המדינה, של המפגש ושל המארגנים. ההגמוניה היהודית ניכרת גם בתחום המחקר: רבים מן החוקרים היהודים – ובהם גם עמיתיי – תופסים את השיח הערבי כמפגשים כבעל דפוס שלילי, המאיים על זהותם ועל זהות המדינה. הרי אנו עוסקים בניסיון של יהודים וערבים במדינת ישראל לחתור לחברה משותפת ושוויונית ולא ייתכן שבמפגשים של בני נוער משתי הקהילות לא יהיו מקום ולגיטימציה לבצע את הניסוי באותם תנאי מעבדה. זה האתגר האמיתי.

אתגר נוסף קשור למערכת החינוך ולמדיניות. שמענו כי שרת החינוך מתכננת לגבש מדיניות קוהרנטית, אולי מרחיקת לכת, בכל הנוגע לתחום החינוך לחיים משותפים בין ערבים ויהודים. המפגשים הם רק אסטרטגיה חינוכית אחת, אך מטבע הדברים הם אינם בראש מעייניהם של חלק מעמיתיי הערבים. חינוך לחיים משותפים באמצעות מערכת החינוך – הן הערבית והן היהודית – אמור לבוא לידי ביטוי בחיי היום-יום. משום כך אני רואה אתגר של ממש בשכנוע אנשי החינוך הערבים – בחברה האזרחית, באקדמיה וכמובן אנשי המנהיגות הציבורית – לראות את החינוך לחיים משותפים בין ערבים ויהודים כנדבך חשוב ביותר במאמץ לשוויון. אמנם מפגשים בין בני נוער ערבים ויהודים יוצרים תנאים המאפשרים לחתור למציאות אחרת, אך המציאות האחרת הזו נתקלת במערכת החינוך ממלכתית המתקשה ואולי אף אינה מעוניינת להכיל שיח נוקב וביקורתי מסוג זה ולהתאים עצמה לאתגר חשוב זה.

ארגון מפגשים שינוהלו בדרך שתכיל את התהליכים שהוזכרו ולא תיצור דה-לגיטימציה של העמדות הערביות ושל בני הנוער הערבים הנו בראש ובראשונה עניין של עשיית צדק חינוכי. יש בכך הצהרה שמערכת החינוך או פעולות חינוכיות עשויות להתוות דרך לחברה. היינו עדים לניסיונות – המזכירים מדיניות מקרתיסטית, במחילה – של שרת החינוך הקודמת לשים קץ למפגשים מסוג מסוים בין בני נוער ערבים ויהודים. יש שזקפו גבה וישאלו כיצד מפגש מעין זה יכול לאיים על הממלכה או על המערכת, אולם התשובה היא שאכן יש בהם "איום" בדמות הזמנה לדיאלוג אמיתי.

יש לקוות כי המנהיגות הערבית החינוכית והציבורית, יחד עם החברה האזרחית והאקדמיה, יירתמו לטיפול החינוך לחיים משותפים בין יהודים וערבים במדינת ישראל ויראו בו נדבך חשוב במאמץ ליצירת חברה הוגנת לצד המאבק לשוויון. אין טעם בגישה של "הכול או לא כלום", שכן סגירת פערים ושוויון אזרחי הם אכן בסיס חיוני לחיים משותפים, אך עלינו לפתח ולחזק בסיס זה. אנחנו חיים יחד, ומערכת החינוך – על אף חולשותיה – היא נדבך מרכזי בחברה שלנו. מערכת החינוך אחראית לא רק על הפדגוגיה אלא מהווה גורם משפיע גם על הסוציאליזציה של ילדים מגיל חמש עד גיל 18. אל לנו לזנוח את הנושא הגורלי של החיים המשותפים; הרי באותה מעבדה של מפגשים המהווים זירת התמודדות תצמח האפשרות לבנות חלופה לדפוס היחסים העכור הקיים בין שתי האוכלוסיות.

כיום נדרשים המפגשים להתמודד עם אתגר של ממש: להוות מסגרת לדיאלוג פתוח ומוגן בין בני נוער ערבים ויהודים באשר לתנאי הקיום המשותף ואולי אף לעסוק בבנייה של חזון עתידי משותף. למרות הנטייה להפריז בחשיבותם של המפגשים ולייחס להם מטרות שאין הם צריכים או יכולים לעמוד בהן, עדיין מדינת ישראל נדרשת להתמודד עם הבעיות העולות בהם.

המשתתפים בקובץ (לפי סדר א"ב)
المشاركون في الكراس (حسب الترتيب الأبجدي)
List of Contributors (in alphabetical order)

ד"ר ח'אולה אבו בקר – מרצה בכירה בחוג למדעי התנהגות, מכללת עמק יזרעאל על שם מקס שטרן.

د. خولة أبو بكر – محاضرة كبيرة في قسم العلوم السلوكية. كلية عيمق يزرا عيل على اسم ماكس شطيرن.

Dr. Khawla Abu-Baker – Senior Lecturer, Department of Behavioral Science, The Max Stern Academic College of Emek Yezreel

ד"ר ח'אלד אבו עסבה – מנהל מכון מסאר למחקר, תכנון וייעוץ חברתי
د. خالد أبو عصبّة – مدير معهد مسار للأبحاث والتخطيط والاستشارة الاجتماعية

Dr. Khaled Abu Asbeh – Director of Massar Institute for Research, Planning and Social Consultation

ד"ר אימן אגבאריה – מרצה לחינוך, מכללת בית ברל ואוניברסיטת חיפה
د. ايمن إغبارية – محاضر في التربية، كلية بيت بيرل وجامعة حيفا

Dr. Ayman Agbaria – Lecturer in education, Beit Berl College and University of Haifa

גב' טלל דולב – בעבר מנהלת מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאירס-ג'וינט – מכון ברוקדייל, וכיום מנהלת התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון, משרד הרווחה והשירותים החברתיים

السيدة طلل دولف – المديرية السابقة لمركز انغلبرغ للأولاد وأبناء الشبيبة، مايرس- جوينت- معهد بروكديل. واليوم مديرة البرنامج الوطني للأولاد والشبيبة المعرضة للخطر، وزارة الرفاهة والخدمات الاجتماعية،

Ms. Talal Dolev — Former Director of The Engelberg Center for Children and Youth, Myers-JDC-Brookdale Institute, and currently the Director of the National Project for High-Risk Children and Youth, Ministry of Welfare and Social Services

ד"ר מונא ח'ורי-כסאברי – מרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים
د. منى خوري – كسابري, محاضرة في مدرسة الخدمة والرفاهية الاجتماعية في الجامعة العبرية في القدس

Dr. Mona Khoury-Kassabri — Lecturer at the School of Social Work and Social Welfare, The Hebrew University of Jerusalem

גב' פאולה כאהן-סטרבצ'ינסקי – חוקרת בכירה, מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאירס-ג'וינט – מכון ברוקדייל
السيدة باولہ- كہان-ستربوشنسكي – باحثة كبيرة, مركز انغلبرغ للأولاد وأبناء الشبيبة, مايرس-جوينت-معهد بروكديل

Ms. Paula Kahan-Strawczynski — Senior Researcher at the Engelberg Center for Children and Youth, Myers-JDC-Brookdale Institute

גב' מרים כהן-נבות – מנהלת מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאירס-ג'וינט – מכון ברוקדייל
السيدة مريم كوهن نفوت – مديرة مركز انغلبرغ للأولاد وأبناء الشبيبة, مايرس-جوينت-معهد بروكديل

Ms. Miriam Cohen-Navot — Director of The Engelberg Center for Children and Youth, Myers-JDC-Brookdale Institute

פרופ' פייסל עזאיזה – ראש תכנית מ"א בבית הספר לעבודה סוציאלית, ראש המרכז היהודי-ערבי, אוניברסיטת חיפה
البروفيسور فيصل عزايزة – رئيس برنامج الماجستير في كلية الخدمة الاجتماعية ورئيس المركز اليهودي العربي, جامعة حيفا

Prof. Faisal Azaiza — Head of the M.A. Program, School of Social Work, and Head of the Jewish-Arab Center, University of Haifa

מר בני פפרמן – מנהל מינהל, מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה
السيد بني ففرمان – مدير الإدارة والبحث والاقتصاد, وزارة الصناعة والتجارة والاستخدام
Mr. Benjamin Fefferman — Director of Planning, Research and Economics Administration, Ministry of Industry, Trade and Labor

מר לי פרלמן – מרצה באוניברסיטת תל אביב ובעבר מנהל תכניות ומיזמים ביוזמות קרן אברהם

السيد لي برلمان – محاضر في جامعة تل أبيب وسابقاً مدير البرامج والمشاريع في مبادرات صندوق إبراهيم

Mr. Lee Perlman – Lecturer at Tel Aviv University and former Director of Programs and Initiatives of The Abraham Fund Initiatives

גב' אמירה קראקרה-אברהים – רכזת מחקרי בריאות, מכון מסאר למחקר, תכנון וייעוץ חברתי

السيدة أميرة قراقرة- إبراهيم – مركزة الأبحاث الصحية، معهد مسار للأبحاث والتخطيط والاستشارة الاجتماعية

Ms. Amira Karakra-Ibrahim – Health research coordinator, Massar Institute for Research, Planning and Social Consultation

ד"ר אלי רכס – מנהל תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל-אביב

د. ايلي ريخس – مدير مشروع كونرد ادناوار للتعاون اليهودي-العربي, جامعة تل أبيب

Dr. Elie Rekhess — Director of the Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation, Tel Aviv University

مقدمة

تنصب هذه المجموعة من المقالات حول شريحة الشبيبة في المجتمع العربي الإسرائيلي. من الصعب أن نجد على سبيل المثال تعريفاً موحداً لمصطلح "الشبيبة" (Youth). فهناك من يقصد به فترة العمر الممتدة بين ١٥ و ٢٤ سنة. وهناك بعض التعريفات الأخرى التي تتحدث عن فترة العمر الممتدة بين ١٤ و ٢١ سنة أو بين ٢٠ و ٢٥ سنة.^١ التعريف الوارد في القاموس لمصطلح "شبيبة" هو اسم شامل للقاصرين أو للشباب في سن المراهقة، الذين يتراوح عمرهم بين ١٢ و ١٥ سنة. في نظر القانون الإسرائيلي، يتناول المصطلح الشباب الذين هم أكبر من "أولاد" (أبناء ١٢ حتى ١٤ سنة) وأصغر من البالغين (أبناء ١٨ سنة فما فوق). رغم التفاوت في تعريف فترة العمر فمن المقبول أن يعني هذا المصطلح فترة العمر الممتدة بين "الطفولة" وبين "البلوغ". من أجل تسهيل مناقشة الموضوع فإن مصطلح الـ "شبيبة" يعني أبناء المجموعة السكانية التي تتراوح أعمارها بين ١٢ و ١٨ سنة.

تشكل شريحة أبناء الشبيبة في المجتمع العربي في إسرائيل قطاعاً هاماً في هذا المجتمع. حسب معطيات دائرة الإحصاء المركزية، في عام ٢٠٠٧ كان عدد مجموعة أبناء الشبيبة (أبناء ١٢ حتى ١٨ سنة) من الجمهور العربي في إسرائيل ٢١٨,٨٠٠ نسمة، حوالي ١٥,٣٪ من مجمل هذا الجمهور. نسبة أبناء الشبيبة المسلمين من الجمهور المسلم (١٥,٦٪، حوالي ١٨٦,٠٠٠ نسمة) أعلى من النسبة الموازية من أبناء الشبيبة الدروز في الجمهور الدرزي (١٤,٧٪، حوالي ١٧,٤٠٠ نسمة) ومن أبناء الشبيبة المسيحيين (١٢,٧٪، حوالي ١٥,٤٠٠ نسمة) من الجمهور العربي المسيحي. وإذا توخينا المقارنة فإن النسبة الموازية في أبناء الشبيبة لدى الجمهور اليهودي قد بلغت ١٠,٧٪ فقط (٥٨٣,١٠٠ نسمة). نسبة أبناء الشبيبة العرب والدروز من مجمل أبناء الشبيبة في إسرائيل بلغت ٢٧,٣٪، وهي نسبة أعلى بكثير من نسبة السكان العرب من عموم السكان في إسرائيل (١٩,٩٪).

تنبع أهمية بحث هذه الشريحة السكانية من نسبتها العالية في المجتمع العربي. من أجل تجسيد ذلك نركز على مجالين يؤثران إلى حد كبير على الأولاد وأبناء شبيبة في إسرائيل: التربية والرفاه. في مجال التربية، حسب معطيات المجلس الوطني لسلامة الطفل لعام ٢٠٠٧، فإن النسب متساوية في الانتماء إلى إطار تعليمي لدى الأولاد اليهود والعرب في عمر البستان الإلزامي والمدرسة الابتدائية (أبناء ٥-١٣). الفجوة بين هاتين المجموعتين السكائيتين تبدأ في البروز بشكل واضح في المجموعة السكانية لدى أبناء الشبيبة. وتبدأ هذه الفجوة في الاتساع مع تقدم العمر ابتداءً من سن ١٥، وتصل إلى ذروتها في الشريحة العمرية العليا (أبناء ١٦-١٧). وبينما تقريبا كل أبناء الشبيبة اليهود يواصلون الانتماء إلى إطار تعليمي في الشريحة العمرية العليا، فإن واحداً من كل ستة من أبناء الشبيبة العرب في هذه الشريحة العمرية لا ينتمي إلى إطار تعليمي.

لائحة ١: نسبة التلاميذ الذين يتعلمون في المدرسة، حسب
المجموعة السكانية والصف (٢٠٠٧)

السن (الصف)	التعليم العبري	التعليم العربي	الفجوة
٥ (البستان الإلزامي)	٩٥,٠	٩٣,٣	١,٧
٦-١٣ (الصفوف الأول حتى الثامن)	٩٤,٤	٩٦,٩	(٢,٥)
١٤ (الصف التاسع)	٩٩,٨	٩٨,٠	١,٨
١٥ (الصف العاشر)	٩٨,٩	٩٢,٤	٦,٥
١٦ (الصف الحادي عشر)	٩٧,٤	٨٩,٠	٨,٤
١٧ (الصف الثاني عشر)	٩٢,٩	٨٣,٥	٩,٤

(المصدر: المجلس الوطني لسلامة الطفل، النشرة السنوية الإحصائية "أولاد في إسرائيل - ٢٠٠٧")

إن سبب هذه الفجوة الآخذة في الاتساع هو النسب العالية من تسرب التلاميذ العرب من جهاز التعليم بالمقارنة مع نسب تسرب التلاميذ اليهود. النسبة "الرسمية" للمتسربين في الصفوف من التاسع وحتى الثاني عشر (وهي السنوات التي تبلغ فيها نسب التسرب من المدرسة ذروتها) في نهاية العام التعليمي (٥/٢٠٠٦) بين التلاميذ العرب كانت أكبر بحوالي الضعفين من نسبة التسرب بين التلاميذ اليهود (٧,٢٪ مقارنة بـ ٣,٨٪)، وأعلى بصورة ملموسة من النسبة القطرية للتسرب (٤,٦٪). أضف إلى ذلك أنه في قائمة أكثر ١٧ بلدة سجلت فيها نسبة سرب في البلاد (البلدات التي سجلت فيها نسبة تسرب أكبر من النسبة القطرية بضعفين وأكثر)، لا توجد فيها إلا بلدتان يهوديتان؛ أما باقي البلدات التي تعاني من نسب تسرب عالية فهي في بلدات من جهاز التعليم العربي في المدن المختلطة (اللد والرملة) وفي البلدات العربية.

لائحة ٢: البلدات التي سجلت فيها أعلى نسبة من تسرب الطلاب
(الصف التاسع وحتى الصف الثاني عشر) (٢٠٠٧)

البلدة	نسبة التسرب
اللد - التعليم العربي	١٩,٣
موديعين عيليت	١٩,١
كفر مندا	١٦,٨
جديدة المكر	١٥,١
كسرى سميع	١٤,٩
القدس - التعليم العربي	١٣,٥
جسر الزرقاء	١٢,٩
دير حنا	١٢,٧
الرملة - التعليم العربي	١٢,١
طلعة عارة	١١,١
بسمة	١٠,٨
عراية	١٠,٦

زخرون يعقوب	٩,٥
رهط	٩,٠
شفاعمرو	٧,٤
عرعرة	٤,٧
حورة	٧,٣

(المصدر: المجلس الوطني لسلامة الطفل، النشرة السنوية الإحصائية "أولاد في إسرائيل - ٢٠٠٧")

إلى جانب ذلك، لا بد من الإشارة إلى النسبة العالية للتلاميذ في الجهاز التربوي الذين يعتبرون "متسربين خفيين"، والمقصود بهذا المصطلح هو التلاميذ الذين يتبعون لإطار تعليمي معين وهم مسجلين كتلاميذ في المدرسة، لكن إنجازاتهم التعليمية في الواقع هي أقل من الحد الأدنى المطلوب، وبالتالي كثيرًا ما يتغيبون عن الدراسة.

في مجال الرفاه، ورد في معطيات مؤسسة التأمين الوطني أن ارتفاعاً طرأ في السنوات الأخيرة على نسبة الفقر بين الأولاد وأبناء الشبيبة العرب (حتى سن ١٨)، مع أن النسبة أصلاً كانت عالية، من ٥٢,١٪ في عام ٢٠٠١ إلى حوالي ٦٧٪ في عام ٢٠٠٦. إن هذا الارتفاع أعلى بكثير من الارتفاع الحاصل في نسبة الفقر لدى الأولاد وأبناء الشبيبة اليهود (حيث ارتفعت نسبة الفقر لديهم من ١٩,٢٪ في عام ٢٠٠١ إلى ٢٤,٣٪ في عام ٢٠٠٦). وبالتالي فإن نسبة الفقر بين الأولاد وأبناء الشبيبة العرب أعلى بحوالي ثلاثة أضعاف من نسبة الفقر لدى الأولاد وأبناء الشبيبة اليهود.

لائحة ٣: نسبة الفقر بين الأولاد وأبناء الشبيبة (بعد دفعات التحويل وتسديد الضرائب المباشرة)

سنة	يهود	عرب
٢٠٠١	١٩,٢	٥٢,١
٢٠٠٢	٢٠,٤	٥٤,٤
٢٠٠٣	٢١,٢	٥٧,٥
٢٠٠٤	٢٣,٩	٥٩,٢
٢٠٠٥	٢٤,٤	٦٤,٢
٢٠٠٦	٢٤,٣	٦٦,٨

(المصدر: مؤسسة التأمين الوطني، مسح سنوي، سنوات مختارة)

تثير صورة الأوضاع هذه سلسلة من التساؤلات: كيف تؤثر هذه المعطيات على الأنماط السلوكية الخطرة (مثل التدخين، تعاطي المخدرات، تعاطي الكحول وحالات العنف) لدى أبناء الشبيبة العرب؟ هل تختلف هذه الأنماط السلوكية عن الأنماط السلوكية لدى باقي أبناء الشبيبة في إسرائيل؟ ما هي العوامل المؤثرة على بلورة المواقف السياسية لدى أبناء الشبيبة العرب في إسرائيل؟ كيف يتعامل أبناء الشبيبة الذين تنتمي غالبيتهم إلى المجتمع التقليدي مع عمليات التغيير والعصرنة؟ كيف يتأثرون باللقاء مع المجتمع اليهودي بشكل عام ومع أبناء الشبيبة اليهود بشكل خاص؟ ما هي طبيعة العلاقات بين أبناء

الشبيبة العرب وأهاليهم داخل العائلة؟ وكيف يقضون أوقات الفراغ؟

هذه هي الأسئلة التي تحاول المقالات التالية الشاملة والتميزة للإجابة عنها. يضم الكراس ١٢ مقالا تتناول شتى الأبعاد والمفاهيم في العالم السياسي والاجتماعي لأبناء الشبيبة العرب في إسرائيل. تعتمد هذه المقالات على المحاضرات التي أُلقيت خلال المؤتمر المنعقد في ٥ أيار ٢٠٠٨ في جامعة تل أبيب بمبادرة من مشروع كونرند أدناور للتعاون اليهودي العربي، في مركز موشيه ديان.

*

د. خالد أبو عصبه، مدير معهد "مسار" للأبحاث والتخطيط والاستشارة الاجتماعية يستعرض في مقاله تأثير التحولات الثقافية والاجتماعية على أبناء الشبيبة العرب في إسرائيل. يرى أبو عصبه أن المجتمع العربي في إسرائيل يعاني من أزمة اجتماعية ثقافية قيمية وأخلاقية تتغلغل إلى أبناء الشبيبة. وأحد المؤشرات على ذلك، حسب اعتقاده هو التقاطب القيمي الذي يتصف به المجتمع العربي اليوم: ففيما يقف رافضو قيم العصرنة من جهة، يقف من الجهة الأخرى المثقفون المؤيدون لاتخاذ موقف فردي. ويؤدي هذا التقاطب إلى نشوء صراع داخلي حاد يقف أبناء الشبيبة في مركزه. ويرى الباحث أبو عصبه أنه يجب مواجهة التغييرات الاجتماعية والثقافية ولا بد من التعاطي مع الأزمة، وليس الوقوف جانبا والتفرج دون تحريك ساكن كما يحدث اليوم. وإلا، كما جاء في تحذيره، فستنشأ دوامة لا تتوقف عن قفلة أبناء الشبيبة وتسفر عن حالة من عدم اليقين والغموض تؤدي إلى أنماط سلوكية خطيرة مثل الجنوح وتعاطي المخدرات والتسرب من المدارس وهي التصرفات السلوكية التي من شأنها أن تمس بأبناء الشبيبة أنفسهم وبمجتمعاتهم.

د. ايلى ريخس، مدير مشروع كونرند أدناور للتعاون اليهودي-العربي في جامعة تل أبيب، يرسم في مقاله ملامح للعالم السياسي القومي لأبناء الشبيبة العرب في إسرائيل، حيث يلاحظ أن هناك ثلاثة اطر لأبناء الشبيبة. الإطار الأول - الإطار الحزبي، وهو ذو أنماط عمل سياسية تقليدية تمثلها حركات الشبيبة في الأحزاب الصهيونية وأحزاب أخرى مثل الحزب الشيوعي الإسرائيلي والتجمع الوطني الديمقراطي. تعمل هذه الأحزاب على تعزيز الوعي السياسي لدى أبناء الشبيبة، وللمحافظة على التراث والذاكرة التاريخية الفلسطينية. الإطار الثاني - الحركة الإسلامية التي تعمل في مجالات عديدة كالمحافظة على الأخلاق، استعمال إطار تربوي بديل للإطار الرسمي، وتطوير الوعي التاريخي والإسلامي. الإطار الثالث - إطار يعمل خارج المؤسسة ويمثل بالأساس من قبل "بلدنا - جمعية الشباب العرب"، التي تعمل على تأهيل قادة شباب، تقديم منح تعليمية، وتشكل الدماغ المحرك للحملة الإعلامية المناهضة لنية الحكومة إلزام أبناء الشبيبة العرب بالانخراط في الخدمة المدنية الوطنية. ويرى ريخس أن المزيج من التجنيد السياسي القومي، التغيير الاجتماعي الثقافي والضائقة الاجتماعية الاقتصادية يسفر عن حالة قابلة للانفجار في شريحة أبناء الشبيبة مع العلم أن هذا الأمر كان قد جاء في تقرير لجنة أور. بخلاف جيل الأهالي والأجداد فإن الجيل الجديد من أبناء الشبيبة العرب يناضل من أجل نيل حقوقه بحق وليس منة من أحد، والمنظمات المختلفة التي تعمل بين أبناء هذه الشريحة تجد فيها أرضا خصبة لاستيعاب نظريتها السياسية والقومية.

د. خولة أبو بكر، محاضرة كبيرة في قسم العلوم السلوكية في كلية عميق يزرا عيل على اسم ماكس شطيرن تخصص تأثيرات اللقاء الاجتماعي النفسي مع المجتمع الإسرائيلي على أبناء "الجيل المنتصب" في المجتمع العربي. وقد استعملت الباحثة هذا المصطلح في تناولها لجيل القيادة الثالث في المجتمع العربي، الذي أتى بعد الجيل الأول ("جيل الباقيين") والجيل الثاني ("جيل المتأكلين"). تعتقد الباحثة أبو بكر أن السياسة الحكومية في العديد من المجالات مثل فرص العمل، التربية والرفاه، تعمل على ثني أبناء الجيل المنتصب لئلا ينتصبوا في قاصمتهم ويبدأوا في التعامل مع الدولة كمساوية لهم في القيمة. أزمة الهوية التي يعاني منها الشباب العرب، كما تقول، تتفاقم في ضوء الحقيقة بأنهم متأثرون من خمس دوائر ثقافية: الثقافة الإسرائيلية (وخاصة الثقافة الشبابية الإسرائيلية)، الثقافة الفلسطينية، ثقافة العالم العربي، ثقافة الشبيبة العالمية، والثقافة الإسلامية. وتشير أبو بكر إلى أن المجتمع العربي يعاني من مشاكل اجتماعية شتى لها تأثير مباشر على شريحة الشباب وأبناء الشبيبة: الفقر والبطالة والعنف داخل العائلة وضائقة السكن وانعدام الأطر الملائمة للشبيبة المنقطعة، زواج المراهقين والمراهقات، والإدمان على المخدرات. وتدعو الباحثة الحكومة للاعتراف بالجمهور العربي باعتباره صاحب احتياجات عديدة وبالتالي فعلها ملاءمة الخدمات المقدمة له بما يتلاءم مع احتياجاته.

السيد بني ففرمان، مدير الإدارة والبحث والاقتصاد في وزارة الصناعة والتجارة والاستخدام، يستعرض في مقاله أنماط العمل لدى أبناء الشبيبة العرب في عمر ١٥ حتى ١٨ سنة. حسب معطيات دائرة الإحصاء المركزية ووزارة الصناعة والتجارة والتشغيل، فإن نسبة أبناء الشبيبة العرب الذين يتعلمون ولا يعملون تبلغ حوالي ٧١ بالمائة، حوالي ٧ بالمائة يعملون ويتعلمون، و ٢٢ بالمائة لا يتعلمون ولا يعملون. يتم تعريف هذه المجموعة الأخيرة كمجموعة مخاطرة. حوالي الثلثين منها أي نسبة ١٤ بالمائة من أبناء الشبيبة العرب في عمر ١٥ حتى ١٨ سنة، يتم تعريفهم كمجموعة مخاطرة عالية تضم أبناء شبيبة يتسربون في الواقع من التعليم ومن سوق العمل على حد سواء. وإذا أردنا المقارنة، فإن نسبة المجموعة الموازية من السكان اليهود التي تضم أبناء شبيبة في مخاطرة عالية هي أقل من خمسة بالمائة. ويذكر الكاتب معطيات تجسد الفجوات في المدخولات المتوقعة على امتداد الحياة بين أبناء شبيبة يهود وأبناء شبيبة عرب يواصلون تعليمهم، وأيضا داخل شريحة أبناء الشبيبة العرب، من بين الذين واصلوا التعليم وبين أبناء مجموعة المخاطرة الذين لم يتعلموا ولم يستثمروا. وهو يستنتج أنه يحظر اقتصار حل المشاكل الاقتصادية على شريحة أبناء الشبيبة فقط، وإنما يجب فحص مراحل مبكرة مثل العائلة وحضانات الأولاد.

د. أيمن إغبارية، محاضر في التربية في كلية بيت بيرل وجامعة حيفا، يعرض في مقاله معضلات وتحديات في التربية للمواطنة في المدارس العربية، وهو يوجه أصابع النقد سواء للبرنامج التعليمي الحالي في موضوع المواطنة والذي لا يتضمن نقاشا للحقوق الجماعية للأقلية العربية ولا يعبر عن الهوية الفلسطينية وإلى المنهاج التعليمي الجديد الذي، وإن كان يُعتبر أفضل من المنهاج السابق، إلا أنه ما زال يمثل توجهها ضيقا منحصرا في الرواية الصهيونية ولا يشمل اقتراحا لثقافة مدنية مشتركة لليهود والعرب في إسرائيل. يرى إغبارية أن المنهاج الجديد ينظر إلى اندماج العرب في إسرائيل بمثابة تحد منفصل ويكاد يكون مقتصرًا على المجتمع العربي، وليس كتحد مشترك أمام المجتمع

الإسرائيلي برمته. وهو يعتقد أن التعليم العربي يعاني، من جهة، من تنكّر الدولة ونقض المسؤولية عن نفسها تجاهه، ويعاني، من جهة ثانية، من سعي الدولة إلى إحكام سيطرتها عليه. ففي التربية للمواطنة والمدنيات: تعمل الدولة على إحكام وتشديد الرقابة بواسطة تطبيق برنامج تعليمي موحد لليهود والعرب، وهي، من جهة ثانية، تتجنب تقديم الدعم والرعاية للتعليم غير المنهجي. ينتج عن ذلك بطبيعة الحال، كما يرى الباحث، تراجع الوظائف الاجتماعية للمدرسة والاكتفاء بالتركيز على مهام رفع وتحسين علامات التلاميذ، بدون تسجيل نجاح باهر. ويجزم الباحث بأن التربية للمواطنة يجب أن تمكن أبناء الشبيبة العرب في إسرائيل من القيام بنقاش ناقد لا يقتصر على مواطنتهم وإنما يتخطاها ليشمل قوميتهن وتمكينهن من بلورة هوية وثقافة مدنية مستقلة.

السيدة أميرة قراقرة إبراهيم، مركزة الأبحاث الصحية في معهد "مسار" للأبحاث والتخطيط والاستشارة الاجتماعية، تستعرض في مقالها النتائج التي توصل إليها بحث أجراه معهد "مسار" لتقدير حجم التسرب الظاهر والخفي في جهاز التعليم العربي. حسب معطيات وزارة التربية للعام الدراسي ٢٠٠٦ - ٢٠٠٧، حيث بلغت نسبة التسرب الظاهر في التعليم العربي ضعفي التسرب في التعليم العبري: ٦,٨٪ مقارنة بـ ٣,٤٪. وتدل نتائج البحث الذي أجراه معهد "مسار" أنه رغم التراجع الحاصل في نسب التسرب خلال السنوات الأخيرة، فما زالت نسبة التسرب في بعض البلدات أكبر بعدة أضعاف من المعدل القطري وحتى من معدل التسرب في التعليم العربي. إذا أخذنا على سبيل المثال نسبة التسرب في سخنين، نجد أنها تبلغ ١١ بالمائة، وفي عرابة ١٠ بالمائة وفي رهط ١٢,٥ بالمائة. ترى قراقرة أن رجالات التربية والباحثين العرب يقدرّون بأن نسبة التسرب الخفي بين التلاميذ العرب تبلغ اليوم ٣٠ بالمائة على الأقل. وهؤلاء عرضة لخطر التسرب العلني الظاهري من جهة، ومن جهة ثانية فإن وجودهم في جهاز التعليم ليست له أية فائدة ترجى. ويخلص البحث إلى الاستنتاج بأنه لا يوجد علاج كاف لظاهرة التسرب بشكل عام، ولظاهرة التسرب الخفي على وجه الخصوص: عدد ملاكات ضباط الانتظام والقوة المساعدة التربوية (أخصائيون نفسيون، عاملون اجتماعيون، مستشارون تربويون) لا يليق بحجم تسرب.

د. منى خوري كسابري، محاضرة في مدرسة الخدمة والرفاهية الاجتماعية في الجامعة العبرية في القدس، تفحص ظاهرة العنف في المدارس العربية من خلال التركيز على مفاهيم التلاميذ وضلوعهم في العنف سواء كضحايا أو مرتكبين. وهي تعرض نتائج أربعة أبحاث ميدانية أجريت بين حوالي ٢٧ ألف تلميذ يهودي وعربي في الصفوف من الرابع وحتى الحادي عشر، حوالي ١,٨٦٠ مربيا وأكثر من ٤٠٠ مدير في المدارس التي يتعلم فيها هؤلاء التلاميذ. ترى الباحثة فيما يتعلق بالعنف الجسدي المعتدل بأن الفوارق بين المدارس اليهودية والعربية غير كبيرة. الألفاظ التي تعبر عن العنف الكلامي مثل الإهانات والشتائم أكثر انتشاراً في المدارس اليهودية بالمقارنة مع المدارس العربية، إلا أن التلاميذ العرب أكثر تعرضاً من التلاميذ اليهود لحالات العنف الجسدي البالغ والعنف الذي تستعمل فيه أسلحة حادة. في مجال العنف الذي يلجأ إليه أعضاء الطاقم المدرسي ضد التلاميذ نلمس فجوات كبيرة حيث يقدم التلاميذ العرب بلاغات أكثر من التلاميذ اليهود حول حالات العنف الجسدي، العنف اللفظي والعاطفي وحتى التحرش الجنسي من قبل طاقم المدرسة. وتجل الباحثة بأنه يحظر التركيز

على التعليلات الاقتصادية أو الثقافية لظاهرة العنف، وترى أنه يمكن العمل على تحسين الأوضاع بواسطة تحسين الأجواء في المدرسة، تحسين العلاقات بين المعلمين والتلاميذ، وإشراك التلاميذ في اتخاذ القرارات داخل المدرسة.

البروفيسور فيصل عزازية، رئيس برنامج الماجستير في كلية الخدمة الاجتماعية ورئيس المركز اليهودي العربي في جامعة حيفا، ود. **خالد أبو عصب** يعرضان النتائج التي توصل إليها بحث حول أنماط استعمال المواد المخدرة والمنشطة والكحول لدى تلاميذ وتلميذات المدارس العربية والدرزية من الصف السابع حتى الصف الثاني عشر، ومقارنتها مع أبحاث موازية أجريت بين تلاميذ وتلميذات المدارس اليهودية. وقد أظهرت نتائج البحث أن ١٤ بالمائة من التلاميذ العرب تحدثوا عن استعمال التبغ في السنة الأخيرة، ١٢ بالمائة عن استعماله في الشهر الأخير، وحوالي ١٠ بالمائة تحدثوا في الأسبوع الأخير. أضف إلى ذلك أن ١٧ بالمائة من التلاميذ العرب تحدثوا عن تناول مشروبات روحية في السنة الأخيرة، مقارنة بـ ١٤ بالمائة في الشهر الأخير و ١٢ بالمائة في الأسبوع الأخير. إذا قارنا بين اليهود، العرب والدروز نجد أن استعمال التبغ بين أبناء الشبيبة اليهود أعلى بكثير من استعماله بين أبناء الشبيبة العرب والدروز، لكن الاتجاه معاكس عند الحديث عن تعاطي مخدرات غير قانونية: يتعاطى أبناء الشبيبة العرب المخدرات أكثر من أبناء شبيبة يهود. حوالي ٩ بالمائة من التلاميذ العرب تحدثوا عن تعاطي مخدرات خطيرة (مثل المورفين، الكوكائين، الكراك أو الـ LSD) في السنة الأخيرة. نسبة الذين تعاطوا مخدرات خطيرة في الشهر الأخير بلغت ٨,٥ بالمائة ونسبتهم في الأسبوع الأخير كانت ٨ بالمائة. ويشير الباحثان في مقالهما إلى سلسلة من العوامل الاجتماعية التي من شأنها التأثير على نسب استعمال مواد مخدرة ومنشطة وكحول بين أبناء الشبيبة. فعلى سبيل المثال، كلما اعتبر الشاب أسرته مفككة ازدادت نسبة استعمال هذه المواد من جميع المجموعات. وهناك أحد المعطيات المؤثرة وهو العامل الديني: فأبناء الشبيبة الأكثر تدبنا يميلون إلى تعاطي هذه المواد بنسب أقل من أبناء الشبيبة الأقل تدبنا.

السيدة مريم كوهن نفوت، مديرة مركز انغلبيرغ للأولاد وأبناء الشبيبة، مايرس-جوينت-معهد بروكدیل تعرض النتائج التي توصلت إليها عادات قضاء أوقات الفراغ لدى أبناء الشبيبة العرب واليهود ونشاطهم في أطر التعليم اللامنهجي. تعتمد الأبحاث على ثلاثة استطلاعات للرأي العام : استطلاع (HBSC (Health Behaviors in School-Aged Children، حول الرفاه الاجتماعي، الرفاه الصحي والسلوك المخاطر بين أبناء الشبيبة في إسرائيل؛ وأجري استطلاع آخر بالتعاون مع بلدية طمرة، واستطلاع ثالث بالتعاون مع بلدية الناصرة. ترى الباحثة أن هدف الاستطلاعات هو رصد الاحتياجات والإشارة إلى طرق تلبية هذه الاحتياجات. وقد دلت النتائج التي توصل إليها البحث إلى أن حوالي نصف أبناء الشبيبة العرب يشاركون في نشاطات التعليم اللامنهجي، حيث يشارك الأولاد أكثر من البنات، وأبناء الشبيبة الأصغر سناً أكثر من أبناء الشبيبة الأكبر سناً. الأسباب الرئيسية لعدم المشاركة في هذه النشاطات هي: ساعات النشاط غير ملائمة، أبناء الشبيبة مشغولون للغاية والدورات غير جذابة بصورة كافية. بخصوص أنماط قضاء أوقات الفراغ لدى أبناء الشبيبة العرب، لدى الأولاد والبنات على حد سواء، وجد أن الأولاد أكثر استعمالاً للحاسوب من البنات، ويقضون أوقاتاً أطول

برفقة أصدقائهم، بينما تشاهد الفتيات التلفزيون أكثر من الأولاد ويقضين وقتاً أطول مع أفراد العائلة. تدل المقارنة بين أبناء الشبيبة العرب وأبناء الشبيبة اليهود على أن أبناء الشبيبة العرب يستعملون الحاسوب أقل ويشاهدون التلفزيون وقتاً أطول في نهايات الأسبوع ويقضون برفقة أفراد العائلة وقتاً أطول بالمقارنة مع أبناء الشبيبة اليهود، ويقضون وقتاً أقل مع أصدقائهم ويشعرون بالوحدة بالمقارنة مع اليهود. تدعو الباحثة في مقالها إلى تعزيز التعليم اللامنهجي والى تطوير البنى التحتية والمنشآت الجماهيرية ليتمكن أبناء الشبيبة العرب من قضاء أوقاتهم مع أصدقائهم بأمان.

السيدة باوله كاهن-ستربوشنسكي، باحثة كبيرة في مركز انغلبرغ للأولاد وأبناء الشبيبة، مايرس-جوينت-معهد بروكديل، تعرض في مقالها نتائج بحث مختارة حول نظرة أبناء الشبيبة العرب لعلاقاتهم مع أهاليهم بالمقارنة مع أبناء الشبيبة اليهود. وهي تستعرض في البداية بعض التغييرات التي تحدثت في المجتمع العربي في إسرائيل والتي من شأنها التأثير على أنماط العلاقات داخل العائلة، مثل: انخفاض تأثير ثقافة الحمولة على الحياة اليومية لدى العائلة؛ ميول متزايدة من المجتمع العربي لتبني قيم غربية تعبر الفرد أهمية أكبر من الجماعة؛ والفجوة الآخذة في الازدياد بين جيلي أبناء الشبيبة وأهاليهم، مما يؤدي إلى حدوث اختلافات ومواجهات تتعلق بسلوك أبناء الشبيبة. تشير إحدى نتائج البحث إلى أن نسبة أبناء الشبيبة الذين يواجهون صعوبات في التحدث مع أهاليهم حول الأمور التي تزعجهم هي نسبة عالية بين أبناء الشبيبة اليهود والعرب. وبخصوص الفعاليات المشتركة للأهالي وأبناء الشبيبة وجد البحث أن أبناء الشبيبة العرب تحدثوا عن فعاليات مشتركة أكثر من أبناء الشبيبة اليهود. من جهة أخرى، تحدث أبناء الشبيبة اليهود أكثر من أبناء الشبيبة العرب عن حصولهم على الدعم والتشجيع من قبل أهاليهم وعن مجال أكبر من الاستقلالية. تدل النتائج على أنه بين أبناء الشبيبة الذين تحدثوا عن مستوى منخفض من الفعاليات المشتركة مع أهاليهم تزداد نسبة الذين أشاروا إلى أنهم لا يشعرون بالسعادة بل بالوحدة والنفور ويعرفون أنفسهم كتلاميذ متوسطين أو ما دون المتوسطين وأكثر ضلوعاً بالعنف، مقارنة مع أبناء الشبيبة الذين كان مستوى الفعاليات المشتركة مع أهاليهم عالياً. وتكمل الباحثة بأن نوعية العلاقات بين أبناء الشبيبة العرب وأهاليهم هي عامل متعلق إلى حد كبير بالرفاه النفسي والبدني لدى أبناء الشبيبة: العلاقات الطيبة مع الأهالي تساعد أبناء الشبيبة على التعاطي بصورة أفضل مع مشاكل التي يتعرضون لها في سن المراهقة وخصوصاً إذا كان الحديث يدور عن مجتمع تحدث فيه تغييرات اجتماعية.

مقال السيدة طلل دولف، المديرة السابقة لمركز انغلبرغ للأولاد وأبناء الشبيبة، مايرس-جوينت-معهد بروكديل، واليوم مديرة البرنامج الوطني للأولاد والشبيبة المعرضة للخطر في وزارة الرفاهة والخدمات الاجتماعية، يتناول الضائقات والتحديات في حياة الأولاد وأبناء الشبيبة العرب في عمر ١١ حتى ١٦ سنة. تعتمد النتائج على استطلاع HBSC. ترى الباحثة أن أبناء الشبيبة العرب قد يواجهون صعوبات في كل واحد من مجالات الحياة الهامة: الصحة، الانتماء للعائلة، التعلم وتعلم المهارات، العلاقات الاجتماعية والشعور بالرفاه الشخصي – في مجال التحصيل التعليمي، الفوارق بين أبناء الشبيبة العرب واليهود غير بارزة للغاية. مقارنة بذلك، تدل المعطيات حول الرفاه النفسي على أن أبناء الشبيبة العرب يعانون أكثر بكثير من أبناء الشبيبة اليهود على خلفية الحالات العاطفية. نسبة أبناء

الشبيبة الذين يتحدثون عن مواجهة مشاكل في عدد كبير من المجالات تبلغ لدى العرب ٤٠ بالمائة ، بينما تبلغ هذه النسبة ٢٥ بالمائة لدى أبناء الشبيبة اليهود. وعلى نفس المنوال، أكثر من ربع أبناء الشبيبة العرب يتحدثون عن مظاهر بوتيرة سريعة لحالات مزاجية سيئة، غضب وأرق مقارنة بـ ١٣ بالمائة فقط من أبناء الشبيبة اليهود. تتكهن الباحثة بأن أهالي الأولاد والشخصيات المهنية غير واعين بصورة كافية للحالات النفسية ويركزون العلاج والخدمات أحياناً على المظاهر الخارجية للمخاطر. وهي تناشد جميع المعنيين بجهاز التعليم العربي المنهجي وغير المنهجي وأهالي الأولاد بزيادة اليقظة لإيجاد الطريقة لرصد الأولاد المعرضين للخطر ومعالجتهم وتطلب منهم أن يكونوا أذناً مصغية لهم.

السيد لي برلمان، محاضر في جامعة تل أبيب وسابقاً مدير البرامج والمشاريع في مبادرات صندوق إبراهيم، يفحص في مقاله جدوى اللقاءات التي تعقد بين أبناء الشبيبة العرب واليهود، وي طرح ثلاث قضايا ذات صلة بهذه اللقاءات: أولاً - منذ اتفاقيات أوسلو وخصوصاً بعد أحداث أكتوبر ٢٠٠٠، فإن مستوى الوعي الذاتي لدى أبناء الشبيبة العرب في ارتفاع مستمر، حيث يفحصون الجدوى وأصول اللعبة في هذه اللقاءات بصورة ناقدة. ثانياً - إذا تمّ النظر في الماضي إلى هذه اللقاءات باعتبارها تخدم المصالح اليهودية بصورة محضة، فقد تمّ إيلاء أهمية أكبر لتلبية احتياجات وتطلعات أبناء الشبيبة العرب المشاركين في اللقاءات. ثالثاً - يعبرّ هذان الاتجاهان عن العمليات التي تحدث في المجتمع المدني العربي، الذي يحاول المساهمة بصورة مبادرة تتحاشى الخطأ بالعمليات السياسية في إسرائيل. ويوضح الكاتب أن لقاءات الشبيبة اليهود والعرب هي إحدى الاستراتيجيات للتربية على الحياة المشتركة في إسرائيل، وأن على جهازي التعليم العربي واليهودي التعبير عن هذه القيم في الحياة اليومية. يرى الكاتب أن اللقاءات مطلوبة اليوم لمواجهة تحدّ حقيقي: أن تشكل إطاراً للحوار الصريح والأمن بين أبناء الشبيبة العرب واليهود بخصوص شروط الوجود المشترك، وربما العمل حتى على بناء رؤيا مستقبلية مشتركة، ويناشد القيادة العربية التربوية والجماهيرية بأن تعمل يدًا بيد مع المجتمع المدني والأكاديمي لتعزيز التربية على الحياة المشتركة بين اليهود والعرب في الدولة. يأمل الكاتب أن تتمخض هذه اللقاءات عن نشوء بديل لنمط العلاقات المتعكدة بين المجموعتين.

*

إننا نعتقد بأن المقالات المنوعة التي يشملها الكراس ستساهم في فهم أفضل للأبعاد والمفاهيم المتعلقة بحياة أبناء الشبيبة العرب في إسرائيل وستسهم في البحث الأكاديمي والخطاب العام في هذا الموضوع. نوّد أن نعرب عن شكرنا لصندوق كونرند أدناوار على الدعم المتواصل الذي يقدمه لمشروع كونرند أدناوار للتعاون اليهودي العربي، فلو لا المساعدة والدعم اللذان حصلنا عليهما منه لما رأى هذا الكراس النور.

إيلي ريخس وأريك رودنيتسكي

We hope that this diverse collection of papers will contribute to a greater understanding of contemporary issues that affect the lives of Arab youngsters in Israel, and promote further academic research and public discourse on these topics. We would like to extend our appreciation to the Konrad Adenauer Stiftung for its continuing support of the Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation, and without whose assistance this collection would not have been published.

Elie Rekhess and Arik Rudnitzky

Ms. Talal Dolev, former Director of The Engelberg Center for Children and Youth, Myers-JDC-Brookdale Institute, and currently the Director of the National Project for High-Risk Children and Youth, Ministry of Welfare and Social Services, discusses deprivations and challenges in the lives of Arab children and youngsters, aged 11 to 16. Findings are based on the HBSC survey. According to Dolev, Arab youngsters face problems in each of several significant areas of life – health, family belonging, learning and skills acquisition, social relations, and a sense of personal welfare. In the area of scholastic achievements, the differences between Arab and Jewish youth are not very prominent. However, statistics on mental wellbeing indicate that Arab youngsters suffer from emotional issues much more than their Jewish counterparts: 40% of the Arab youngsters reported coping with issues that involve a large number of life areas, compared to 25% of the Jewish youngsters. Similarly, more than one-quarter of the Arab youngsters reported frequent experiences of bad moods, anger, agitation and difficulty in sleeping, compared to 13% of the Jewish youngsters. Dolev posits that neither parents nor professionals are sufficiently aware of the internal effects of mental states, and they sometimes direct treatments and services to external risk-related manifestations. She calls parents and all the professionals in the Arab education system, both formal and informal, to increase their awareness in order to develop methods to identify children at risk, treat them, and function as receptive listeners for them.

Mr. Lee Perlman, Lecturer at Tel Aviv University and former Director of Programs and Initiatives of The Abraham Fund Initiatives, examines the effectiveness of encounters of Jewish and Arab youngsters. He discusses three issues concerning such encounters. First, since the Oslo Accords, and especially since the October 2000 events, the self-awareness of Arab youngsters has risen steadily, and Arab youngsters critically examine the effectiveness and the “rules of the game” underlying such meetings. Second, in contrast to the past when such meetings were perceived to serve purely Jewish interests, today greater emphasis is placed on satisfying the needs and desires of participating Arab youngsters. Third, these two trends reflect the changes affecting the Arab civic society, which attempts to assume a more proactive role in political processes in Israel. Perlman explains that meetings of Jewish and Arab youngsters are only one educational strategy for a shared life in Israel, and both the Arab and the Jewish education systems should express these values in everyday life. According to Perlman, today such meetings must cope with genuine challenges: They must offer an open and safe forum for a dialogue between Jewish and Arab youngsters on the conditions for co-existence, and perhaps even discuss constructing a joint vision for a shared future. He calls the public and educational Arab leadership, together with the academe and the civil society, to mobilize in an effort to foster education promoting a shared life for Jews and Arabs in Israel. He summarizes and expresses the hope that these meetings will lead to an alternative pattern of relations, replacing the strained relations that currently exist.

based on three surveys: HBSC (Health Behaviors in School-Aged Children) concerning social welfare, health welfare, and risk-related behaviors of youngsters in Israel; a survey conducted in collaboration with the Tamra Municipality, and a survey conducted in collaboration with the Nazareth Municipality. Findings show that one-half of all Arab youngsters participate in informal education activities; Boys participate more than girls, and younger youngsters participate more than older youngsters. The main reasons for non-participation in these activities are: unsuitable hours of activity, lack of time, and insufficiently attractive extra-curricular activities. Findings of leisure consumption show the following consumption patterns of male and female Arab youngsters: Boys use the computer more and spend more time with their friends than girls, while girls watch more television and spend more time with their families than boys. A comparison between Arab and Jewish youth indicates that Arab youngsters use the computer less and watch more television on weekends, spend more time with their families, spend less time with their friends, and feel lonelier, compared to Jewish youngsters. Cohen-Navot calls to reinforce the informal education system and develop community-based resources and facilities where Arab youngsters can spend time with their friends in safety.

Ms. Paula Kahan-Strawczynski, Senior Researcher at the Engelberg Center for Children and Youth, Myers-JDC-Brookdale Institute, presents selected findings from a study on the perceptions of Arab youngsters on their relationship with their parents, which she compares to perceptions of Jewish youngsters. First she reviews a series of changes that have impacted Arab society in Israel, and may affect relationship patterns in the family, such as the declining influence of the hamulah culture on the family's everyday life; the increasing tendency in Arab society to adopt western values that prioritize individualism over collectivism; and the widening generation gap between youngsters and their parents, which leads to disputes and confrontations concerning youth behaviors. One of the findings of the study indicates that the proportion of youngsters who find it difficult to discuss issues that concern them with their parents is higher among Jewish than among Arab youngsters. Regarding joint activities of youngsters and their parents, Arab youngsters reported partaking in more joint activities with their parents than did Jewish youngsters. In contrast, Jewish youngsters more frequently reported receiving support and encouragement from their parents, and a greater degree of independence. These findings also show that youngsters who report the lowest frequency of joint activities with their parents, also report the highest incidence of unhappiness, loneliness and rejection; define themselves as average or below-average students, and are more frequently involved in violent incidents, compared to youngsters who spend more time with their parents on joint activities. Kahan-Strawczynski summarizes by stating the quality of the relationship between Arab youngsters and their parents is strongly tied to youngsters' mental and physical wellbeing: A good relationship with parents helps youngsters cope with adolescent issues, especially in a society that is affected by many social changes.

perceptions and their involvement in violence as victims or offenders. She presents findings from four field studies conducted with 27,000 Arab and Jewish pupils in grades 4 through 12, and with 1,860 educators and over 400 school principals in the pupils' schools. According to Khoury-Kassabri, there are few differences between Jewish and Arab schools with regards to manifestations of moderate physical violence. Expressions of verbal violence, such as cursing and insults, are much more prevalent in Jewish schools than in Arab schools. Furthermore, pupils in Arab schools are more frequently exposed to incidents of serious violence and incidents involving cold weapons. There the two populations differ significantly in the incidence of violence by teachers against pupils: Physical violence, emotional-verbal violence, and sexual harassment by school staff is reported more frequently by Arab compared to Jewish pupils. Khoury-Kassabri summarizes that an economic or cultural explanation for violence in Arab schools is inadequate, and steps should be taken to improve the situation by improving school atmosphere and pupil-teacher relations, and by involving pupils in decision making.

Prof. Faisal Azaiza, Head of the M.A. Program, School of Social Work, and Head of the Jewish-Arab Center, University of Haifa, and **Dr. Khaled Abu Asbeh**, Director of Massar Institute for Research, Planning and Social Consultation, present findings of a study on usage patterns of psycho-tropic substances among male and female pupils in grades 4-12 in Arab and Druze schools, which they compare with findings of similar studies conducted among male and female pupils in Jewish schools. Findings show that 14% of the Arab pupils reported using tobacco in the year preceding the study, 12% reported using tobacco in the preceding month, and 10% reported using tobacco in the preceding week. Furthermore, 17% of the Arab pupils reported drinking alcohol in the month preceding the study, and 2% reported drinking alcohol in the preceding week. A comparison of findings from Jewish, Arab and Druze pupils indicates that tobacco consumption is much higher among Jewish youngsters than among either Arab or Druze youngsters, but the opposite trend is evident for illegal drug use: Arab youngsters abuse drugs more than Jewish youngsters. Approximately 9% of the Arab pupils reported having used hard drugs (such as morphine, cocaine, crack or LSD) in the preceding year; 8.5% reported using hard drugs in the preceding month, and 8% reported using hard drugs in the preceding week. Azaiza and Abu Asbeh point to a series of social factors that may affect youngsters' usage rates of psychotropic drugs. For example, the more the family is perceived as disintegrated and divided, the higher the usage rate of psychotropic substances among all groups. Another influential factor is level of religious observance: Youngsters who are more observant report less use drugs than less observant youngsters.

Ms. Miriam Cohen-Navot, Director of The Engelberg Center for Children and Youth, Myers-JDC-Brookdale Institute, presents findings of a study on the entertainment habits of Jewish and Arab youth, and their activities in informal educational settings. The studies are

Dr. Ayman Agbaria, lecturer of Education at the Beit Berl College and Haifa University, discusses several dilemmas and challenges for civics education in Arab schools. He criticizes the current curriculum, which contains no discussion of the collective rights of the Arab minority, and fails to give expression to Palestinian identity, and criticizes the new civics curriculum, as well. According to Agbaria, while the new curriculum is preferable to the previous curriculum, it still represents an ethnocentric approach that reflects the Zionist narrative only and offers no shared civic culture of Jews and Arabs in Israel. Agabria argues that the new curriculum views Arab integration in Israel as a distinct and almost exclusive challenge for Arab society, rather than a joint challenge facing Israeli society as a whole. In his view, Arab education as a whole has suffered as a result of the state absolving itself of all responsibility to Arab education, on one hand, and as a result of the state's aspiration to tighten control over Arab education, on the other. This is true for civics education: The state tightens its supervision by applying a uniform curriculum to Jews and Arabs, and on the other hand, the state refrains from supporting and fails to promote informal education. As a result, the social role of schools has diminished and schools focus exclusively on improving their pupils' achievements and grades, without much success. Agabria states that civics education must offer youngsters a forum for critical discussions, not only of their citizenship but also of their nationality, and must permit the construction of an independent civil identity and culture of Arab youngsters in Israel.

Ms. Amira Karakra-Ibrahim, Health Research Coordinator, Massar Institute for Research, Planning and Social Consultation, presents findings of a study assessing the scope of overt and covert drop-outs in the Arab education system. According to Ministry of Education statistics for the 2006-2007 academic years, the rate of overt drop-outs in the Arab education system was twice as high as the rate in the Jewish education system (6.8% and 3.4%, respectively). Findings of the study sponsored by Massar indicate that while the overt drop-out rate has shown a decline in recent years, the drop-out rate in certain Arab localities remains several times higher than the national average, or higher than even the average in the Arab education system. For example, the drop-out rates in Sakhnin, Arabeh, and Rahat are 11%, 10% and 12.5%, respectively. According to Karakra-Ibrahim, Arab educators and scholars estimate that the current covert drop-out rate among Arab pupils is at least 30%. Although these pupils are at risk of become overt drop-outs, their involvement in school is ineffective in reducing this risk. Her main conclusions from this study are that dropping-out in general, and covert dropping-out in particular have not received adequate attention: The number of truancy officer positions and auxiliary educational staff (psychologists, social workers, educational counselors) is insufficient to deal with the current scale of school disaffection.

Dr. Mona Khoury-Kassabri, lecturer at the School of Social Work and Social Welfare, The Hebrew University of Jerusalem, examines violence in Arab schools, focusing on pupils'

and functions as the driving spirit behind a media campaign directed against the government's intention to compel Arab youngsters to perform national-civil service. Rekhess explains that the combination of political-national mobilization, socio-cultural change, and socio-cultural hardships creates an explosive situation for the youngsters, a point which was already noted in the Or Commission Report. According to Rekhess, in contrast to their parents' generation, the new generation of Arab youngsters is actively fighting for the opportunity to exercise the rights they deserve. These various organizations have found Arab youngsters to be fertile ground in which to sow the seeds of their national and political doctrines.

Dr. Khawla Abu-Baker, senior lecturer at the Behavioral Sciences Track of the Max Stern Yizrael Valley College, examines the mental-social encounter with Israeli society and its impact on the members of the Arab society's "Stand-Tall Generation." Abu-Baker coined this term to describe the third leadership generation in Arab society that emerged following the first "Generation of Survivors" and the second "Burned-Out Generation." She believes that government policy in areas such as employment, education, and welfare, causes the Upright Generation to bend and bow, and prevents them from rearing their heads and considering themselves on equal footing with the state. According to Abu-Baker, the influence of five cultural circles has exacerbated the identity crisis of young Arabs: Israeli culture (especially, young Israeli culture), Palestinian culture, the culture of the Arab world, general global youth culture, and Islamic culture. Abu-Baker reminds us that Arab society is afflicted with numerous social problems which directly affect youngsters: poverty and unemployment, domestic violence, lack of adequate housing, lack of adequate settings for disaffected and alienated youngsters, adolescent marriage, and drug abuse. She calls the government to recognize the Arab population as a needy population, and to adapt government services to meet the needs of this population.

Mr. Benjamin Fefferman, Director of Planning, Research and Economics Administration, Ministry of Industry, Trade and Labor, presents employment patterns of Arab youngsters aged 15 to 18. According to Central Bureau of Statistics and Ministry of Industry, Trade and Labor figures, 71% of all Arab youngsters are in school and do not work, 7% work and attend school, and 22% do not work or attend school. The latter group is defined as the group at risk. Approximately two-thirds of this group, or 14% of the total Arab 15-18-year-old population, are defined as a high-risk group. For the sake of comparison, the corresponding high-risk group of Jewish youngsters is less than 5% of their total age cohort. Fefferman presents statistics that illustrate the lifecycle income differentials anticipated to develop between Jewish and Arab youths who remain in school, and the income differentials among Arab youngsters who remain at school and Arab youngsters at risk who drop out of school. He concludes that the resolution of their economic problems should not exclusively target the youngsters: These problems should instead be assessed at an earlier stage such as the family and daycare centers.

change and modernization? How are they affected by their encounter with the Jewish society in general, and with Jewish youngsters in particular? What are the characteristic patterns of the relationship between Arab youngsters and their parents in the family, and how do Arab youngsters typically spend their leisure time?

*

These and other questions form the foundation of this unique, comprehensive collection containing 12 articles on various aspects of the political and social world of Arab youngsters in Israel. The articles are based on lectures presented at a conference sponsored by the Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation, which was held in the Moshe Dayan Center at Tel Aviv University, on May 5, 2008.

In his paper, **Dr. Khaled Abu Asbeh**, Director of Massar Institute for Research, Planning and Social Consultation, reviews the impact of cultural and social changes on Arab youngsters in Israel. He states that the Arab society in Israel is experiencing a social, cultural, moral, and ethical crisis, the effects of which also filter down to its youngsters. One of the indications of this crisis is the polarization in value systems which characterizes contemporary Arab society: At one end are those who did not adopt the values of modernization, and at the opposite pole are those who have acquired education and believe in an individualistic approach. Youngsters find themselves at the heart of an acute internal conflict created by this polarity. Abu Asbeh argues that the social and cultural changes and crisis must be addressed, and people should not be indifferent or distance themselves from the situation without intervening, which is what is happening today. There is a danger, he cautions, that the failure to intervene will create a vortex that will undermine the stability of the youth, and create uncertainty that will generate risk-related youth behaviors such as delinquency, drug abuse, and dropping out of school – behaviors that will have a detrimental effect on the youngsters and on their community.

Dr. Elie Rekhess, Director of the Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation, Tel Aviv University, traces the roots of the national-political worldview of Arab youth in Israel. He distinguishes between three settings that involve and affect the youngsters. The first setting, characterized by political parties that operate traditional patterns of political activity, is represented by the youth organizations of Zionist parties and parties such as Maki (Israeli Communist Party) and Balad (Democratic National Alliance), whose activities are aimed to promote political awareness among youngsters and preserve Palestinian heritage and historic memory. The second setting is the Islamist Movement which operates activities in a range of areas, such as enforcement of moral conduct, development of educational settings that pose an alternative to state schools, and development of historic and Islamist consciousness. The third setting is an ex-institutional setting that is represented largely by Baladna – Non-Profit Association of Young Arabs, an organization that trains young leaders, grants scholarships,

Arabeh	10.6%
Zikhron Yaakov	9.5%
Rahat	9.0%
Shefar'am	7.4%
Ar'ara	4.7%
Hura	7.3%

(Source: National Council for the Wellbeing of Children, *Statistical Yearbook*, "Children in Israel – 2007")

Also notable is the fact that a high proportion of pupils in the Arab education system are defined as "latent drop-outs," or disaffected youth, that is, pupils who are officially enrolled in the system but who have a high rate of absenteeism and whose scholastic achievements are effectively lower than the minimum required level.

In the field of **welfare**, National Insurance Institute figures show that the proportion of children and youngsters (up to age 18) living in poverty in the Arab population, a group that in any case is characterized by a high poverty rate, has increased in recent years from 52.1% in 2001, to close to 67% in 2006. This rise significantly exceeds the increase in the poverty rate of children and youngsters in the Jewish population (from 19.2% in 2001, to 24.3% in 2006). In effect, poverty rates of Arab children and youth are almost triple the poverty rate of Jewish children and youth.

**Table 3: Poverty Rates of Children and Youth
(After Transfer Payments and Direct Tax Payments)**

Year	Jews	Arabs
2001	19.2%	52.1%
2002	20.4%	54.4%
2003	21.2%	57.5%
2004	23.9%	59.2%
2005	24.4%	64.2%
2006	24.3%	66.8%

(Source: National Insurance Institute, *Annual Review*, selected years).

This situation evokes a series of questions: How do these statistics affect risk-related behavior patterns (such as smoking, drug and alcohol abuse, and violence) among Arab youth? Do these patterns of behavior differ from the patterns of behavior of the total youth population in Israel? What factors affect the crystallization of the political worldview of Arab youth in Israel? How do these youngsters, who largely belong to a traditional society, cope with

Table 1: Proportion of children and youth enrolled in school, by population group and grade, 2007

Age (Grade)	Jewish Education System	Arab Education System	Difference
5 (kindergarten)	95.0%	93.3%	1.7%
6-13 (Grades 1-8)	94.4%	96.9%	(2.5)%
14 (Grade 9)	99.8%	98.0%	1.8%
15 (Grade 10)	98.9%	92.4%	6.5%
16 (Grade 11)	97.4%	89.0%	8.4%
17 (Grade 12)	92.9%	83.5%	9.4%

(Source: National Council for the Wellbeing of Children, *Statistical Yearbook, “Children in Israel – 2007”*)

The reason for this widening gap is the particularly high drop-out rate of Arab pupils compared to that of Jewish pupils. At the end of the 2005/6 school year, the “official” drop-out rate for Arab pupils in grades 9-12, when school drop-out rates peak, was almost twice as high as the drop-out rate for Jewish pupils (7.2% and 3.8%, respectively), and significantly higher than the national drop-out rate (4.6%). Moreover, the list of 17 “school drop-out centers” (localities in which the drop-out rate was at least twice as high as the national rate) included on two Jewish localities, while the remainder of drop-out centers were associated with the Arab education system in mixed cities (Lydda, Jerusalem, and Ramleh) or situated in Arab localities.

Table 2: National Drop-out Centers, Grades 9-12, 2007

Locality	Drop-out Rate
Lydda – Arab education system	19.3%
Modi’in Elite	19.1%
Kfar Manda	16.8%
Judeide-Maker	15.1%
Kasra Samiya	14.9%
Jerusalem - Arab education system	13.5%
Jisr a-Zarka	12.9%
Deir Hanna	12.7%
Ramleh - Arab education system	12.1%
Ma’aleh Iron	11.1%
Basmah	10.8%

Introduction

This collection of articles focuses on the specific population segment of Arab youth in Israel. It is difficult to find a universal definition for “youth.” Sometimes this term is used to imply individuals between the ages of 15 and 24; according to other definitions, youth are individuals belonging to the 14-21 or 20-25 age group.¹ According to lexical definitions, the term “youth” is a broad term that includes minors or adolescents aged 12 to 15. In terms of Israeli law, the term includes youngsters who are older than “children” (ages 12-14) and who are younger than “adults” (aged 18 and over). Despite the lack of uniformity in these definitions of the age range, it is conventionally accepted that that “youth” refers to a period of life that extends between “childhood” and “adulthood.” In this collection, the term “youngster” refers to individuals between the ages of 12 and 18.

Youngsters constitute a significant segment of the Arab population in Israel. According to Central Bureau of Statistics figures, the cohort of Arab youngsters between the ages of 12 and 18 was 218,800, and constituted 15.3% of the total Arab population in Israel in 2007. In the Muslim community, youngsters constituted a higher proportion of the population (15.6%, or 186,000) than in the Druze community (14.7%, 17,400), or in the Christian Arab community (12.7%, 15,400). For the sake of comparison, youngsters constitute a mere 10.7% (583,100) of the total Jewish population. Arab and Druze youngsters account for 27.3% of Israel’s total youth population, exceeding the proportion of Arabs in Israel’s total population (19.9%).

The Arab youth population comprises a significant proportion of Arab society, which explains the importance in studying this segment. To illustrate, let us take a closer look at education and welfare, two areas that have a unique impact on the lives of children and youth in Israel. In the area of **education**, 2007 statistics from the National Council for the Wellbeing of Children show that enrollment rates of children of kindergarten and elementary school ages (ages 5 through 13) in scholastic settings is similar for Arab and Jewish children. The gap between these two population groups emerges in the youth group and increases with age. The difference is evident from the age of 15, and peaks at the upper band of this group (ages 16-17): While almost all Jewish youngsters of this age belong to a scholastic setting, one out of every six Arab youngsters does not belong to any scholastic setting.

1 See: <http://www.un.org/esa/socdev/unyin/qanda.htm>. Retrieved November 4, 2008.

Table of Contents

Introduction / 9

Khaled Abu Asbeh

Arab Youth in Israel: Caught in the Turbulence of Social and Cultural Change / 19

Elie Rekhess

The National and Political Worldview of Arab Youth in Israel / 23

Khawla Abu Baker

“Stand Tall Generation” Youngsters Bow Their Heads: The Social and Mental Encounter with Israeli Society / 31

Benjamin Fefferman

Arab Youth Employment in the Labor Market / 39

Ayman Agbaria

Dilemmas and Challenges of Civic Education in Arab Schools / 45

Amira Karakra-Ibrahim

Overt and Covert Dropout from the Arab Educational System / 55

Mona Khoury-Kassabri

An Ecological View of Student Violence in Arab Schools / 60

Faisal Azaiza and Khaled Abu Asbeh

Arab School Students’ Consumption of Psychoactive Substances / 67

Miriam Cohen-Navot

Leisure Activities and Informal Education / 75

Paula Kahan-Strawczynski

Family Relations between Arab Youth and Their Parents / 84

Talal Dolev

Distress and Challenges in the Daily Life of Arab Youth / 91

Lee Perlman

Arab-Jewish Youth Encounters: Impact over Time / 97

List of Contributors / 102

Abstracts in Arabic / 105

Abstracts in English / 124

The Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation

The Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation was established in 2004 by the Konrad Adenauer Stiftung and Tel Aviv University as part of the Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies. The Program is an expansion of the Program on Arab Politics in Israel established by the Konrad Adenauer Stiftung and Tel Aviv University in 1995. The purpose of the Program is to deepen the knowledge and understanding of Jewish-Arab relations in Israel through research, publications and documentation.

The Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation
Tel Aviv University
Ramat Aviv, Tel Aviv 69978

Tel.: 03-6409991
Fax: 03-6406046
E-mail: arabpol@post.tau.ac.il

ISBN: 978-965-7438-03-9
© All Rights Reserved
Tel Aviv University, 2008
The Konrad Adenauer Program for Jewish-Arab Cooperation

Graphic Design: Michal Semo and Yael Bieber, TAU Graphic Design Studio
Linguistic edition: Nehama Baruch
English Translation: Renee Hochman
Arabic Translation: Targumedia
Cover Photos: Moshe Milner, Mark Neyman and Cohen Fritz, Government Press Office; Israel Sun
Cover Design: Yael Kfir, TAU Graphic Design Studio
Printing: Sdar Zalam

The Arabs in Israel

Arab Youth in Israel: Caught between Prospects and Risk

Editors:

Elie Rekhess and Arik Rudnitzky

Tel Aviv University
The Moshe Dayan Center
for Middle Eastern and African Studies

Konrad-Adenauer-Stiftung
The Konrad Adenauer Program
for Jewish-Arab Cooperation